۷۸۶

مقالات

یعنی

مجموعۂ مضامین فارسی

مصنّفہ

ب قاضی نیک عالم صاحب منشی فاضل اوّل مدرس فارسی
اسلامیہ ہائی سکول راولپنڈی

و

منشی منوہر سہائے صاحب منوہر

بفرمائش

مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہو

(باہتمام ملک دین محمد مینیجر دین محمدی پریس لاہور)

فہرست مضامین

ہندوستان

ہندوستان مملکتے ست جنت نشان و سلطنتے ست عظیم الشان برجانب شمال آں جبال فلک تمثال کہ در رفعت و وسعت و بسط و فسحت نظیر خود ندارد مثل دیوار روئیں و حصن حصین نمودار شدہ ۔ صناع قدرت و معمار فطرت بہ تعمیر ایں دیوار سنگیں آں صنعت و فطنت بکار بردہ کہ مہندس وہم و خیال در اندیشۂ آں مبتلائے ملال و کلال قلل شامخۂ آں جبال آں قدر رفیع و منیع کہ طائر بلند پرواز اندیشہ را پرواز برآں محال و پیک تصور را مرور ازاں محض خواب و خیال ۔ اکثرے از رؤس آں کوہستان در موسم زمستاں وہم در فصل تابستان مستور در لحاف برف می ماند ۔ ایں کوہستان باوجود قرب آسمان و رفعت شان پائے قناعت بدامن توکل کشیدہ بحالت مراقبہ نشستہ ۔ بفحوائے

پائے رفعت برآسماں دارد سر خدمت برآستاں دارد

سیاحان جہاں و راہ نوردان عرصۂ دوران مثل ایں کوہستان نشاں نمی دہند ۔ آب جاری زیر و بالائے آں کوہا دواں صنعت باری از برف باری عیاں ۔ ایں کوہسار بہ سبب کثرت برف موسوم بہ ہمالیہ است کہ معنیٔ آں بزبان فارسی برفستان باشد ۔ زہے بخت و دولت ہندیاں کہ خلاق جہاں برائے حفاظت شاں ایں چنیں کوہستان فلک نشاں را بہ پاسبانی داشتہ تا دست گل چینان جہاں بہ گلبن چمنستان ہندوستاں نرسد ۔ و در جانب جنوب بحر بیکراں بہ آں عظمت و شان موجزن و دوران کہ عقل انسانی در اندازہ و تخمینہ کردن آں در چار موجۂ حیرت مستغرق و غوطہ زن ، ایں بحر ناپیدا کنار بحر ہند نامیدہ شود ۔ ساحل شرقی را آب خلیج بنگال و غربی را

دریائے عمان می شوید۔ لالی شاہوار و جواہر آبدار کہ ازیں بحر برمے آید روکش دار انجم و پشتِ آسماں بہ نظارۂ آں خم تاج شاہانِ جہاں و دیہیم سلاطین زماں گوہرے برآں آب وتاب ندیدہ و گوشِ چرخ کہ خزینہ دار جواہر انجم است جوہرے بہ آں رنگ و آب نشنیدہ +

کیفیت طبعی و آب و ہوا

آب وہوائے ایں قطعہ وسیع وعریض کہ برائے خستہ دلاں تاثیر مومیائی دارد در مقامات مختلفہ باالاختلاف است۔ در بعض جاہا گرما بہ آں شدت است کہ مکافات در سرما ہم مثل گرما بہ میگردد۔ شدت گرمائے براعظم افریقہ بمقابلۂ اد ہیچ نیرزد۔ در بعض قطعات آں مثل شملہ و کشمیر خنکی و برودت آں داغ نہ اہمینۂ زمہریر۔ لیکن تعجب ایں است کہ ایں شدت آب و ہوا اصلاً روح فرسا و جانگزا نیست در اکثر قطعات خوبی آب وہوا ہم در گرما وہم در سرما آں قدر روح فزا و دلرباست کہ ع مُردۂ صدسالہ را زندہ ہوائش میکند۔ ہمہ لطافت نزاہت کہ بالانفراد ممالک روئے زمین دارند در و مجتمعۃً یافتہ مے شود۔ در وسط ہند کوہیست موسوم بہ بندہیاچل کہ جبل اجل و مشحون بہ وادی و طلل است مثل نطاق واقع شدہ۔ ایں کمربستگی افسانہ یا نہ ابست کاہل وجوداں را تا نہ بانِ خود نگزینند۔ کوہ ہائے مزبور بمعہ جُملہ کوہک ہائے نزدیک و دُور مناظر قدرت و مظاہر فطرت بہ آں نفاست و لطافت جمع دارد۔ کہ مثل آں چشم سیار ندیدہ و گوش ہشیار مثالش نشنیدہ۔

لطافت انہار و نفاست آبشار و رفعت کوہسار و رعنائی گلزار در ہر قطعہ زمین کالنقش فی الحجر دل نشین و معترف بہ خوبی آں جملہ کہین مہین۔ چنانکہ سرزمین ہند بہ سبب جبال شامخہ و طلال شاہقہ و دریا ہائے پُرآب و چشمہ ہائے باآب وتاب مفخر اقالیم سبعہ جہاں است ہم چنیں اشجار و نباتات و بقولات و میوہ جات آں روکش باغ جناں و شرمندہ ساز خضرائے آسماں است۔

بہ سبب عمدگی آب وہوا غلاتِ مختلفہ و اجناسِ متفرقہ در ربیع و خریف و صیف و شتا بہ آں افراط پیدا می شود۔ کہ باشندگانِ فرنگ از راہ دانش و فرہنگ آہنگ بُردنِ آں میکنند۔ بسا اوقات ایں برآمد غلہ باعث غلا و موجب نزول بلا میشود۔ اکثر ممالک ہندوستان بر سبب کثرت لالہ و گلستان و بنفشہ و ریحاں داغ نہ چمنستانِ جناں و وجب شگفتگی غنچۂ

دل وجان است۔ بہ سبب سطحات شفاف سنگ مرمر ہر قطعہ اش مثل حلب و بربر ۵

کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا اینجاست

رشتۂ نگاہ از نظارہ گل ہائے بوقلموں رنگین و دست گلچیں از بوقلمونی گل ہا مثل گلدستۂ بہاریں میوہ جات آں در شیرینی و لطافت و خوشبو و حلاوت شہرۂ ایں شیریں دہناں و گلستان آں مثل ریاض رضواں در ہر فصل فشاں۔

ساکنین ایں دیار در فطانت و ذہانت و فراست و ذکاوت مشہور روزگار و در مکتب حدس و ذکا و فہم و دہا سبق آموز شان ارسطو و بقراط و حکمت اندوز ہندیاں افلاطون و سقراط اند۔ در ہمت و حماسہ و طاقت و شجاعت ثانی رستم و اسفندیار۔ و در فصاحت و بلاغت و براعت و طلاقت از بس قابل اعتبار اند۔ چنانکہ مجالس رنج و غم و محافل سوز و الم از لزوم شان آراستہ و نوادی عیش و نشاط و مقامات سرور و انبساط از قدوم شان پیراستہ

اگر اقلیم ہندوستان نبودی در جہان ظاہر — بمکتب خانۂ حکمت نبودی ہیچ کس ماہر
چہ ہندوستان کہ ممنون حکم یونان و را باشد — فصیحان عرب اندر جواب نطق او قاصر
ہوای جانفزایش صاف و آبش لولوی لالہ — چو روح متقی و یا رسا دانم و را طاہر

در صنعت و حرفت مثل حدادی و زرگری معماری و آہنگری۔ نقاشی و مصوری آں چناں کہ صناعان چین و جاپان و چابکدستان ایران و توران را بہ ربا سے و خوشہ چین ایشاں حیثیت سخائے ہندیاں ہر صبح و شام بگوش سائلان روم و شام رسیدہ۔ حاتم طائی اگر زندہ بودے شیوۂ جود و کرم و طریقہ سخا و شیم از اینجا یاد گرفتی۔ ایں دیار آموختی بل دامن سوال از جواہر عطا و نوال انداختی۔ مردمان مختلف الادیان و الایقان در سرزمین ہندوستان زیر سایہ حکومت برطانیہ زندگی بسر کنند۔ بعد از سلطنت ہنود سلاطین از خاندان ہائے مختلفہ اہل اسلام بر ایں دیار تا سالہائے دراز فرمانروا ماندند و توسن حکمرانی بہ میدان انصاف و معدلت بہ سرعت تمام راندند۔ سلاطین زمان و خواقین جہان سرزمین ہند را اکنون طلا انگشت چشم و گوش بہ انتظار حکومت او داشتہ۔ بجولے ... دوشی طبع نوبہ من بلا شدی۔ عروس سلطنت کہ موئے مہر و وفا و بوئے غیرت و حیا ندارد۔ ہر شب در عقد شوہرے و

ساکنان

سخاوت ساکنان

ہر لحظہ در کنار تاجوری می باشند عشوہ دہ سلاطین نامدار و شاہان کامگار شدہ

بلاد مشہور ہندوستان
بلاد مشہور ہندوستان بر جمیع بلاد ممالک جہاں بہ سبب عظمت عمارات و نزہت باغات و فسحت فضا و ہوائے روح فزا ترجیح تمام دارد۔

منجملہ بلاد عظیمۂ ہندوستان دہلی۔ آگرہ۔ لاہور شہر ہائے قدیمہ این دیار و بہ سبب آثار صنادید مشہور روزگار۔ شہر دہلی بہ سبب یادگار ہائے قدیمہ گوئے سبقت از آثار صنادید بلاد عظیمہ ربودہ۔ شہر مذکور کہ دل ہندوستان است بسے انقلابات روزگار دیدہ و تغیرات لیل و نہار مشاہدہ نمودہ۔ حالت حاضرہ این شہر بفحوائے ؎ دیدۂ عبرت کشا قدرت حق را ببیں۔ عبرت بخش دیدۂ نظارگاں و سبق آموز طلاب دبستان جہان است۔ از دیدن قلاع و مقابر و مساجد و معابد زبان سیار و سیاح بے اختیار این شعر را اعتبار می سراید ؎

از نقش و نگار در و دیوار شکستہ آثار پدیدست صنادید عجم را

روضۂ تاج کہ سرتاج ریاض جہاں و سر آمد مقابر سلاطین زمان و لب لباب ہفت عجائبات دوران است مثل عروس زیبا ناظرین را دل ربا۔ عابرین را عبرت افزا است۔ ہم چنیں مینار ہائے قلاع فلک نشاں و مساجد مینو نشاں این الفاظ نوشتہ ؎

زنہار از دور رنگینی و انقلاب روزگار در خیال کس نگشتے کانچناں گردد چنیں

٢۔ تجارت

تمہید متعلق مضمون و اہمیت این پیشہ
تحفۂ سپاس بے قیاس بہ بارگاہ رب الجنۃ والناس و ہدیۂ درود نا محدود بہ جناب مستطاب حقیقت اساس ختم المرسلین فخر النبیین سزاوار است کہ آں خالق الملک و رازق الخلق بازار جہاں را بہ امتعۂ نفیسۂ گوناگوں و اشیا عجیبۂ بوقلموں آراستہ و چہرہ دولت و عز و حشمت را بہ خال تجارت پیراستہ و بہ لحاظ منافعہ جلیلہ و مرابح جزیلہ آں را افضل ترین پیشہ ہا ساختہ حقیقت این است کہ جملہ کاروبار جہاں و تعاطیہ امور زماں و زمانیاں و رونق بازار دوراں منوط و مربوط بہ این حرفہ است۔

شرائط ضروریہ و امور مستلزمۂ این پیشہ اولیں سیم و زر دوم دل و جگر است کہ ؎

که زر زر کشد در جهان گنج گنج

شخصیکه مال کثیر و زر خطیر داشته باشد او را دریں کار اقدام باید کرد۔

دوئمیں صبر و استقلال و احتراز از بے صبری و استعجال۔ زیرا که در بیع و شرا صاحب آنرا گوہر مقصود و جواہر و نقود و شاہد سود بجز دستیاری صبر و قرار حاصل نگردد۔

شیوۂ صبر ہر که آموزد ؎ گوہر و سیم و زر بہ بیند و زد

متاع ہائے گوناگوں و اجناس بوقلموں را ذخیرہ داشتن و بمرور زماں و انقراض دوراں آنرا فروختن مقتضی صبر و قرار و متقاضی ثبات و استقرار است

شرط سوئمیں۔ تدین و ایمانداری و راستی و کفایت شعاری زیرا که بدوں ایں صفات حمیدہ و عادات ستودہ بازار تجارت رونق نگیرد۔

دیانت و امانت خال خوشنما بر عارض زیبائے تجارت غازۂ دلربا برائے جمال دلکشائے مرابحت است پس کسی که سودائے سوداگری دارد داند که بدوں ایں سودے نبر دارد با جملہ مردماں ہموارہ یکساں سلوک نماید۔ با صغیر و کبیر و برنا و پیر طریق مساوات بپیماید تا نقاب از رُخ عروس مقصد کشاید ؎

تدین در ہمہ حالات لازم داں عزیز من ؎ بمیدان جہاں اسب امانت راں عزیز من

قطع راہ صحرائے و جبال بدوں صبر و استقلال آرزوئے امر محال بے قبیل و قال باشد۔ و عبور از دشت و دریا و کوہ و صحرا بدوں صبر صورت نہ بندد۔

تحمل مشقت ہم یکی از لوازم تجارت است ؎ تا خون نکرد لعل جگر قیمتی نیافت

پس گل سود از گلستان مقصود چیدن و جمال چہرہ دل آرائے مطلوب دیدن بدوں استعانت صبر من قبیل المحالات ؎ چوں عشق حرم باشد سہل است بیابانہا

تاجران که بہ اقطاع جہاں بغرض جلب منافع سفر می نمایند از صعوبات لاحقہ ایں حال انحراف نمی ورزند و میدانند که از کاہلی و سہل انگاری بجائے نتواں رسید۔ و چہرہ مراد در آئینہ مقصود نتواں دید۔

چہارمیں اندیشیدن از خطرات نقصان۔ زیرا که در ہر کار مرد تجربہ کار قبل از آغاز کار

جانب سود و زیاں و سمت نفع و نقصان را ملحوظ نمیدارد۔ اگر از خطرات نقصان ترسان و خائف
گردد گاہے دراں اقدام نہ نماید و بدیں سبب گوہر سود و دُرِ مقصود بدست نیاید۔ چنانکہ عرفی
شیرازی علیہ الرحمۃ می گوید ؎

ای متاع درد در بازارِ جاں انداختہ — گوہرِ ہر سود در جیبِ زیاں انداختہ

منافع و مفاد

فواید جلیلہ و منافع جزیلہ کہ ازیں پیشہ حاصل می شود بہ تفصیل ذیل است:۔
(۱) اشیاء ضروریہ کہ روزمرہ مکتفی حوائج است بنائے آں بر تجارت است۔
(۲) چوں ملک از قحط سالی و بدحالی مبتلائے مصیبت فاقہ کشی میگردد آنگاہ از برکت تجارت
عمارات تتنزۂ عالیہ کہ بہ فلک سرگوشی ہا می نمایند کرشمۂ تجارت است و بس۔
(۳) از ممالک دور دست اجناس و غلات برآوردہ افاقہ در مصیبت فاقہ کشی میشود۔
(۴) تاجران و بدیں اشیاء نفیسہ ممالک غیر غیرت و حمیّت در جوش آمدہ تقاضائے ایں امر می
کند کہ در ملکِ خویش ہم آنچناں اشیاء مہیا گردد و بدیں سبب صنعت و حرفت ازدیاد پذیرد۔
در بازارہائے ہندوستان ظروف چین و جاپان و طاقہ ہائے ماہوت و غالیچہ ہائے
مبسوط کاشاں بدیدن من آید و ہم چنیں شمشیر اصفہان و پوستین ہائے افغانستان خون
غیرت را در جوش آوردہ عرق حمیّت را در حرکت می آرد۔ اشیاء نادرہ روزگار بہ ہر ملک و دیار
رسیدہ باعث مفاد و آرام و تسلی و اطمینان باشندگان آں میگردد۔ مثلاً انارہائے شیریں کابل و
قندہار و مشک خوشبوئے تبت و تاتار۔ نکہت بخش دماغ جاں و حلاوت دہ کام جہان و جہانیاں است
؎ تجارت گر نبودی جلوہ بخشِ گلشنِ امکان — گلِ مقصودِ ما در دامنِ مقصد ندیدی کس

تبادلۂ خیالات

چوں تجار بہ ہر ملک و ہر دیار بغرض تجارت می روند بہ ساکنان آں ممالک تبادلۂ خیالات
می نمایند و بدیں سبب در معلومات شاں ترقی پدید آید کہ مفید ملک گردد۔
از قطع راہ ہائے دور و دراز کہ بداں غرض بوقوع می آید باعث آں گردد کہ انسان از
تجارت بے شمار بہرۂ کافی و حظ وافی مے برد ؎ چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دو کار

حصول تجارت

علاوہ ازیں فرض عام کہ ملحوظ ہر فرقہ انام است جلب منافع و جر مفاد است کہ بخوبترین
وجہے بذریعۂ ایں پیشہ بظہور می آید (صورت بندد) ہم خرما و ہم ثواب [illegible] رود۔

الغرض مختصراً ایں تو آں گفت کہ جملہ رونق جہاں و ترقی بازار دوراں منحصر بر ہمیں پیشہ است ۔

۳؎ از سروش وحدم بر گوش ہوش آمد خطاب
یا فتے لا تبطل الاوقات فی عہد الشباب

جواہر زواہر حمد بے حد و لالی متلالی ثنائے لا تعد نثار ذات احد کہ مخلوقات گوناگوں و موجوداتِ بوقلموں را بترکیب کاف و نون از کتم عدم بمنصۂ ظہور جلوہ بخشید و خلاصۂ موجودات و نقاوہ کائنات را کسوتِ جہاتِ مستعار پوشانید و رخسارۂ ہستی را بذاتِ او آرائیدہ ۔ و سفر منازل مختلفہ و مراحل متفرقہ عمر پیش نہاد خاطرش ساخت ۔ بعد از سیر گلزار شیر خوارگی و صبی گذرش بہ چمنستان شباب کہ ہر گلش گلے زیبا و ہر غنچہ اش غنچہ رعنا است می افتد ۔

باغ شباب کہ فی الحقیقت باغیست تازہ و شاداب و گلشنے است پُر بہار و سیراب و چمنے ست خورم و خنداں و بوستانے ست معطر کن دماغ جاں ثبات و قرار نور زد از حملات خزان پیری کہ باعث ملال و دلگیری باشد ماموں و مصون نیست ۔ چنانکہ بلبل چمن فصاحت و عندلیب گلشن بلاغت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در گلستان کلیات بے خزاں بہ ایں نوع مترنم و غزل خواں شدہ

درختِ قدِ صنوبر خرام انساں را	مدام رونق نو بادۂ جوانی نیست
گلیست خورم و خنداں و تازہ و خوشبو	ولی امید ثباتش چنانکہ دانی نیست

پس دریں جہاں گزران بعہد شباب از آفت خزان پیری خائف و ترساں بودہ اصول ذیل را دستور العمل خود باید ساخت ۔ (۱) نقد عمر عزیز را در اشترائے لغویات و منہیات رائگاں نہ سازد و بمیدانِ حرص و ہوا کہ مودی بہ رنج و بلاست نتازد ۔ خوش گفت آنکہ گفت ؎

اگر ممالک روی زمیں بدست آری	بہای دولت یک ورنہ زندگانی نیست

در امور معاش بقدر مصلحت باید پرداخت و از امور معاد روی توجہ نباید تافت چنانکہ حضرت سعدی فرمودہ

چوئیت بدست نہ درت چناں شدی مشغول	کہ دیگرت خبر از لذت معانی نیست

نوجوان شخص نیست ۔ ۔ ۔

ہنوز عمر آں ہر دو باشد

دلیل جوانی آنگاہ ۔ ۔ ۔

بقدر ۔ ۔ ۔

گوہر عمر عزیز را در استیفائے حظ حیوانی و لذاید نفسانی از دست ندہد۔ زیرا کہ ہر کہ مغلوب الشہوات شدہ نیک از بد ندید و در اسباب نفع و ضرر و خیر و شر نیندیشید عاقبت کارش بہ خسران انجامید مرد فرزانہ و ہوشمند یگانہ آں رموز شناس زمانہ است کہ در عہد شباب در طلب باقیات صالحات بکوشد و رائے جز راہ نیک کرداری و عفت شعاری نپوید چنانچہ مصلح شیرازی فرماید

باشیر مردیت سگِ ابلیس صید کرد | ای بی ہنر بمیر کہ از گربہ کمترے

از منہیات و لغویات انحراف کلی ورزیدہ دامانِ الواث بہ عصیان آلودہ نگرداند بل ہمیشہ روی ازاں جانب بگرداند و ہمیشہ عمل پیرائے برایں شعر گردد۔

ہشدار تا نیفگندت پیروی نفس | در ورطۂ کہ سود ندارد شناوری

تجنب و احتراز از صراط عشق مجازی ورزیدہ مشتری حسن زہرہ رخاں سیمیں بدن و سمن بران سیم تن کہ غارت گراں متاع دین و ایمان و سارقان عقاید و ادیان اند نباید شد و بہ فریب عجوزہ دنیا کہ قحبہ الیست زشت و نازیبا و مکارہ الیست بے مثل و یکتا۔ از صراطِ مستقیم انحراف نباید ورزید زیرا کہ ایں عجوزہ بدروی دنیا و قحبۂ زشت و نازیبا بنظر کوتاہ بینان جہاں و ناعاقبت اندیشاں عرصہ دوراں بدر تمثال و پری جمال می نماید و دلہای عشاق از دست مے رباید ؎

ایں غول روی بستہ و کوتاہ نظر فریب | دل می برد بغالیہ اندود چادری
ہاروت را کہ خلق جہاں سحر از و برند | در چہ فگند غمزہ خوباں بساحری

از تکرار ایں کلمات و اذکار ایں تلمیحات ایں امر بپایہ ثبوت می رسد کہ عناں توجہ از عشق بہمی پیچیدہ در پیچ و تاب غم و غصہ بسر نباید برد ؎

عناں باز پیچان نفس از حرام | بمردی ز رستم گزشتند و سام

محاسن عادات و مکارم اخلاق را شعارِ خود سازد۔ و زہد و اتقا و عفت و ورع را موقوف بر زمانِ مستقبل بقولِ ع "چہ دانی کہ فردا چہ حادث شود" ندارد۔ و در ارتقائے مدارج عالیہ طریقت و استعلائے مراتب علیائے حقیقت جہد بلیغ نماید و نزقب ایں امر ندارد۔ کہ بعد از مرور ایام عیش و نشاط و طے بساط جشن و انبساط بسرحد منزل پیری و انحطاط

رسیدہ دیدہ خواہد شد۔ زیراکہ یکی از ناصحانِ خفیقت گزار و واعظانِ نصیحت شعار بہ آواز بلند بگوش مردم ارجمند گفتہ ؎

در جوانی توبہ کردن شیوہ پیغمبری ست　　وقت پیری گرگ ظالم می شود پرہیزگار

دراستر خاے الہی کماہی کوشش نماید و مفہوم این شعر را در ہمہ حالات مرعی و ملحوظ دارد ؎

عمر یکہ می رود بہمہ حال جہد کن　　تادر رضای خالق بے چوں بسر بری

نفس پروری و شکم پری رااصل الاصول زندگی نداند۔ بل داند کہ در نشا تعلق تاجامۂ حیات مستعار در بر دارد۔ دریں امور بقدر حاجت بپردازد و عامل بر مفہوم این گفتہ سعدی گردد۔

مرداں بسعی و سنج بجای رسیدہ اند　　تو بی ہنر کجا رسی از شکم پروری

در ادائے حقوق عباد امور معاد را مرعی دارد و از طریق انصاف اصلاً منحرف نگردد۔ و مثل آفتاب عالمتاب و ماہتاب (نصفت) مآب کہ ہر کہ و مہ را از فیض نور خود یکساں مستفیض می نماید ؎

بطریقے رود کہ مردم را　　سر موی زخود نیازارد

در چیدن گلہائے تازہ و خوشبو از گلستان شباب شتاب نماید۔ یعنی در کارہائے خیر استعمال نمودہ گوی سبقت از اقران و ہمسران رباید تا منظور انظار عواطف سبحانی و مطرحۂ انوار تجلیات سبحانی گردد۔ چنانکہ بلبل ہزار داستان شیراز۔ عندلیب شیریں نوا یعنی سعدیٔ حقیقت طراز بزبان حقائق ترجمان می آرد ؎

خوش است عمر دریغا کہ جاودانی نیست　　بس اعتماد براین پنج روز فانی نیست

پس ہمیشہ ملحوظ خاطر حقیقت پسند و دل شریعت پیوند دارد تا در ایقان شباب بے ثبات کہ عنفوان نہال حظ ائظ و لذات و ثمرش شیریں از شاخ نبات است چناں مستقیم الحال و احسن الاستقبال ماند کہ بعد از انقراض زمان مسرت و تازگی و بسرآمدن زمانِ خوشدلی و تازگی اشعار ذیل را ورد زبان حسرت ترجماں خود نسازد۔

برفت عمر زفتیم شرط راہ ادب　　براستی کہ ببازی برفت چندیں سال
کنوں کہ رغبت خیر است و زور طاعت نیست　　دریغ روز جوانی کہ صرف شد بہ محال
کنوں ہوای اہل می برد کبوتر نفس　　کہ دست جور زمانہ نہ برگذاشت نہ بال

السلام علیٰ من اتبع الہدیٰ واجتنب عن الشر والبغی وسلک علیٰ طریق الرشد والسداد واحتراز عن الشوارع الطغیان والفساد۔

کشمیر

۴

مقام وقوع و حدود

کشمیر قطعہ ایست دلپذیر و خطہ ایست جنت نظیر کہ جانبِ شمالِ ہندوستان در دامن کوہستان واقع است از ہر دو جانب جبالِ فلک تمثال آنرا احاطہ کردہ کوہستان فلک نشان در دامان آرام و اطمینان داشتہ و آب ہاے رواں و نہرہائے جہاں سیراب و شاداب ساختہ این کوہستان کہ سر گوشی ہاے بہ آسمان می نماید۔ بہ سبب سرسبزی و خضرت و لطافت و نزہت دل ہاے مردم از دست می رباید۔ آب مصفاے چشمہ ہائے رواں

نزہت منظر

کہ بمنزلہ چشم گریان این کوہستان عالی نشان است چشم مردم را نور و مردمک چشم را قوۃ و سرور می بخشد۔ حقیقت این است کہ جبال مذکورہ قدرتِ کاملہ و حکمتِ بالغہ خداے قدیر و حکیم و خبیر را ملاحظہ نمودہ از بس رقیق القلب شدہ و رقت شان بصورت عیون ذی شان ظاہر شدہ۔ مشاطۂ فطرت چہرہ جمال این جبال را بہ آن خوبی و لطافت و حسن و نفاست آراست و رخسارہ زیباے وادی کشار را بہ غازہ نضارت و گل گونہ نفاست بدانگونہ پیراست کہ آسماں بصد جاں بران قربان میگردد۔ و گردون گرداں بہزار شیفتگی و دل بستگی گرد آں شب و روز می گردد۔ سبحان اللہ کہ دیدہ ہائے سیارگاں براے دید گلہائے این گلستاں ہمہ شب وا می ماند و فلک دوار گنج شایگاں ثوابت و سیار بر آں نثار می نماید۔

نظافت آب

ایں سرزمین بہشت آئین بہ سبب نگہتِ گلزار و کثرتِ اشجار و لطفتِ آبشار و نزہت انہار۔ عدیم السہیم و مفقود المثال است۔ در ہر قطعۂ زمین آرایش و تزئین از گل و گلزار عیاں و خاک و خاشاک و گرد و غبار در پردۂ اختفا نہاں۔ در پردہ ہائے سنگیں ایں کوہسار آں قدر شفاف و صاف باطن کہ حاب حلفِ آں بردار دو پشتش سرزمین بر بر داماہ دست بر براست۔

باغ و بوستان کشمیر در ہر فصل و ہر موسم گل افشاں۔ دماغ جاں از بوی گلہای

مشکبوی این گلستان عطرآگین ورشتۂ نگاہ از نظارہ گلہائے رنگین ودست گل چین مثل گلدستہ بہارین ورآں سرزمین مشک ختن ہیچ نیرزد۔ بل کسی راہ خریداری آں نورزد۔

نہ ہے بخت بیدار ساکنان این دیار کہ لیل ونہار محو نظارہ چمن وگلزار شدہ از بادۂ نشاط وانبساط مست وسرشار اند۔ گلہائے آبدار دام است برائے مرغ نگاہ واوراق کتاب معرفت برائے مرد آگاہ۔ سرو وشمشاد در عبادتِ خالق عباد بیک پا استادہ واشجار ثمردار از کثرتِ اثمار سر تواضع وانکسار بر خاک عجز ونیاز نہادہ۔ مفہوم ؎ نہد شاخ پُر میوہ سر بر زمین۔ از ہر سو آشکار۔ ونقش عیش وسرور عیاں از در ودیوار ؎

از گل وگلزارِ آں قدرت باری عیاں　　عقل سراسیمہ سرگشت بہ حیرت نہاں

شجرش عرعر، حجرش مرمر۔ وآب وہوایش طیرہ فزاے ملک بربر۔ پری رُخان کشمیر کہ در حُسن وخوبی بے نظیر اند حاجت آئینہ ندارند۔ زیراکہ ہر قطعۂ سنگ ہم سنگ آئینۂ خوش رنگ وہر قطعہ زمین زمین حلب راہم سنگ۔ نزہتِ آب وہوا از بس دلکشا و روح افزا۔ چوں در تابستان ساکنین سبو اقالیم جہاں نعرہ الاماں برزباں می آرند۔ قاطنین این دیار در گلشن وگلزار برلب عیون وانہار بفحوائے "جناتٍ تجری من تحتہا الانہار خالدین فیہا۔ اوقات حیات بہ عیش ونشاط می گزارند۔ بہ سقف خانہ (دارہا) این دیار باغیچہ ہائے مثل چہرۂ یار طرحدار ومحبوب گل عذار نمودار۔ وچابکدستی وصنعت مشاطۂ فطرت بخوبترین وجہی واحسن ترین وضعی واضح وآشکار ؎

قصور گلزار وہم بر قصر گلزار دگر　　آشکار است، ہر طرف از فیض ایام بہا

چنانچہ استاد بیادت پناہ نجابت دستگاہ ملجا وماواے علم وفضل ندوہ صلحا وزبدہ اتقیاے واناہای اسرار نہانی شمس العلماء قاضی میر احمد شاہ رضوانی بہ تعریف کشمیر (در قصیدہ) رطب اللسان شدہ می فرمایند۔

ہزار دیگ ہوس خام پختہ تا کامم　　گرفت لذت این نعمت الہ اجل

بیا ومنت رضواں مکش برای بہشت　　کہ جلوہ می دہد اینجا بہشت بر ہر تل

وہم قافلہ سالار شعراے نامدار زمان ومفخر علمای با وقار ایران وتوران کہ بسبب علم وفضل و

گل وریاحین

اشجار

اے فقیر...

ذکاوت عقل مشہور زماں و معروف جہان است و در عرف عام آں را عرفی شیرازی می نامند می فرماید ؎

ہر سوختہ جانے کہ بہ کشمیر در آید
گر مرغ کباب است پر و بال بر آید

از ہمین است کہ ساکنین ایں سرزمین (خضر آئین) عمر نوح بل بقائے خضر می یابند پیران کہن سال با وجود پیرانہ سالی مصروف عیش و شادمانی و دائما محو آرام و فارغ البالی ؎

ہر جوانی کو بیابد اندریں ملک و دیار
نوجواں گردد ز لطف و نزہت آب و ہوا

مرد پیری ہم بیابد رونق عہد شباب
گر قدم اینجا نہد از لطفت آب و ہوا

مردۂ صد سالہ ہم یابد حیات جاوداں
گر شود او مستفیض از فرحت آب و ہوا

غلہ جات مختلفہ و میوہ جات متفرقہ در ایں سرزمیں بہ افراط تمام بیدا می شود۔ از میوہ ہا سیب و ناشپاتی قابل ذکر است۔ و از گل و ریاحین بنفشہ و نیلوفر با شوکت و فر بی شوکت خار ہر طرف نمودار۔

گلزار نسیم و باغ نشاط کہ از دیدن آں قلب متمتع از فرحت و انبساط می گردد۔ بہ آں خوبی و زیبائے چہرۂ کشمیر را بہار است۔ کہ اگر راست خواہی میگویم کہ روضتین از ریاض بہشت کسی ایں جا آوردہ بہشت۔

اثمار شیریں ایں سرزمین در شیرینی و حلاوت و لذت و نفاست رو کش اثمار بہشت بریں شیریں سخنان جہاں در تعریف آں قہر یدہاں و گلزار جناں بمقابلہ گلستاں آں خار مغیلاں حق ایں است کہ خلاق جہاں و رزاق انسان و حیواں ملکے بہ ایں خوبی و لطفت نیافریدہ و دیدہ فلک ہیچ قطعہ زمین بہ ایں تازگی و نزہت ندیدہ۔ سیاحان جہاں و راہ نوردان عرصۂ دوراں مثل آں نشاں نمی دہند۔

مثلش نشاں ندادہ کسانیکہ دیدہ اند
ملک جہان و عرصۂ دوران روزگار

چشم زمان و عین فلک مثل او ندید
باغ بہشت گشت بہ پہلوش شرمسار

صد بار آسمان نگر در زمین بگشت
تاہم چو کاشمیر بیکے باغ پر بہار

آرد بروی ارض میسر نشد ولیک
پس مضطرب شدست شب و روز بیقرار۔

سیّارگانِ گنبدِ نیلوفری کہ اند — یک انعکاس گلشن کشمیرِ پُر بہار
حیران و ششدر اند ز نظارۂ چمن ! — وز دیدن جمال گلستان آبدار (دبہار)
آن کشتِ زعفران کہ بہ کشمیر دیدہ — خندد ز دیدِ آں ہمہ شب چرخ پر نثار
میدان کاشمیر ہمہ سبزہ زار شد — ہم گلستان گشت ہمہ دشت وکوہسار
باغ نسیم و باغ نشاط ہست جلوہ گر — تا طالب بہشت نماند در انتظار
وادی کاشمیر بود خال روی دہر — ہم غازۂ جمال رُخ دشت وکوہسار
حوران خلد را بخلد بمارِ رشک و غم — از دیدن جمال حسینان این دیار
در کاشمیر ہست عجب وصف دل کشی — ہم ساکنان خلد بریں اند خواستگار
حُسن صبیح کہ ہست متاع گراں بہا — ارزاں بکاشمیر بود بہر جاں نثار
آن زلف و خال و عارض سیمیں کہ پیش او — حور و پری مدام خجل ہست و شرمسار
کشمیریاں بہ حُسن صبیح و بہ دلبری — گوی سبق ربودہ ز خوبانِ ہر دیار
تسنیم و سلسبیل خجالت ہمے کشند — زاں چشمہ ہائے آب مصفا و آبشار
مہتاب ہست یک گل شبوی آن چمن — خورشید زرد آلوی آں باغ پُر بہار
کے آفرید خطۂ چوں مُلک کاشمیر — دستِ قضا و قدرت خلاقِ کردگار

باشندگان

باشندگانِ کشمیر ازبس فہیم و ذکی و پارسا و متقی اند۔ بہ شالبافی و مصوری و نقاشی و زرگری مہارت تمام دارند۔ الّا بعض از انہا موصوف بہ صفت مکر و فساد و معروف بہ بُزدلی و عناد اند۔ و بے وفائی و کجروی را کہ خاصہ خوبانِ جہاں است۔ شعار خود ساختہ۔ و روی از طریق مہر و وفا برتاختہ۔

مقامات تماشائی

باغ نسیم و باغ نشاط کہ موجب مسرت و انبساط است زینت افزائے گلستان ہای کشمیر شدہ از سیاہ آب ہائے قطعہ ایست (سیاہ آبی ست) موسوم بہ ڈل کہ بے مثل و بے بدل است۔ باشندگان ہر دیار و امرائے روزگار راہ ہائے دور و دراز قطع کردہ در ملک کاشمیر برائے دیدن ڈل می آیند۔ و دل را می آسایند مختصر اگر در تعریف آں این شعر کفایت کنند

سیر باغ بہشت گر خواہی — بہر سیرش چرا نمی آئی

جہاں آفریں تا جہاں آفرید	غدیری چنیں جانفزا کس ندید

از در و دیوار ایں گلزار و از نظارہ ایں کوہسار مفہوم ؎

اگر فردوس بر روے زمین است	ہمین است و ہمین است و ہمین است

مختصراً این مضمون را بریں اشعار ختم می گردانم و روی از طریق طویل الکلامی میگردانم۔

گر ترا خواہش بہشت بود	ساعتی اندریں دیار بیا
گل و گلزار و گلشن شاداب	نہر و آب روان و ہم دریا
کوثر و سلسبیل و ہم تسنیم	حور و غلماں ہمہ بہ بیں اینجا
بیبدل ہست دل دریں وادی	دلکش و دل رُبا و دل افزا
ہست کشمیر جنت الفردوس	ہست کشمیر جنت الماوےٰ
آب او آب چشمۂ حیواں	خاک او خاک جنت الاعلےٰ

کیفیت شب ماہتاب

؎

الحمد للہ الذی خلق الارض و السما و زین السما الدنیا بمصابیح۔ اعنی حمد بے حد و ثنای لاتعد مالک الملکے و خالق الخلقے راسزد کہ زمین و آسمان را بیافرید و بہ انواع ثوابت و سیار موخر الذکر را زیب و زینت بخشید منجملہ آں اجرام سماوی جرمی است منور کن زمین و آسماں و تحیر بخش دیدہ انسان آن سلطان اللیل را ماہتاب عالم تاب می نامند۔ چون آفتاب جہاں تاب از محنت و مشقت روز ماندہ و زرد رو شدہ بگوشہ مغرب زاہدانہ منزوی گردد۔ آنگاہ شہنشاہ شب بدوں رنج و تعب بی خوف و خطر و با زیب و فر مسند آرای فلک شدہ سپہ سالاری انجم بعہدہ خود می گیرد۔ و بر تخت آسمان با فر و شان رونق افروز شدہ جہان و جہانیاں را از نور خود مستفیض می گرداند۔ ہمیں کہ شہنشاہ روز روزانہ بمہ پوشید و لشکر تیرگی

تمہید نوعِ مضمون

ظلمت شب بهر سو و بهر جانب دوید۔ ناگهان یک تودهٔ سیم با هزار آب و تاب در خلا آویزان و روان بنظر آمد۔ کیفیتے کہ از نظارہ آں بر دل نظارگیان طاری میگردد۔ بیان آں از حیطہ تحریر و حیز تقریر خارج است۔ عقل انسان از تعقل آں حیران و ظلمتِ شب از پرتو آں پریشان جملہ اشیاء ارضی از پرتو لوزان مستفیض می گردد۔ و بر ہر امیر و فقیر و صغیر و کبیر یکساں می تابد گویا سبق انصاف و انتصاف بہ اہل جہاں می آموزد۔ و دیدگان شب رواں و دزداں را بسوزن حسرت می دوزد۔

جرم ماہتاب اخگریست سوزاں و شعلہ ایست تاباں برائے دزداں و شب گرداں و چراغ ہدایت و شمع درایت برای پاسایان و شب بیداراں۔ اگر چشم دزد نابکار و دیدۂ غراق ستم شعار تاب دیدن جرم نور بار مہتاب ندارد ع چشمۂ ماہتاب راچہ گناہ۔ زیرا کہ ایں پاسبان شب نگذارد کہ کسی در عہد پاسبانی اش بر راہ فسق و فجور بتازد۔ یا دستِ تعدی بر مال مظلومی تازد و حضرت انسان دامن آلود عصیان گردد۔ فاسقاں و قزاقاں در نور ماہتاب ہم دائما در پیچ و تاب می مانند مثال شان بعینہ مثال مہتاب و سگ است بفحوائے ع

ماہ نور می فشاند و سگ بانگ می زند　　سگ را بگو کہ کار تو با مہتاب چیست

بارہا در مشاہدہ می آید کہ بچگان کہ قلوب شان مثل آئینہ صاف و از مبدء نور حقیقی قریب تر می باشند از نظارہ آں بسیار شادان و فرحاں می گردند بفحوای الجنس یمیل الی الجنس صحیحا۔

روشنی بدر بدرقہ ایست مسافراں را کہ در حدت آفتاب طریق سفر نتوانند گرفت۔ و بمجرد طلوع آں متوجہ سفر می گردند۔ رفیق شفیق شاں شدہ باعث طے مسافت می باشد

روشنی آں حکم تباشیر دارد۔ برای گرم مزاجاں و گرم رواں منزل ہستی۔

مردماں ہم در فصل تابستاں و ہم در موسم زمستاں در سایہ حمایت آں بہ آرام و اطمینان خواب می نمایند انعکاس نور آں بر دشت و کوہستان کیفیتے کہ از تعلق بدیدن دارد۔ چہ ہر ذرہ ریگ مثل ریزہ ہائے سیم و ہر سنگ کوہستان قرص سیم می نماید۔

آب در جوی و انہار و دریا و آبشار مثل مار پیچاں بر واں شدہ لطف دیگر دارد۔ از پرتو آفتاب مثل مار سیماب بنظر آید۔ پاسبانان و محافظاں و رقیباں و دربانان کہ در شب ہای دراز

سیاہ بفحوائے ؎

درازی شب از مژگان من پرس | کہ یک دم خواب در چشمم نگشت است

بیدار می ماند در شب ماہتاب بہ اطمینان و آرام خواب می گیرند۔ گویا از سطوت ماہتاب دزدان و رہزناں مرعوب شدہ بزاویہ اختفا متواری گردند۔ ومہتاب پاسبانی وحفاظت خلق را بذمۂ خود میگیرد۔ چہ پاسبان مہربان و نگاہ بان شیریں روان است کہ بے مزد ومنت فرائض پاسبانی را بہ احتیاط تمام سرانجام می نماید۔ وہم چنیں مانع وصال یاراں نفسانی کہ بنائے محبت شاں بر لذائذ حیوانی باشد میگردد وانساں را سبق تورع وپارسائی مے آموزد۔ چوں از حملات شب ہائے تار انسان بیزار وبیقرار می گردد۔ شب ماہتاب است کہ از ورود مسعود خود دل ہا راتسکین واطمینان می بخشد۔ رقاب وحفاظ کہ دیدگاں شاں مزہ خواب شیریں چشیدہ وشکل بستر استراحت ندیدہ از وجود شب ماہتاب گلہائے مراد شاں بصد آب وتاب شگفتہ وگرد غم و الم از صحن خاطر شاں رفتہ دریں قاعدہ کلیہ کہ محدثات عالم تغیر پذیر است شب ماہتاب ہم بتدریج رو بزوال می آرد۔

غنیمت داں شب ماہتاب زانجا مش مشو غافل | کہ گردش میکند گردوں شود نقش جہاں باطل
بزودی بسترِ نقش ضیا از لوحۂ عالم! | بعجلت خیر ورزای جاں مشو اندر جہاں کاہل

زمان عیش وطرب ہم مثال شب ماہتاب است کہ گزراں وزوال روآرندہ بہ آں۔

ای شب مہتاب ای کشاف اسرار ازل | نور بخش دیدۂ اہل صفا واتقیا
ایکہ از رعب تو ترساں است دزد نابکار | ایکہ از بیم تو مضطر گشت مرد بے حیا
انضیاء صافی والوار جہا اسرار تو | گشت حیراں دیدگان عارفان باصفا
رہزناں در گوشہ ہا مخفی شدند از خوف تو | قطع شد دست تعدی دیدۂ جور وجفا

فی الجملہ شب ماہتاب آئینہ ظہورات قدرت ونمونہ عجائبات فطرت است۔ ممد نیکو کاراں حامی پارساباں ومخل بدکاراں مظہر نور خدا وراہ بر راہ ہدی۔ عبرت بخش دیدہ دانا ممد کار زاہد باصفا ودافع شیطان بے حیاست۔

۶

مدنیت و بدویت

مشیتِ خالقِ مخلوقات گوناگوں و رزاق مکونات بوقلموں مقتضی آں شدہ کہ حضرتِ انسان کہ شان آں بقرآں خلقنا الانسان فی احسن تقویم آمدہ - ربع مسکون رابسکونت خود مشرف ساختہ چہرہ آرائے زمیں گردد چنانچہ بعض ازانہا بلادِ عظیمہ امصار قدیمہ رامسکن خود گزیدند اِلّا اکثر الناس بفحوائے۔

ولیکن کسانیکہ مردحق اند خریدار دُکانِ بے رونق اند

دیہات و خلوات راملجاد ماوا اے خود ساختند و مصداق "ہیچ آفت نرسد گوشہ تنہائی را" شدند - واز ہجوم بے تمیزی اظہارِ ناپسندی نمودہ خود را از ترددات مختلفہ و تفکرات متفرقہ رہا بندند وبر رفعت خوشحالی رسیدند واسب مراد و کامرانی درعرصہ لُطف و نیکنامی دوانیدند - بوجوہاتِ ذیل بدویت را بر مدنیت ترجیح مے تواں داد -

(۱) بارہا در مشاہدہ مے آید کہ مرداں صحیح الاعضا و توانا از شہرہائے کلاں برنمے خیزند - بل قریات و دیہات مردم ایں صفات پیدا مے کنند - زیرا کہ عمدگی آب وہوا بر صحت انسان اثر تمام دارد - ایں چگونہ ممکن است کہ ساکنان بلادِ عظیمہ مثل لندن و نیویارک درصحت و توانائی باباشندگان قریات و مضافات مقابلہ توانند نمود - وایں امر از مسلمات و بدیہیات است کہ صحت تقدم تمام دارد - برجمیع اشیاء مملوکہ انسان - درہوای تازہ و صاف و میدان ہائے پرفضا و دل کشا و بادیہ ہائے صحت افزا - بود و باش داشتن کجا و در شہرہائے گنجان آباد - و کوچہ ہائے غلیظ و ناصاف و در محلات موجب خرابی و فساد سکونت ورزیدن کجا - ببیں تفاوت رہ از کجاست تا بکجا -

(۲) عمدگی آب وہوا و فضائے دل کشا بر قد و قامت ہم اثر اندازگردد - می بینیم کہ مردمانِ شہر ازبس پست قامت و نحیف و ناتواں می باشند و برخلاف آں ساکنان قریات و قاطنانِ بادیہ طویل القامت - قوی الجثہ و شجاع بنظر می آیند - طاقت و توانائی و قدآوری بر انصرام اکثر کارہائے متعلقہ انسان اثر تمام دارد -

کثرت کار و بار و اشتغال کار برائے اہل شہر مانع ترقی گردد -

(۳) مدنیت دشمن ذہانت خیال کردہ شود و برخلاف آں بدویت ممد ذکاوت و فطانت باشد زیراکہ چوں ایشاں اساکنین امصار از خواندن اخبار و استیفاے تیاتیر و شغل روزمرہ فارغ میگردند خیال می نمایند کہ بجز ایں کاری دیگر و فرض برتر مفوض بہ ایشاں نیست۔ ایشاں را از اشیاء خارجہ خبرے و تاثرے نباشد۔ از مظاہر قدرت و مناظر فطرت کلیتہً محروم می باشند نمی دانند کہ اشعۂ آفتاب عالمتاب بر کوہ و دریا و دشت و صحرا چہ لطف عجیبے و چہ کیفیت غریبے دارد۔

آب ہائے رواں در پاے کوہستان و انہار و آبشار در صحرا و کوہسار و نجوم تابدار بر فلک دوار و زمزمہ خوانی طیور بر شاخسار و سیر گردش در کشت زار و تماشائے گلزار در فصل بہار و بوقلمونی نباتات و اشجار چہ قدر دل ربا و فرحت افزامی باشد بحالیکہ اہل شہر در محلات عالیشاں از دیدن آسمان ہم عاجز و قاصر اند در بدویت خود بخود و اتفاق مشاہدہ ایں چنیں مظاہر فطرت می افتد و ایشاں بغور و خوض مطالعہ صحیفہ قدرت نمودہ مقر صنعت صانع حقیقی می گردند۔ و ازیں عمل اثر خاص بر دل و دماغ شاں می افتد۔

(۴) مشاہدات روزمرہ شاہد ایں حال است کہ مردمان صائب الرائے و صاحب فہم و ذکا اکثر تعلق بہ دیہات و قریٰ مے دارند۔ اختراعات عجیبہ و ایجادات غریبہ اگر از پردہ اخفا بمعرض ظہور آید نتیجہ عقل و دماغ اہل قریٰ است۔ زیراکہ حسب تحریرات سابقہ دماغ اہل شہر متناسب و موزوں برائے اختراعات نباشد۔

(۵) اہل دیہات و جنگلات کارہائے متعلقہ خود را بدست خود سر انجام می نمایند کہ موجب ترقی باشد و برخلاف ایں ساکنان امصار بذریعہ (ماشین) ہای مخترعہ انصرام می دہند

(۶) در مدنیت کسی از حال دیگرے خبر ندارد۔ بدیں سبب از صفت ہمدردی و اتفاق و فواید اشتراک در رنج و راحت اہل افاق متصف نمی گردد۔ عرق ہمدردی شاں گاہے در حرکت نمی آید حالانکہ برخلاف آں در بدویت از مشاہدہ حال یک دگر واقف و باخبر می باشند و بدیں سبب بر طریق مدد و استمداد و سلوک می نمایند و صفت ہمدردی و اتفاق را ہمیشہ مرعی و ملحوظ می دارند۔ اہل دیہات در لطف و مروت و شفقت و محبت ہم بر اہل شہر فایق و سابق

اندزیرا کہ قبل الذکر اگر کسی را بدوستی گزیند برائے دوام باشد و در ایثار و نثار درہم و دینار بل در نثار گوہر جان بر یار وفادار دریغ ندارد چہ۔ یک یار صمیم و محب قدیم بہتر و افضل است از صد یار بخیل و لئیم۔

اہل شہر اگر ہزار آشنا دارد ہیچ فائدہ از انہا بوقت حاجت نبردارد۔ چہ ایشاں یاران زبانی یا نانی باشند یک یار جانی بہ از صد یاراں نانی و آشنایاں زبانی۔ آشنایاں عارضی بحالت عوارض و تکالیف مفید ثابت نمی گردند چہ ایشاں دراں حالت پیرامون حال نمی گردند۔

چوں باشندہ دیہات (روستائی) در بلدہ عظیم داخل مے شود۔ از دیدن عجائبات و از ملاحظہ غرائبات اثریکہ بر دلش طاری می گردد۔ ازاں دل اہل شہر عاری باشد چہ ایشاں از مشاہدات روزمرہ عادی ملاحظہ آں اشیا شدہ اصلا متاثر نمی گردند و ایں تاثر ہم موجب شگفتگی غنچہ دل و جاں باشد ہم در عقل و تدبر اہل قریٰ از اہل شہر سابق می باشند۔

از مشاہدہ روزمرہ معلوم میگردد۔ کہ در بدویت اطفال از حال یک دگر بخوبی آگاہ می باشند در شنیدن حکایات و روایات بزرگاں شغف تمام ہم می رسانند حکایات تاریخی خانداں بر دلہائے شاں اثر عجیب دارد۔

(۷) در بدویت پروای تکلفات در ہیچ حال نباشد۔ آسماں خیمۂ بے چوب بر سر شان و فرش زمیں در زیر پائے آں مستاں۔ ایشاں دریں معاملہ استغنای تمام می دارند۔ ہم چنیں محتاج امتعۂ نفیسہ و اغذیہ لذیذہ و البسۂ لطیفہ نباشند۔ نہ حاجت خدام دارند نہ پروای عوام در تکلفات لایعنی زر کثیر و مال خطیر ضائع نمی سازند

از دولت سکون قلب محروم می مانند و ہمیں اطمینان خاطر است کہ لب لباب راحات و ایں منتہائے مقصد کونین است۔ ذخیرہ مال و متاع کہ در خانہ ہائے دارند و بال جان شدہ باعث ہزارہا تکلیف می گردد۔ خوشحال صحرا نورداں کہ نہ مال و مکنت دارند۔ نہ مال و حشمت کہ بفکر آں بہ زر دو تفکر و گزارند ہ

پس از صد سال ایں نکتہ محقق شد بہ خاقانی — کہ یک دم مطمئن بودن بہ از تاج سلیمانی

دریں شک نیست کہ در مدنیت اکتساب علم و فن بہ سبب موجودگی مدارس و مکاتب بخوب

تزیین وجہے صورت می بندد۔ وبدیں سبب اہل شہر تہذیب نفس وتعدیل قوی کردہ از درجہ
بہیمی بمرتبہ ملکی توانند رسید۔ لیکن نتیجہ بالعموم بالعکس ظاہر می گردد۔ زیراکہ حضرت سعدی
علیہ الرحمۃ می فرمایند ؎

علم چندانکہ بیشتر خوانی　　چوں عمل در تو نیست نادانی

ایشاں از صفت عمل عاری شدہ۔ تہذیب وتادیب نفس نتوانند نمود۔ مشاہدات روزمرہ ظاہر
می نماید کہ در مدنیت بوی مہر ووفا وخوئے حلم وحیا نباشد واز نعمت انس ومحبت و والفت
بے نصیب اند۔ وہم چنیں صحت جسمانی وراحت روحانی پیرامون حال شاں نگردد۔ قول
فیصل ایں است کہ بدویت افضل تر از مدنیت است۔ پوشیدہ نماند کہ بدویت موجب فتوحات
نمایاں شدہ اقوام عالم را در سبعہ اقالیم جہاں مثل مہر وماہ بر فلک شہرت دوام وبقائے عام می
رسانند۔ فتوحات عرب مصدق ایں قول است

کیفیت شب تار در باد وباراں موسم سرما

کیفیت شب تار بر مرد ہوشیار ہویدا وآشکار و بر دیدہ وران روشن ضمیر جل بر ہر
صغیر وکبیر وامیر وفقیر اظہر من الشمس وابین من الامس است۔ زیراکہ ہرکہ ومہ در ہر قصبہ ودہ
از نظارہ آں بہرہ بردارد۔ الّا از کیفیت کلیتہ وحقیقت اصلیہ بجز آنانکہ دشت ودریا پیمودند و
سفرہائے دور ودراز نمودند ودر محلات عالی شان نیاسودند۔ دیگرے خبرے واثرے
نباشد۔

امرا ازیں کیفیت آگاہ نیند

امرائے عالی وقار ورؤسائے با اقتدار کہ بر بسترہائے گرم ومسندہائے نرم استراحت میفرمایند
وشبستان جنت نشان ایشاں از شموع دل افروز حکم خلد بریں بر روئے زمیں وارد تصور آں
نتوانند نمود۔ بفحوائے ؎

ای تراخاری بپا نشکستہ کی دانی کہ چیست　　حال شیرانی کہ شمشیر بلا بر سر خورند

چہ ایشاں نہ متاثر از برودت جانکاہ وتاریکی ظلمت (روح فرسا) باشند نہ بسبب خواب
شیریں صدای طوفان وریزش باراں بگوش شاں می رسد۔ نہ غرش رعد ونالش برق پردہ ہای

غربا از کیفیت شب آگاہ اند

گوش وچشم انسان رامی درد۔ پردہ گوش ایشاں از صدای مہیب طوفاں بے خبر۔ غنچہ دل از
اوای رعد و برق بے اثر باشد۔ غربای نادار ومبتلایان مصیبت واضطرار آگاہ از کیفیت شب
تار و واقف از درازونئی وظلم روزگار اند۔ کہ نہ شبستانِ خلد نشان و نہ ساز و سامان محافظ
زمستان می دارند و نہ از پارچات گرم نہ بسترہاے نرم فائدہ ہا بردارند بل زیر چپرہا زندگی
بسر نمودہ علی الدوام بردارند۔ لباس بہتر از عریانی تن بر بدن ایشاں دیدہ نشود۔ از دست برد
و ہوای سرد نالاں و از صدای مہیب سحاب پریشاں و از باریدن باراں بہ سبب برودت گریاں
می مانند۔ و مصداق این شعر می باشند ؎

شب سر و شاں دیدہ نابردہ خواب　　چو حربا تامل کناں آفتاب

انتظار آفتاب می نمایند تا از آفت سرما و ظلم ظلمت شب یلدا رہائی یابند ؎

شب تار و ہوای جانگزا در موسم سرما　　بلای ناگہانی ہست ہم سوہان روح فرسا

سردی ہوا و برودت سرما مثل تیر دل و زجاں سوز شاں میگردد۔ بدیں سبب دست دعا بدرگاہ
خالق الارض والسما دراز کنند تا درازی شب یلدا کم گردد۔ چوں عروس آفتاب بصد
نقاب از چہرہ برداشتہ بر منصۂ فلک چہارم جلوہ گر می گردد۔ جاں در اجسام مردہ شاں عود
می نماید۔ دیدہ ہا از دید آں عروس جاں بخش گرم می کنند۔

از شب تار بر حال تجار

وای بر حال مسافران بحر و بر و تاجران صاحب سیم و زر و عازمان سیر و سفر کہ در شب تار
زمستاں و بحالت طوفانِ باد و باراں با رفقا و یاراں قطع مراحل و طے منازل می نمایند۔
گاہ کشتی شان بگرداب ہائل در می آید کہ از آں سفینۂ حیات شاں بہ کنار ساحل نجات
رسیدن محال می نماید۔ غرش رعد و تابش برق باعثِ آتش گیری و حرق خرمن امید شاں
می باشد۔ بلبل شیراز کہ از بس نکتہ پرداز و شیریں طراز است۔ منافسہ و موازنہ ہمیں حالت نمودہ
بدیں نوع مترنم شدہ ؎　　(حافظ)

شب تاریک و بیم موج و گردابِ چنیں ہائل　　کجا دانند حالِ ما سبکساران ساحل را

چوں سفینۂ تاجراں در بحر بیکراں بحالت باد و باراں و شدتِ طوفاں در گرداب ہائل در آید۔
جانِ شیریں آں خسرواں از تن بیروں می آید و فریاد و فریاد بر می آرند۔ و بسا اوقات در مشاہدہ

آمده که اکثر الناس صید دام حرمان و یاس در آں حالت خوف و یاس شده لقمهٔ نهنگ اجل گشتند۔
گاه مسافرانِ بحر و بر بر تلال مصر و بربر آمده از نهال تجارت قند و نیشکر بر برداشته شیریں کام می گردند۔ وگاه فرعون صفت بدریائے نیل بے نیل مرام فرو می روند قوش امید از موسای ناامیدی سترده خونِ آرزوهائے دیرینه می نمایند۔ ایں همه نتائج و عواقب شبِ تار در موسم سرما است

اثر بر حالت مریضاں و عاشقاں

اکنوں عنانِ شب ریز خامه دو زبان بسوی مریضانِ نیم جاں که از بس افسرده و ناتواں اند منعطف می گردد۔ معلوم است که شب تار موسم سرما چه قدر دراز و طویل برائے مرد علیل میباشد که هر ثانیه اش در درازی ثانی ندارد۔ از درازی شب فقط دو کس آگاه اندو بس۔
اول۔ مریض نیم جاں که از بین الاقران و همسران بر بستر بیماری دراز شده چشمانش مزه خواب نه چشیده بل در آه و زاری و گریه و بیقراری نالاں و تپاں می گزارد۔
دوم۔ عاشق مهجور که به سبب فراق ماه وش در کاوش آں مبتلای جور و ستم و شاکی غم و هم و اسیر دام رنج و الم می گردد۔ آں بے چاره هر لحظه مثل ماهی بے آب در رنج و اضطراب می باشد و سیماب وار مضطر وار و بے قرار بوده هر لحه مرغ جانش از قفس رنجش پرواز می نماید۔

گزار و شب بصد مشکل بصد دقت بصد زاری   بصد رنج و بصد حسرت بصد درد و بصد خواری

اثر بر حالت حیوان و دزداں

چوں از خطراتِ شب تار اثراتِ آتش و نار مترتب است۔ خداوند کریم در قرآن مجید شان و عظمتِ ظلمتش ملحوظ داشته قسمش می خورد۔ جائیکه می فرماید۔ "واللیل اذا غسق"
پس هیبت و شانِ شبِ یلدا و تاریکی روح فرسا و طوفانِ هوا از معظمات مظاهر فطرت و مناظر قدرت است۔ وگواه عادل و شاهد عدل بر جلالیتِ رب الارباب خالق المطر و السحاب اند در پرده شبِ تار کسی مسرور و فرحاں نیست بجز بوم شوم یا دزد مذموم که موخر الذکر در ظلمت شب نامهٔ اعمالِ خود از تاریکی عصیاں سیاه کرده مستوجب النار و السقر می گردد۔

کردنی خویش آمدنی پیش

مکافاتِ عمل و پاداشِ کار دریں دیر ناپایدار که نتیجه گردش لیل و نهار است از چشم مردم دانا مخفی نیست۔ باید دانست که دریں جهاں گذراں ابنائے وناں بر دو نوع اند۔ یکے آنکه

ثمرهٔ افعال و کردار انسان

بنای کارشان مبنی بر مفاد و مصالح اقران و همسران باشد. دیگر آنکه افعال و کردارشان ضرر رسان و موجب نقصان هر انسان و حیوان است. چنانچه بلبل خوش الحان چمنستان فصاحت و طوطی شیرین زبان شکرستان بلاغت در بوستان اخلاق که هر گل آن در رنگینی و خوشبو شهرهٔ آفاق است بدین نوع مترنم شده ؎

دو کس چاه کنند از پی خاص و عام | یکی نیک محضر دگر زشت نام
یکی آنکه تا زه کند تشنه حلق | دگر تا نگردن در افتند خلق

برین محل ذکر خرقهٔ اخری که نیات و طویات شان متضمن بر مضار و فساد اهل جهان است کرده شود و نموده آید که هر آنکه ؎

تخم بدی کشت و چشم نیکی داشت | دماغ بیهده پخت و خیال باطل بست

مکافات عمل

جملهٔ ارادات و نیات شان مقتضی تکالیف ابنای زمان باشد حکمت بالغه و قدرت فاضلهٔ حکیم مطلق و قادر برحق بدین نوع جاری و ساری شده که تخمی که در مزرع عمل بکارند بر آن بردارند کسی در جهان ندیده و شخصی نشنیده که از تخم جو گندم روئیده باشد. چنانچه در بوستان آمده

هر آن تخم کاری بر آن چشم دار | که هرگز نیارد گز انگور بار

بزبان انگلسی ضرب المثل است As you sow so must you reap

یعنی هر چه بکارد آید بر آن بر دارید. اگر کسی چاهی بدین نیت کند که کسی دران افتد بربنیتش حسب الاقتضای قانون الهی جز این نباشد که خود دران افتد. حاکیان راستی شعار و راویان حقیقت گزار حکایات بسیار و روایات بے شمار درین ضمن ایراد کرده. و از آن این امر بپایهٔ ثبوت رسانیده.

از مکافات عمل غافل مشو | گندم از گندم بروید جو ز جو

حکایت شیر ستمگار و پلنگ خونخوار و بچگان شان

چنانچه برائے اثبات دعوی مزبور حکایت آن شیر خونخوار و پلنگ ستم شعار که لیل و نهار مصروف صید و شکار بوده. بربختین خون ناحق مشغول ماندے و همیشه اسپ جور و جفا بمیدان ظلم و ستم جهاندی عاقبت الامر نهال اعمالش در باغ بیدادی نشو و نما یافته شاخهایش بلند شده بر فلک هفتم رسید و بر اعمالش بجز این ندید که صیادی از پردهٔ غیب بر آمده بچگانش را

هدف سهام مرگ ساخت و چشم جهان بین آن شیر ستم شعار و پلنگ ظلم و ثار را از فراق دائمی قرة العین
بے نور کرده برلے بقیه عمر معتکف بیت الاحزان نمود۔ تفصیل این اجمال اینکه آورده اند که
در دیار حلب بیشه بود وسیع و بیدای بود فسیح و دران شیری بسریر فرمانروائی متمکن شده شب و
روز به شکار حیوانات آن بیشه اشتغال ورزیدی و دو بچه داشت که از دیدن آنها در مردم چشم نور و
در قلب مضطر سرور پیدا گشتی و دران صحرا بر مسند بیدادی نشسته بازار کشت و خون را
گرم ساخته بود۔ و فریاد مظلومان آن صحرا و ستم دیدگان آن بادیه به آسمان در می پیوست و لیل و نهار
بدرگاه کردگار زاری می نمودند۔

روزی آن شیر خونخوار حسب معمول برائے شکار بدر رفت۔ و دو بچه هائے آهوئے ماده
را که به چرا مشغول بودند۔ و مادر مهربان شان مصروف حال شان بود۔ گرفته لقمهٔ خود ساخت۔
مادر بچگان هر چند نعره و فریاد بر آورد گوشه چشم بدان نمود۔ قضارا دران اثنا که شیر بچه هائے آهوئی
ماده را شکار میکرد صیادی در کمین گاه آن پلنگ آمده هر دو بچه را بکشت و پوست برکشیده
روان خانه شد۔ چون شیر به بنگاه رسید آنرا خالی از بچگان دید و فریاد و زاری برکشید و
دود فریادش بر فلک هشتم رسید۔

از دیدن خون فرزندان چشمانش پر از خون شد۔ هر سوی می دوید و می اندیشید که این آفت
بمن از چه رسید۔ ناگاه شغالے پیر که مراحل عمرش در مشاهدهٔ حقه بازی فلک شعبده بازے طے شده
و وعظ و نصیحت را شعار خود ساخته بود۔ بدانجا در رسید و چون شیر خونخوار را بدان حال دید
بگفت که این آتش ظلم تو خود افروخته۔ آیا نمی دانستی که آن مظلومان که ایشان را لقمه خود ساختی
مادر و پدر می داشتند۔ و تو در فراق دائمی فرزندانش ایشان را در آتش غم و حسرت می نشانیدی
و تو بارها دیده های پرنور ایشان را از فراق قرة العین انها بے نوری ساختی۔ پس دود فریاد ایشان
بر فلک نیلگون رسیده جهان را به چشم تو تیره و تاریک ساخت۔ هم چنین ناقلان شیرین زبان و
حاکیان حقایق ترجمان نقل نموده که توانگری ستمگر هیزم درویشان به بهای ارزان خریده به بهائے
گران بدست دیگران فروختی۔ روزی هیزم درویشی گرفت و نیمه بها بدو داد۔ آن بے چاره
افسرده خاطر شده برفت و از دل گرم آه سرد بر آورد۔ ساعتی نگذشته بود که در انبار هیزمش

حکایت عبرت آموز

آتش گرفت و انہار و دیگر مال و متاعش را پاک بسوخت ۔ دیدندش عریاں و گریاں از ہرکس سبب آتش زنی دریافت می نمود کہ دراں اثنا یکی از حکما کہ سرد و گرم روزگار دیدہ و تلخ و شیریں لیل و نہار چشیدہ بود گفتش نمی دانی کہ آتشی از دود و فغانِ مظلوماں مشتعل شدہ ترا از بستر نرم و خاکستر گرم نشانید۔

ایجاز را ملحوظ داشتہ برہمیں اکتفا کردہ شود

گندم از گندم بروید جو ز جو ! از مکافاتِ عمل غافل مشو

۹۔ آفتاب

تمہید متعلق مضمون

آفتاب عالم تاب کہ بزرگ تریں اجرام سماوی ست یکی از مظاہر قدرت و مناظر فطرت است و نظم جہاں منوط بذاتِ آں است ۔ خالق ارض و سما و مالک جملہ اشیا چوں بترکیب کاف و نون ربع مسکون را بیافرید از وجود آفتاب ظلمت زدا چہرہ آفاق را زینت بخشید

تشریح لفظ آفتاب

بقولِ بعض لفظ آفتاب مرکب از آفت و آب است یعنی آفت بحق آب ۔ ظاہر و باہر است کہ آب سطحاتِ ارضی از حدت و تمازت آں بصورت بخارات متبدل شدہ متصاعد بہ آسماں می گردد۔ اعنی مثل آفت آنرا فرو می برد۔ بدیں سبب ملقب بہ آفتاب شد ۔ بعض محققین بہ تحقیق آں پی بُردہ و بسر حد تدقیق رسیدہ گفتہ اند کہ دراصل آب تاب بود۔ بہ سبب آنکہ ب و ف قریب التلفظ است ب را بہ ف تبدیل کردہ آفتاب خواندند۔ بمعنی گرم کنندہ آب ۔ ایں امر محتاج بیان نیست کہ آب دریا و انہار و بحر و آبشار از حدت ہمیں جرم گرم می گردد۔ اگرچہ بظاہر خُردتر از زمیں می نماید لیکن دراصل جرمش از جرم زمیں بدرجہا کلاں تر است اکنوں فوائد و نقصانات جرم آفتاب بہ معرض تحریر آوردہ شود۔

بر دانشوراں خورشید ضمیر پوشیدہ نماند۔ کہ جرم آفتاب منبع حرارت و نور و مخز...

سرور است ۔ اگر جرم آں بر آسماں ظہور نیافتی ۔ علی الدوام تاریکی و ظلمت و...

بودی می بینیم کہ چوں تاریکی شب معدن رنج و تعب موجب اض...

انس...ان کہ از اختلاف حالت را...دی است منتظر آں با...

راشاداں ومسرور سازد پس شہسوار مشرق سپاہ انجم راشکست فاش دادہ علی الصبح نیزہ شعاع علم کردہ برمسند فلک نمودار گردد۔ و نصف ربع مسکوں را زیر تصرف آوردہ سپاہ نور نزدیک دور ظہور میکند۔

(۲) رنگ ہائے مختلفہ کہ پرتو ظہور دارد از برکت آفتاب است۔ اگر آفتاب نبودے ہفت رنگ در سبعہ اقالیم جہاں رنگ ظہور نیافتے روشنی سفید مرکب از ہفت رنگ است بذریعہ منشور مثلثی شبیہ الوان مختلفہ شمسی دیدہ معترف ایں امر بہ آسانی تواں شد ہم چنیں قوس قزح کہ بعد باراں بر آسماں ظاہر میگردد۔ شاہد ایں حال است۔

(۳) حبوب میوجات ہم از تمازت آفتاب پختہ شود۔ وہم رنگ ہای متنوعہ با بدسرخی گل لالہ وگلاب از جرم آفتاب است۔ شاہد گل بر تخت شاخسار در فصل بہار اگر شنید شاہد ایں حال است۔ کشت زار ہا از حدتِ آفتاب پختہ می گردد۔ اگر روشنی و تمازت وحدت وحرارت بہ بقولات نرسد ہرگز ہرگز پختہ نگردد۔ اگر تخم در سایہ بکارند وآنرا از روشنی وحرارت آفتاب محروم گزارند اصلاً نشوونما نہ یابد۔ ازیں بحث ثابت شد کہ پختگی باطن اثمار واشجار موقوف بر ہمیں جرم است۔

(۴) مواد غلیظ وعفونات فاسدہ از تمازت (حرارت) ایں علی الفور کافور می گردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے آفات وبلیات مختلفہ از مواد غلیظ وعفونات فاسدہ پیدا شدہ بصورت امراض جلوہ گر شدی ازیں تقریر معلوم شد کہ آفتاب را در صحت وبیماری ساکنین ہم دخل تمام است

(۵) شب وروز ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ زیرا کہ چوں زمیں گرد آفتاب حرکت (گردش) می کند آں مقامات کہ مقابل آں می آید از نور آں مستفیض شدہ آنجا روز ومقابل آں شب پیدا گردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے بجز تاریکی چیزے بنظر نیامدے۔ حقیقت حال ایں است کہ لفظ شب و ہا سے لغات نیافتہ شدے۔ چرا کہ ایں الفاظ باہم تقابل دارد۔

شب از نور خود جہان وجہانیاں را مستفیض می گرداند۔ ہم از برکت
در اصل جرم سیاہ است اقتباس نور از مہر منور می کند اگر
ہمہ وقت تاریکی وظلمت ظہور نمودے۔ پس شمع قمر کہ

محفل جہاں را آراستہ و بازارِ جہاں را پیراستہ است از فیضانِ آن ست۔

(۷) انسان کہ بالطبع اختلاف پسند است اگر جرم آفتاب نبودی از تغیرات لیل و نہار و تبدلات مواسم و روزگار ہیچگونہ مستفیض گشتنی۔ زیراکہ گرما بعد سرما و سرما و بعد گرما گاہے صیف وگاہے شتا متعلق بذات آں ست۔ بہ صورت فقدان جرم آفتاب ہیچ آب وتاب نبودی و بہ باعث شدت برودت کسی کاری نتوانستی کرد وچوں از نظر را دل بہ ثبوت رسید کہ پختن فصل ربیع و خریف و میوہ ہاے لذیذ و لطیف انحصار بریں دارد۔ پس دریں صورت ماکولے از ماکولات و بقولے از بقولات و مشروبے از مشروبات نبودی۔ وچوں حیاتِ حیوانات منحصر بر ماکولات و مشروبات است از فقدان جرم آفتاب انتاب حیات انسان و حیوان ہم بمغرب زوال و وبال در شدی و بدیں سبب چیزی در کارگاہِ جہاں رونمانہ گشتی۔ وحضرتِ انسان کہ خلاصۂ موجودات و نقاوہ مخلوقات و رونق ربع مسکوں و علت غائے ترکیب کاف و نون است۔ رخت ہستی بجانب عدم بربستی۔ پس حکمت الٰہی اقتضای وجود ایں معدن نور و ضیاو منبع صدق و صفا شدہ۔

(۸) سیم و زر و لعل و جواہر کہ در معادن یافتہ شود رنگ وتاب آن بر آفتاب است لعل گرانبہا کہ بہ سبب سرخی و رنگینی از بس دلربامی باشد۔ از تابش آفتاب است۔ ہم چنیں زر و طلا کہ ہر فرو بشر بر جمال آں شیفتہ و شیدا می نماید۔ رنگ و آب و زیب وتاب از آفتاب می یابد۔ حضرت سعدی رحمۃ اللہ علیہ می فرماید ؎

سنگ را چوں دوام مے تابد تابش آفتاب زر گردد

چوں جرم آفتاب جامع جمیع محاسن و مفاد و دافع جملہ عفونات و فساد و مصلح کارکنانِ عامہ عباد است خداوند کریم جرمش را ہم اہم ترین اجرام سماوی قرار دادہ قسمش می خورد و می فرماید والشمس والضحٰی وجود باراں ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ کہ از تمازت آں آب بصورت بخارات تبدیل شدہ بہ عالم بالامی رود و در طبقات بارد رسیدہ کثیف شدہ متشکل بہ شکل ابر و مطر می گردد۔ پس مختصر اً ایں تواں گفت کہ اگر آفتاب نبودی ہیچ نبودی۔

گر نبودی آفتاب اندر جہاں کے بدی نور و ضیا بر آسماں

که بُدی روی زمین آراسته | که بُدی زلفِ جهاں پیراسته
رنگ عالم تیره وتاریک بود | تیرگی های جهاں را روز بود
پرتوی انداخت او بر بحر و بر | ورنه بُد نظم جهاں زیر و زبر

بعض اوقات از تمازت آفتاب دل تنگ شده اضطراب و اضطرار لاحق گردد۔ لیکن ہیچ فعل حکیم خالی از حکمت نباشد چوں اجسامِ حیوانات از حدتِ آفتاب عرق میکنند میتواں گفت که رطوبات فاسده از راه مسامات خارج شده اخراج مواد سمیه را از بدن می گردد۔ که موجب صحت مزاج است پس از وجود آفتاب اعتراف به حکمت بالغه وقدرت کامله آں حکیم قدیر تواں کرد۔ فعل الحکیم لایخلو عن الحکمة۔

موسیقی

نمبر ۱

تعریف

ایں لفظ سریانی است و بزبان یونانی معنی آں لحن است و بزبانِ انگلیس ایں را میوزق تلفظ می کنند۔ صدا ہای موزون ومتناسب که علی التواتر بر پرده ہائے گوش رسیده خوش آینده معلوم می گردد۔ موسیقی نامیده شود۔

موجد موسیقی

گویند که موجد ایں فن لطیف حکیم فیثاغورث بوده است۔ که از تلامذه حضرت سلیمان علیه السلام بود۔ بعضی براں اند که خود حضرت سلیمان علیٰ نبینا وعلیه السلام موجد ایں فن شریف بوده اند۔ گروہی ایجاد ایں فن را به حضرت داؤد علیه السلام نسبت می دہد۔ بعضی از محققین می گویند۔ که حکمای سلف ایں ہنرِ نفیس از جانورے ققنس نامی که او را موسیقار ہم می گویند اخذ کرده بودند۔ که از بس خوش آواز وشیریں نواز باشد۔

ایں امر از عجائبات است که جانور مذکور ماده ندارد۔ چوں پیمانه عمرش لبریز می گردد انبار ہیزم جمع نموده براں می نشیند وخواندن شروع می کند۔ از نغمه ہائے دل رُبا وصوت ہائے روح افزا انبار ہیزم آتش می گیرد۔ و او خود دراں می سوزد۔ بر خاکستر آں بقدرت خالق زمین وآسماں باراں می بارد۔ و از آں بیضه پیدا شده۔ بچه بیروں می آید۔ ہمیں دور مسلسل علی التواتر جاری می ماند۔

فضیلت فن موسیقی

در فضیلت این فن شریف و هنر لطیف حضرت سعدی علیه الرحمۃ می فرمایند ؎

چه خوش باشد آواز نرم و حزین | بگوش حریفانِ مستِ صبوح
به از روی زیباست آوازِ خوش | که آں حظِ نفس است و ایں قوتِ روح

از ابیاتِ مذکوره فضیلت صوتِ خوش بر صورت خوب ظاہر است ہم چنانکہ روح بر نفس فضیلت دارد۔ خداوند کریم در کتاب مقدس و عظیم می فرماید "نفخت فیہ من روحی"۔ وجائے دیگر فرموده "قل روح من امر ربی" ازیں کلمات نقدس آیات ایں امر بپایہ اثبات می رسد کہ روح انسانی جزو روح رحمانی است و ہم چنیں بسبب آنکہ ایں فن قوت روح است۔ بنا بریں در شرف فضیلت آں گنجایش شک و گماں نماند۔ خدای برحق وفا و مطلق در خوش آوازے کیفیتِ عجیب و خاصیتِ غریب ودیعت نہاده۔ وے نیست کہ رغبت و شخصی نیست کہ اُلفت بہ آں نداشتہ باشند حتی کہ دود دام و طیور و ہوام ہم ازاں متاثر می گردد۔ بارہا در مشاہده آمده کہ مار کہ ازبس شقی القلب است و دمار از ہر جاندار می آورد بر آواز نے آنچناں مست می گردد و سر می جنباند کہ تحیر از مشاہده آں پیدا می شود۔ سبحان اللہ تعالیٰ کہ در چوبِ خشک

اثرات موسیقی

چہ تاثیر عجیب و لطفی غریب نہاده کہ دل انسان و حیوان بدرجہ تمام رقیق و متاثر می گردد۔ چنانچہ مولانائے روم در مثنوی می فرمایند ؎

بشنو از نے چوں حکایت می کند | وز جدائی ہا شکایت می کند
از نیستاں تا مرا ببریده اند | از نفیرم مرد و زن نالیده اند

از اشعار مذکوره ظاہر است کہ از صوتی کہ از نی بر می آید رقتِ قلب پیدا شده باعث نالہ می گردد کہ یکی از تاثرات موسیقی است۔

ایں فن لطیف و ایں ہنر لطیف جزو بدن اولیا و مشغلہ اہل دنیا۔ ورد دل دانشوراں و شغل جاہلاں۔ رفیق عشاق دل از دست رفتگاں۔ و ہمراه راه گم کردگان بادیہ فرقت و غم و دل سوز جگر خستگاں ہمیشہ رنج و ہم شفیق زاویہ نشینان صحرائے الم است۔ خداوند کریم را آں قدر مرغوب و محبوب شده کہ حضرت داؤد علیہ السلام را بطور معجزه عطا فرمود در کتب معتبره آمده کہ بوقت نغمہ پردازی حضرت داؤد علیہ السلام آب از جریان و مرغ از

طیران باز می ماند۔ بدیں سبب بتقاضای فطرت جُہلا شیدائے آں وعُلما فدائے آں ابلہا گرویدہ آں وہم عقلا گریباں دریدہ آں صیاد دلہا و ملجا و ماوای صغرا و عظما است۔

اللہ اللہ موجدان ایں ہنر چہ صاحب کمال و اہل حال بودہ اند کہ صوتی را آنچناں نشیب و فراز دادہ اند کہ ہماں یک صوت بہ صوت ہای مختلفہ جلوہ گرمی گردد۔ و از حالتی بہ حالتی و از کیفیتے بہ کیفیتے متبدل می شود۔ طرفہ ایں نغمہ کہ مخصوص وقت خاص است در ہماں وقت مرغوب طبع می باشد۔ بوقت دیگر ہرگز اثر انداز دل نباشد۔ بہ عارفان خدا و دل دادگان یار رعنا بہ شنیدن ہر صدا کہ تناسب داشتہ باشد۔ حالتی پدید آید کہ دل از دست دادہ۔ از شراب وحدانیت مدہوش می شوند ؎

کسانیکہ ایزد پرستی کنند　　　باواز دولاب مستی کنند

چہ فن لطیف است کہ ازاں دل انسان متوجہ خدا شدہ از دنیا و مافیہا بے خبر گردد وسرور سرمدی و راحت ابدی حاصل کند۔ لیکن وائے برحال کسیکہ در حالت مستی اسیر دام شہوات نفسانی و لذایذ جسمانی شدہ خاسر الدنیا و الدین میگردد۔ و مصداق ایں شعر آں بے شعور می شود ؎

نہ شد حاصل وصال یار و نی قربِ خدا حاصل　　　نہ دنیا یافت آں خاسر نہ عقبیٰ شُد بدو واصل

و بدلیل آنکہ دل انسان بحکم القلب العلیل یمیل الی الاباطیل ہمیشہ مائل بہ شہوات نفسانی می باشد بنا بریں دانایان دیں و پیشوایان شرع متین بجواز ایں قلم نہ راندند۔ ورنہ فی نفسہ معیوب نیست اگر معیوب بودی آنانکہ قلوب را از ہواجس نفسانی و وساوس شیطانی مصفا ساختہ ملقب بہ لقب صوفیا شدہ اند۔ بجواز آں فتوی ندادندی۔ از ممارست زہد و ریاضت و مزاولت تقوے و عبادت نفوس شاں مردہ و قلوب شاں زندہ می گردد۔ و شہوات نفسانی پراموں خاطر شاں نگردند۔ شرف ہمیں فن شریف و ہنر لطیف است کہ دل مضطر را تسکین و قرار می بخشد۔ از برکت آں جرات و دلیری ازدیاد و خطرات مرگ نقصان می پذیرد و نہال بے قیل و قال قلب ہر اہل کمال ازاں متاثر می گردد۔ مسرت پاک برائے مرد غمناک و سرور پرتاثیر برای ہر برنا و پیر و امیر و فقیر صغیر و کبیر است۔ حظ روح ہر شام و صبح و تعلیم اطفال در حال استقبال است

رای صوفیاے کرام و شرف ایں فن نزد شاں

۱۱

علم طب

از قول (ماثور العلم علمان علم الابدان و علم الادیان) کہ برافواہ جمہور جاری و ساری است فضیلت ایں علم و فوقیت ایں فن ظاہر است۔ ضرورت خامہ فرسائی بہ اظہار شرف ایں علم نیست۔ قبل ازانکہ عنان شب دیز خامہ بہ تفصیل فوائد عامہ آں تافتہ آید۔ تعریف ایں علم از ضروریات است۔ پوشیدہ نماند کہ نام ایں علم علم الابدان است یعنی دانستن آں چہ متعلق باشد اجسام بنی آدم و شناخت متعلقات آں و خیال کردن حالت صحت و بیماری ایشاں۔ تمثیل دل نشین ذیل برائے توضیح آں کفایت می کند۔ بدن انسان را ساعت بغلی یا ساعت دیوار خیال کنید۔ و بدانید کہ موجد آں ترکیبے ساختہ کہ ہر جزو منحصر بر جزو دیگرے شدہ۔ اگر جزوی معطل شد اجزاے دیگر ہماں ساعت محض بیکار شد اگر جزوے سست شد۔ دیگر اجزا در ہماں لمحہ بے حس و حرکت گشت۔ حال بدن انسان ہم برہمیں منوال است۔ چنانچہ دانای رموز حکمت و شناسای نبض فطرت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند ؎

چو عضوے بدرد آورد روزگار دگر عضو ہا را نماند قرار

و بمقابلہ چہار چرخ آں اخلاط اربعہ در جسم انسان موجود است۔ چنانکہ در ساعت تار پیچاں است کہ از کوک کردن گرد محور می تند و باز بتدریج کشادگی مے یابد۔ و تا وقتیکہ تمامہ کشادہ نگردد اجزائے آں متحرک می ماند۔ ہم چناں در جسم انساں ریہ و کشش است۔ در ساعت پنڈولم باشد کہ بمقابلہ آں در جسم انساں دل حرکت می کند۔ بمقابلہ آواز گردیدن شرائنیہ حرکات متواترہ نبض است و دریں تار و پیچ ہاے بے شمار و در بدن انسان اعصاب و رگ ہائے بسیار است۔ اگر اجزای آں خراب گردد ساعت سازاں آنرا درست می نمایند۔ علاج علالت و انتظام خاص و عام اطبا می کنند۔ فرقے کہ مابین ساعت و جسم انسان است بجز ایں نیست کہ ساعت را در ہفتہ یا در یک شبانہ روز کوک می کنند الا حکیم علی الاطلاق خالق الخلق و الافاق آں را یک بار کوک کردہ

فضیلت علم طب

مشابہت بدن انسان با ساعت

دلائل ترجیح علم الابدان بر علم الادیان

کسانیکہ اصلاح اسقام ابدان انسان می کنند ایشاں را اطبا می گویند و علم شاں را بہ علم الابداں یا علم طب تعبیر می نمایند جواب ایں امر کہ بچہ دلیل آں را ترجیح بر علم الادیان دادند۔ درج ذیل است حکیم مطلق وقادر برحق انسان ضعیف البنیان را خطاب مستطاب اشرف المخلوقات عطا فرمودہ آں را معزز و موقر ساختہ است۔ بدیں دلیل علم بدن را افضل واشرف انگاشتن ضروری ست۔ علاوہ ازیں منشای قدرت و مقتضائے فطرت ایں است کہ آبادی نشاء صوری ازدیاد پذیرد۔ اگر علاج اسقام و رنج والام نکردہ شود۔ وجود انسان محض معطل و بیکار گردد۔ وفتورے در امورات دنیا وقصورے در معاملات عقبیٰ پدید آید۔ بر صاحب عقل متین و مالک رای رزیں روشن است۔ کہ تحصیل علم دین وعبادت خدائے کریم موقوف بر صحت بدن است۔ اگر صحت جسمانی حاصل نیست صحت روحانی ہم واصل نے پس دریں صورت حصول علم دیں داخل ناممکنات باشد۔ چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ طبیب روحانی ومصلح امراض نفسانی است بدر بارہ اخلاط اربعہ می فرماید

گر یکے زیں چہار شد غالب جانِ شیریں برآید از قالب

پس شکر ذات واہب العطیات خالق موجودات کہ اداے آں داخل محالات است بذمہ ہر انسان واجب است چنانکہ فرمودہ "ہر نفسی کہ فرو میرود ممد حیات است وچوں برمے آید مفرح ذات" پس در ہر نفس دو نعمت موجود است دریں صورت بفحوای

از دست وزبان کہ برآید کز عہدہ شکرش بدر آید

بنی آدم را بہ جوہر عقل آراستہ وبہ زیور خرد پیراستہ۔ پس ایں ضعیف البنیان کہ آفرینش او از مشتِ خاک بیش نیست چہ قدر ترقی در دانستن حقایق الاشیا وخصائص الادویہ نمودہ۔ دریں شکی نیست کہ علاج مرگ از قبضہ اقتدار وحیطۂ اختیار آں بیروں است اِلّا در بعض بیماری ہا اطبا آں قدر ید طولیٰ می دارند۔ کہ عقل فنای ورطہ تحیر می گردد۔

طب یونانی و طب انگریزی

حکمائے حاذق در علاج مریضاں مایوس العلاج آں ید بیضا نمودند کہ مردم آں را بہ معجزہ تعبیر کردند۔ دریں ولا در ممالک ایشیا طب دو نوع رواج دارد۔ انگریزی ویونانی اگرچہ مقابلہ ایں ہر دو نوع طب ویکی را بر دیگرے ترجیح دادن بذمہ علمائے ایں فن است ذِلّا

پوشیدہ نماند کہ تشخیص صحیح و اسباب و علامات مرض کہ دانستن آں قبل از علاج ضروری است درطب یونانی یافتہ می شود۔ اِلّا فن جراحی تعلق بہ طب انگریزی دارد۔

حکمائے یونان توجہ خود بہ سوئے جراحی مبذول نہ نمودند لیکن اطبائے فرنگستان اہمیت ایں فن را در ذہن آوردہ دراں آں قدر ترقی کردند کہ در بعض امراض دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ را شگافتہ و اسقام و آلام پاک ساختہ۔ می تواں گفت کہ ایشاں دریں فن مسیحائی می نمایند۔ ہم چنیں بلحاظ صفائی ادویات طب انگلسی فایق برطب یونانی است ریاضات نفسانی و عبادات روحانی منحصر بر صحت بدن انسانی است و صحت بدن متعلق بہ دانستن علم طب است زیراکہ در حالت بیماری بدوں استعانت از طبابت قیام آں (صحت) ممکن نیست طبیب را باید کہ در باب معالجہ توجہ بہ طبیعت نماید و قوانین حکمت را بنا بر قوانین فطرت دارد۔ تا ازاں فائدہ ہا بردارد۔

۱۲۔ علم جغرافیہ و تاریخ

جغرافیہ مرکب است از دو لفظ یونانی جیو بمعنی (زمین) و گریفی بمعنی (بیان) یعنی بیان سطح زمین پس از روئے لغت جغرافیہ علمیست کہ دراں بیان خشکی و تری روی زمیں باشد۔ و بعض از محققین اجزائے اندرونی زمین را دریں شمار می کنند۔ دریں صورت ایں علم وسیع را منقسم بسہ نوع تواں کرد۔

(۱) جغرافیہ طبعی (۲) جغرافیہ ملکی یا مدنی (۳) جیالوجی (اجزای داخلہ طبقات الارض) کیفیت ہر نوع علم بمعہ تفصیل منافع درج ذیل است۔

جغرافیہ طبعی علمیست کہ دراں ذکر و ثبوت اشیا خارج الارض مندرج باشد۔ مثل ظہور لیل و نہار و گردش ثوابت و سیار و تغیر مواسم روزگار و کسوف و خسوف وغیرہ ظاہر است کہ ایں جمیع حالات بمشاہدہ مخلوقات می آید و تحیرآں را می افزاید اِلّا بہ اجزاے ارضیہ تعلقی یا نسبتی ندارد۔

فوائد۔ (۱) اگر دانایان علم زمین ایں علم را ایجاد نمی نمودند مارا چگونہ معلوم شدی کہ شب و روز
چگونہ بمعرض ظہور می آید و چساں گاہے رو بہ کمی و گاہ رو بزیادتی دارد۔ و رعلم ما نیامدی کہ آفتاب
عالم تاب بچہ سبب در موسم تابستان بر سمت الراس آمدہ شدتِ تمازتِ آں باعثِ دل
آزاری ما می گردد۔ علی ہذا القیاس کیفیت و ماہیت زمستان کہ برخلاف آں است از دانستن
ایں علم بر ما منکشف شدہ۔ گرما را حقیقت ایں علم معلوم نبودی۔ چگونہ در ذہن آمدی کہ سرما بر
سرما چہ خواہد آورد۔ (۲) ماہیت و کسوف و خسوف کہ بر ما آئینہ است از برکت ایں علم است
بدوں ایں علم مدور شدن زمین و فوائد تدویر ایں بہ تدبیر ما نیامدی۔ تفاوت لیل و نہار گردش
فلکِ دوار و کمی و زیادتی ماہتاب و طلوع و غروب آفتاب۔ اختلاف گرما و سرما در قطعات مختلفہ
زمین بر ما روشن نشدی۔ حقیقت برف و باران و ماہیت باد و طوفان بدوں آں از حیز امکان
ما خارج بود۔ طوفانِ باد صرصر سراسر چشم عقل را تیرہ و خیرہ می کرد۔ در میدان آسمان کیفیت
فوج سیارگاں و شکست خوردن آں از دستِ شہسوارِ مشرق و منہزم شدن آں بر ما منکشف گشتے

جغرافیہ مدنی یا ملکی جغرافیہ کہ تعلق بہ سطح ارضی دارد آں را جغرافیہ مدنی می گویند
ہمیں علم است کہ از بود و باش ساکناں ممالک مختلفہ و طرز معاشرت
و امور متفرقہ ایشاں آگاہی می بخشد۔ ہم چنیں اوصاف حمیدہ و خصائل ستودہ سلاطین دیار و
تاجورانِ روزگار بر ما اظہار می نماید۔ کیفیت آب و ہوا و نباتاتِ قطعات متفرقہ و راہ ہائے
داخلہ ممالک مختلفہ بلاد عظیمہ و امصار قدیمہ و سامانِ تجارت و اخلاق و عاداتِ باشندگان بر ما
منکشف میگردد۔

ہم چنیں بدربارہ طرز حکومت آں ملک واقفیت حاصل شود۔ الغرض ایں علم تجار و
عوام الناس را بالعموم و سلاطین را بالخصوص مخبر و رہبر است۔ و مشغلہ البتہ دلچسپ برائے
خانہ نشینان بے دست و پا و ذریعہ سیر و سیاحت ممالک متفرقہ بدوں قدم بیروں نہادن از دہلیز خانہ

علم الارض (جیالوجی) کہ متعلق بہ حالات اندرونی و ساخت طبعی ارضی است۔

فوائد۔ بذریعہ علم الارض دانایان در دشت و بیابان و جنگلات و کوہستان گشت نمودہ
معدنیات مختلفہ دریافت نمودند۔ ظہور سیم و زر و لعل و گوہر کہ در طلب آں ہر مرد فرزانہ

مثل دیوانه جد و جهد می نماید نتیجه و کرشمه همیں علم است۔ آہن و مس و رانگ وغیره معدنیات صدقه
همیں علم است از ماهیت کوهسار و دریا و آبشار و زلزلات هیبت شعار واقف گرداند۔ پس از
تقریرات مذکوره ثابت شد که مطالعه علم جغرافیه چه قدر ضروری است۔ در اصل کتاب معرفت
است برای مرد ماهیت شناس و دفتر عرفان برائے اصحاب حقیقت اساس۔

علم تواریخ

تعریف

آں نقاش پُر ہنر و مصوّر کاریگر است۔ که تصاویر زمانه گزشته و پیوسته و نقوش الواح دهر
ناپایدار پیش نظر ما آورده باعث انشراح خاطر می گردد۔

علما می گویند که علم تاریخ فلسفه معه مثال است یعنی به تذکره امور حکمیه امثله آں هم بدو مذکور
است که ازاں در دبستان جهاں سبق عبرت حاصل می شود۔

تعلق تاریخ و جغرافیه

ایں علم به علم جغرافیه نسبتی قدرتی و فطرتی دارد۔ زیرا که علم تاریخ مفسر حالات است و آں
مخبر مواقعات اگر گفته شود که در هر دو نسبت ظرف و مظروف و تناسب موقعه و موقوع است
بجاست و اگر بمعرض تحریر آورده شود که هر دو مثل شیر و شکر لازم و ملزوم و مانند روح و بدن خادم
و مخدوم اندرو است۔

بنیاد تاریخ مبنی بر نوشته جات مورخان شیریں تقریر و منشیان جادو تحریر و کتبات
عمارات قدیمه و تحریرات منادر و معابد عظیمه و ضربات سکه جات و حکایات و روایات است
بعض امور را بزرگان قدیم در رشته تحریر آورده برائے ما ذخیره نهاده اند۔ الّا واقعات عجیبه و
حالات غریبه بکوشش دانایان زماں و واقف کاران جهاں بمعرض ظهور می آید۔

انواع علم تاریخ بلحاظ موضوع و فوائد آں

علم تاریخ بلحاظ موضوعات منقسم بر سه نوع است۔

(۱) واقعات شاهی و نظم الزماں (۲) تذکره هائے بزرگاں (۳) افسانه هائے بے بنیاد
و خلاف عقل انساں۔ فوائد هر سه نوع علم تاریخ بتفصیل ذیل بمعرض بیان می آید۔

(۱) واقعات سلاطین عظیم الشان و سوانح فرمانروایان جهاں از اخلاق حمیده یا عادات
ذمیمه شاں ما را آگاه کرده ترغیب، تنفیر از حسن اخلاق و احتراز از عادات بد می دهد۔

عدل عادلاں وظلم ظالماں پیش ما حاضر می کنند تا نتائج طرفین را بمیزان عقل سنجیدہ
ایشاں را مورد تحسین یا نفرین کنیم۔ از آئین مالی و قوانین ملکی وجنگی ایشاں آگاہ می گردیم۔
تصویر فتوحات و ہزیمات سلاطین زماں پیش ما حاضر می کند
بواعث فتح و موجبات شکست در خاطر ما می آرد۔ موازنہ کاہلی ہائے مردان کاہل و
احتیاطات بیدار مغزاں و محتاطاں کردہ شود۔ از حالات آداب معاشرت مرداں مختلف الزماں
واقف میگردیم۔ ایں تقاضائے فطرت و منشائے جبلت طبع انسان است کہ از کوائف و حالات
سلاطین ماضیہ کہ موجد ظلم و ستم یا مصدر لطف و کرم بودہ اند۔ واقف و آگاہ گردد و آں ازیں علم
بخوبترین وجہی صورت می بندد۔

چنانکہ ہرکس و ناکس مشتاق شنیدن تذکرات بزرگان قوم خود می باشد ہم چنیں اورا شوق
استماع حالات پیشوایان دین دامنگیر خاطر باشند تا بر مقولہ "خذ ما صفا و دع ما کدر" عمل پیرا گردد۔
مقابلہ مابین طریق معاشرت خود و ایشاں نمودہ از بواعث ترقی و زوال آگاہ گردیم از ایجادات و
اختراعات ایشاں واقف شدہ ازاں مستفید می باشیم۔

اگرچہ افسانہ ہائے بے بنیاد فی نفسہ حقیقتی و وقعتی ندارد۔ الا ذریعہ اوقات بسری و مشغلہ
مردم غمگین و حزین است۔ زیرا کہ بے شغلی موجب فسادات عظیمہ و باعث گناہ ہائے کبیرہ
می گردد۔ چنانکہ علم تواریخ منقسم بر سہ نوع است ہم چنیں مردم دنیا ہم سہ انواع دارند۔

اقسام مردم دنیا

مردمان اعلیٰ۔ مردمان متوسط۔ مردمان درجہ ادنیٰ۔

مطالعہ علم تواریخ مفید ہر سہ نوع انسان است زیرا کہ علاوہ حصول معلومات قابل قدر
واصلاحات موجب فخر اوقات فرصت را بخوبی بسر تواں کرد۔ بفحوای

ہرکس بہ خیال خویش خبطے دارد

۱۳۔ مقابلہ زراعت تجارت و ملازمت

عادت مردم ظاہر بیں و طریق عوام نکتہ چین است کہ تکالیف ظاہری و مصائب خارجی را

قیاس کردہ علی الفور چیزے رانا پسندیدہ قرار می دہند و بمقابلۂ آں از شان و شوکت و رفعت
و منزلت بیرونی چیزے بے غور و تامل آں را مستحسن می پندارند۔ الّا ایں طریق مقابلہ در ہیچ
حال مستحسن نیست۔ بر نکتہ رساں ژرف بیں و غور پردازان نکتہ چین ظاہر و باہر است (روشن)
کہ ہر جا کہ گل است خار است و بر سر گنج مار۔ بعد سرور نشۂ شراب بلای خمار رسیدنی است و
بعد انقضائے ایام عیش و نشاط تلخی رنج و انقباض چشیدنی۔ بعد بہار خزاں و بعد وصال ہجر
یاراں دیدنی کیست کہ در باغ پر وسعت جہاں گلبن عیش پرورد و بعد ازاں بر تلخ رنج نخورد اجرام
سماوی ہم مثل آفتاب و ماہتاب دائما بمطابق قوانین قدرت و آئین فطرت مبتلائے کسوف و
خسوف می باشند۔ عرفی شیرازی می فرماید ؎

ای متاع درد در بازار جاں انداختہ — گوہر ہر سود در جیب زیاں انداختہ

شطرنج بازان نرد ہستی میدانند تا پیادۂ شطرنج ہفت منزل و دشوار گزار مثل ہفتخواں
اسفندیار طے نکند بمرتبۂ فرزیں نرسد۔ کرم پیلہ تا وقتیکہ جان عزیز را در پیچ و تاب ریشم برباد
نکند از ابریشم براق و لباس را خوش نمی گرداند۔ چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ در اکثر ممالک جہاں
گردیدہ و سرد و گرم روزگار چشیدہ و سود و زیاں در بازار و بر ناپایدار دیدہ می فرماید ؎

نابردہ رنج گنج میسر نمے شود — مزد آں گرفت جان برادر کہ کار کرد

اگر ہماں امور کہ بیشتر نظر سرسری بر آں می اندازیم بنظر امعان مشاہدہ گردد معاملہ کلیتہً برعکس
خواہد بود۔ امرے کہ باعث دل آزاری بود اکنوں موجب شگفتگی غنچہ خاطر است خوش گفت
آنکہ گفت ؎

بلائے خمار است در عیش مُل — سلحدار خار است با شاہ گل

چوں ملازم سرکار دولت مدار ملبس بہ لباس مخمل زرنگار سوار بر اسپ باد رفتار بنظر می آید
و بمقابلہ آں بر دہقانی افسردہ و پژمردہ آزردہ و درماندہ نظر می افتد بے تامل ایں خیال در
خاطر فاتر خطور می کند کہ ملازمت سرکار از بس موجب عز و وقار و فخر و اعتبار است لیکن
معلوم نداریم کہ ؎

صحبت شاہ را ندروی قیاس — ہم چو دریاسے بیکرانہ شناس

ملازمان ہموارہ بہ امید نان و بیم جان حیران و سرگردان می مانند۔ چنانچہ گفتہ اند با نہنگ
در قعر دریا غوطہ خوردن و از لب مار دُم بریدہ قطرات زہر مکیدن بہ سلامت نزدیک تر
است از تقرب ملوک۔ **بیت**

از صحبت پادشاہ بہ پرہیز — چوں ہیزم خشک ز آتش تیز

ہم چنیں شعر آیندہ کہ عطرِ تجارب روزگار و مظہر مصائب ملازم عالی وقار است
شاہد عدل است برائے اثبات ذلت ملازمت ؎

بدریا در منافع بے شمار است — اگر خواہی سلامت بر کنار است

ذلت و خواری ملازمت

چوں در احاطۂ عدالت نقیبی یا دربانی رئیس باوقار و امیر گردوں مدار را بز جبر و
توبیخ تمام کشاں کشاں بیروں می کند۔ آنگاہ وقعت ملازمت در دل ناعاقبت اندیش
جائے گیر گردد۔ لیکن باید دانست کہ اگر نشان ملازمت آں نقیب مثل کمر بنداناں گرفتہ شود
آں دربان بدمزاج بہ پشیزے ہم نیرزد۔ دانایاں گفتہ اند کہ بیخ ملازمت قریب دو ذرع
بلند از زمین می باشد۔ در حقیقت ایں راست است۔ زیرا کہ آقائے خدمت شناس و
افسر عدالت اساس آنرا فوراً موقوف و برطرف از ملازمت تواند کرد۔ حقے یا وراثتی ندارد
برخلاف آں زمیندار باوقار و تاجر مالدار کہ سوائے خراج و باج و محصول کشت و باغ
بذمۂ او تکلیفے یا خدمتے نیست۔ بہ آزادی و دلجمعی تمام زندگی بسر می نمایند۔ و آزادی برابر
ہزار نعمت است نعمتی از نعمای دنیا مقابلہ آں نتواند کرد۔ از مشاہدات لیل و نہار و تجربات
روزگار عیاں است کہ اکثر اقوام عالم جان و مال بر آزادی قربان می کنند۔ الا ایں گوہر گرانبہا
از دست نمی دہند۔ دریں شک نیست کہ دہقان تکلیف کشت و درو ضروری بردارد۔
الا اگر بنظر غور دیدہ شود معلوم گردد۔ کہ ایں تکلیف ہم مبنی بر حکمت است۔ زیرا کہ ایں در حقیقت
ریاضت بدنی است کہ فی نفسہ مفید باشد۔ حال تاجر ہم بر ہمیں منوال است۔ بر ملازمان خود
حکومت می کند۔ در آزادی مساہم و شریک زمیندار است۔ بہ سبب سفر و دور و دراز در
ممالک مختلفہ عقلش ازدیاد می گیرد۔ الا در آرام و اطمینان برابر زمیندار نیست تاجر اگرچہ مال
خطیر و زر کثیر دارد الا سفر ہائے متواترہ و اندیشۂ خطرہ نقصان مال از بس موجب رنج و

تجارت و زراعت ہر دو مامون از خطرات ذلت اند

ملال و باعث زوال و وبال است۔ تفکرات گوناگوں و ترددات بوقلموں او را لاحق می گردد۔ چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان از زبان تاجری نقل می فرماید۔ فلاں انبارم بترکستان است و فلاں بضاعت بہندوستان و ایں قبالۂ فلاں زمین است و فلاں مال را فلاں کس ضمیں۔ گاہ گفتی۔ خاطر اسکندریہ دارم کہ ہوائش خوش است باز گفتی نے دریائے مغرب مشوش است۔ سعدیا سفر دیگر در پیش است۔ اگر آں کردہ شود بقیہ عمر بگوشہ نشینم۔ گفتم آں کدام سفر است۔ گفت۔ گوگرد پارسی بچین خواہم بردن ..... الخ حضرت سعدی در جواب مے فرماید ؎

آں شنیدستی کہ وقتی تاجرے   در بیابانے بیفتاد از ستور

گفت چشم تنگ دنیا دار را   یا قناعت پُر کند یا خاک گور

حالانکہ بخلاف آں مرد دہقاں سوائے کار کشت و درو و حفاظت آں فکر دیگر دامنگیر خاطرش نمی باشد۔ اوقات آرامش حسب اقتضائے طبیعتش می باشد۔

خبر دہ حریص جہاں گرد را   قناعت تونگر کند مرد را

طرفہ ایں است کہ زمین جائداد غیر منقولہ است کہ گاہے نقصان دراں راہ نیابد۔ برخلاف آں مال و متاع تاجر ہمیشہ در محل خطر است۔

تعلیم و تادیب

تعلیم مصدر عربی ست کہ مادہ آں علم است و علم بمعنی دانستن و آموختن تادیب ہم مصدر است کہ مادہ آں ادب و معنی اش ادب آموختن باشد۔ الّا در اصطلاح عام تعلیم ذریعہ ایست کہ ازاں مواد طبعیہ انسان بدرجہ کمال می رسد و تادیب وسیلہ ایست کہ ازاں عادات بنی آدم اصلاح می یابد۔

فرق مابین تعلیم و تادیب ایں است کہ آں (تعلیم) مواد را آمادہ می نماید و ایں (تادیب) عادات را مہذب می سازد۔ کار تعلیم آموختن چیزی و کار تادیب پختہ کردن آں است۔

بہ سبب آنکہ تعلیم منقسم بر سہ نوع است ۔ ہم چنیں تادیب ہم بمقابلہ آں انواع ثلاثہ دارد ۔ انواع ثلاثہ تعلیم مندرج ذیل است تعلیم عقلی تعلیم بدنی ۔ تعلیم خلقی ۔ زیراکہ جمیع کارخانہ جات عالم انحصار بر صحت بدنی دارد ۔ بنابریں اولاً ہماں را در معرض بیان آوردہ شود ۔ تعلیم بدنی آں است کہ بوسیلہ آں بدن انسان محفوظ از امراض مختلفہ و حادثات متفرقہ ماند ۔ و در افعال و کردار چستی و آمادگی ظاہر کنند ۔ یکی از علمائے فرنگستان می فرماید کہ خوبی بدن انسان منحصر بر چار چیز است صحت ۔ خوبصورتی ۔ طاقت ۔ خوشی پس جسمی کہ ایں صفات اربعہ می دارد تندرست است ۔ علمی را کہ صحت بدن انسان متعلق بہ آں است طب یا حفظان صحت می گویند ۔ و فنے را کہ خوبصورتی و زینت بدن تعلق بہ آں دارد ۔ فن تزئین می نامند ۔ و ہنریکہ طاقت بدنی را سالم و برقرار می دارد ریاضت بدنی می گویند ۔ و وسیلۂ کہ ازاں خوشی و مسرت ممکن الحصول است موسوم بہ فن عیاشی گردد ۔ پس تعلیم علم طب ضروری ولابد است و از علاج و مداوائے امراض کثیر الوقوع بودن داخل فرائض است ۔ خوبصورتی ہم برائے ہر فرد بشر مثل صحت پر ضرور است ۔ ضرب المثل افواہ است کہ در دنیا حسن و خوبروی حکم سحر سامری دارد ۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

پر طاؤس در اوراق مصاحف دیدم ۔۔۔ گفتم ایں منزلت از قدر تو می بینم بیش

گفت خاموش کہ ہر کس کہ جمالی دارد ۔۔۔ ہر کجا پای نہد دست بدارندش پیش

ریاضت بدنی کہ ازاں فوائد کثیرہ و منافع جلیلہ مترتب می گردد بہ قسم سوم تعلق دارد ۔ و منشاء فوائد ذیل است ۔ اعضاء مضبوط ۔ دماغ درست و بدن چست و جسم توانا و قوائے عقلیہ صاف می گردد ۔ فربہی بدن کہ بہ سبب اجتماع بلغم پیدا می شود ۔ از ریاضات مناسبہ دفع تواں کرد ۔ مشاہدہ و تجربہ گواہ است ۔ کہ ریاضت بدنی برائے دفع ایں مرض حکم معجزہ دارد ۔ چہ آں محلل رطوبات فاسدہ است ۔ ایں ممد درازی عمر است ۔ و معاون خوبصورتی و سدراہ امراض مختلفہ شدہ وجود را صحیح و سالم دارد ۔ تندرستی و صحیح المزاجی انسان بر اولاد و احفادش نیز اثری تمام دارد ۔ از مطالعہ کتب تواریخ ثابت می گردد ۔ کہ در زمان سلف مردمان شایق ریاضات بدنی بودند حتی کہ از دولاج و کتخدائی راجگان و شاہزادگان موقوف

انواع ثلاثہ تعلیم

تعریف ہر سہ انواع تعلیم

منافع ریاضت بدنی

ومشروط بر ریاضات بدنی بود۔ اسلاف ہمیں سبب طویل العمر وشجاع وبہادر می بودند۔

گویند کہ یکی از سلاطین نامدار بیمار شد۔ چنانکہ افسردہ وپژمردہ شدہ مایوس الحیات گشت ادویات ہر قسم برائے او بے تاثیر وتدبیر مخالف تقدیر ثابت شد۔ چوں اطبائے حاذق مایوس شدہ۔ دست از علاج ومداوائے او باز کشیدند دانائے را خبر شد او علی الفور دو عدد کلوخ کوب تیار کردہ پیش آورد وگفت کہ در قبضہ آں دوائے عجیب وغریب داشتہ ام اگر صبح وشام تا یک ساعت آں را حرکت دادہ آید حتیٰ کہ عرق کنید بالضرور صحت یاب گردید۔ چنانچہ بادشاہ بر گفتہ او عمل کرد۔ ودر عرصہ قلیل پادشاہ تندرست وتوانا گشت۔ در اصل ہیچ دوائے نبود۔ بلکہ بتکرار ریاضت این معجزہ نمود کہ در اندک مدتی بیمارئے را کہ جاں بلب بود تندرست ساخت۔

بر ہر انسان لازم است کہ ریاضتی از ریاضات را شغل خود سازد۔ زیرا کہ کارہای عالم بدون صحت کامل سرانجام نتواند یافت۔ مریض از عبادت خدا محروم ماند ودر دین ودنیا ملقب بہ لقب مذموم ومہموم ومحزون ومغموم باشد۔

شجاعان ممالک روم وشام کہ بین الخاص والعام ثانی رستم واسفندیار ومردان کارزار بودند۔ بہ سبب ہمیں طاقت بودند۔

تعلیم عقلی۔ تعلیمے کہ ازاں عقل انسانی کامل وقوائے عقلیہ قوی ومضبوط گردد۔

آموختن علوم متفرقہ وفہمیدن مسائل مشکلہ وایجاد امور جدیدہ داخل ہمیں تعلیم است۔

در مدارس ومکاتب جہاں ودر جمیع دار العلوم زماں ہمیں تعلیم شب وروز جاری وساری است

بل در جملہ کارہائے عالم ہمیں تعلیم دخیل است

بنای این تعلیم منحصر بر سہ امر است کہ ازاں اول وسائل حصول علم است دوم تدریس سوم تہذیب وآراستگی قوای عقلیہ وما ینطق بہا۔

وسائلِ حصولِ علم

ازاں وسائل مراد است کہ ازاں جملہ موانعات شاہراہ علم و جمیع تکلیفات کہ سدراہ مسافر منزل علم باشد مندفع گردد۔ و چیزی سد راہ ترقی آں نباشد آں وسائل مندرجہ ذیل است۔

وسائل حصول علم

(۱) فارغ البالی و بی فکری یعنی طالب علم را فکر و اندیشہ مہیا کردن خورد و نوش و خوراک و پوشاک دامنگیر نگردد تا طبعش راجع بہمیں جانب باشد۔ **بیت**

زدولت ہر کہ را روشن بود شمع — ہمہ اسباب نیکوئی کند جمع

(۲) احتراز و پرہیز از صحبت اشرار زیرا کہ از صحبت بد رجحان طبع بہ کارہائے شنیع شود و طالب از حصول علم باز ماند۔ **بیت**

با بداں کم نشیں کہ صحبت بد — گرچہ پاکی ترا پلید کند

حکماء کہ عادت را طبیعت ثانیہ گفتہ اند در حقیقت حق بجانب بودہ اند۔ سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

خوے بد در طبیعتی کہ نشست — نرود جز بوقت مرگ از دست

(۳) شوق دلی و ذوق طبعی کہ بدوں آں تحصیل علم داخل ناممکنات است زیرا کہ بدوں توجہ و شوق اگر صدہا کتب زیر مطالعہ آوردہ شود۔ فائدہ نہ بخشد بل سوائے تضیع اوقات اثری براں مترتب نگردد۔

(۴) محنت و اسباق ہر روزہ را بہ التواتر از بر کردن و کوشاں بودن شرط ضروری است.

(۵) ورخواندن و ازبر کردن اسباق باقاعدگی را ملحوظ داشتن ضروری است برائے حصول این فائدہ بر معلم واجب است۔ کہ آموختہ طلبا را امتحان کردہ استعانت از طریق انعام و آفرین و تحسین و نفرین گیرد۔ زیرا کہ ایں طریق برائے ترقی تعلیم عقلی مستحسن ترین وسائل است ازیں شوق محنت طلبا ازدیاد می پذیرد۔ و از تحسین و آفرین طبائع انسان راحظ وافر حاصل گردد۔ بدیں سبب محنت زیادہ کنند۔ بفحوای کہ ؎ "چہ مزدور خوش دل کند کار بیش"

(۶) قدردانی خواه از جانب عوام وخواه از جانب حکام بعمل آید۔ بہرکیف ممد ومعاون ترقی تعلیم است۔

(۷) برطالب علم واجب است کہ خوشنودی واسترضائے استاد را ملحوظ و مرعی دارد ہم از اطاعت وہم از محنت وخوش اطواری۔ زیراکہ آں (استاد) اصلاح ارواح طلبا می نماید وسرمایۂ علم کہ ذخیرۂ سالہای دراز باشد پیشش می نہد وگاہ بذریعۂ محبت ولطف وگاہ بہ خوف وبیم رغبت نیک کرداری وراست شعاری می دہد۔

(۸) از دعویٰ ہمہ دانی باز ماندن زیراکہ اکثر الناس خود را ہمہ داں تصور کردہ استفادہ از دیگراں باعث ننگ وعار خیال کردند وبدیں سبب برای دوام غرق دریائے جہالت ماندند بیت

زدعویٰ تہی آئی تا پُرشوی ۔۔۔ تو از خود پُری زاں تہی میروی

ہم چنیں خوش گفت آنکہ گفت ؎

آنکس کہ نداند وبداند کہ بداند ۔۔۔ درجہل مرکب ابدالدہر بماند

(۹) مذاکرہ وبحث ہم برای ترقی تعلیم مفید ثابت شدہ است۔ زیراکہ ازیں معلومات مردہ از سرِ نو زندہ می گردد۔ شوق وعادت تحقیقات جدیدہ ازدیاد پذیرد فہم ودانش تزاید گیرد۔

(۱۰) استقلال وقائم مزاجی کہ بدوں آں علم ممکن الحصول نیست۔ بارہا در مشاہدہ آمدہ است کہ در مدارج ابتدائیہ مدارس طلبای کثیر التعداد می خوانند لیکن انکے پیش رفتہ اکثری از انہا بہ سبب عدم استقلال وقائم مزاجی ترک تعلیم می نمایند وکسانیکہ بر منزل مقصود میرسند قلیل التعداد باشند

معنی تدریس بزبان عربی درس دادن است۔ چوں جملہ وسائل حصول تعلیم مہیا باشد و تدریس ہم قاعدہ بود۔ طالب علم در عرصۂ قلیل بر مدارج علیای تعلیم رسیدہ بین الاقران والامثال ممتاز گردد۔ از تدریس عمدہ وباقاعدہ فوائد عظیمہ متصور است کہ درج ذیل میگردد۔

(۱) طلباء بہ استقلال تمام منازل تعلیم را طے می نمایند واز پیش آید تکالیف و موانع اثنای راہ مایوس المقصد نمی باشند۔ وتاوقتیکہ بر راس المقصد تعلیم نرسند مکتب را خیرباد نگویند۔ واز جملہ خرابی ہا کہ بہ سبب تدریس بے قاعدہ وخراب پیش می آید محفوظ می مانند۔ در ترقی تعلیم می کوشند زیراکہ مادہ ترقی ومطالعہ کتب از تدریس عمدہ در طبائع پیدا می شود۔

فوائد تدریس عمدہ و باقاعدہ کہ درج ذیل میگردد

بعد فارغ التحصیل شدن ہم در مطالعہ کتب کہ شان باشند زیرا کہ از تدریس عمدہ مذاق
صحیح در طبائع شان پیدا می گردد۔ و بر مدارج علیائے ترقی تعلیم رسیدہ مثل نجوم فلک می تابند۔
اخلاق ہم اصلاح می گیرد۔ یعنی مہذب الاخلاق ثابت شود۔ قوت ضمیر اصلاح یابد و امتیاز مابین
نیک و بد حاصل شود۔ از درس و تدریس عمدہ حیوان مطلق برتبہ حیوان ناطق رسیدہ عقلمند فصیح و
دانشور بلیغ می گردد۔

مختصراً اینکہ بذریعہ تدریس عمدہ انسان انسان می گردد۔ و بوسیلہ ایں وسائل حصول معاش
ہم میسر می شود۔ و صاحب آں مرد باوقار و امیر نامدار و فخر روزگار می گردد۔ و محل اطلاق و مصداق
لفظ انسان شود بفحوای ؎

آنچہ می بینیم و کم دیدیم و بسیار است و نیست　　　نیست جز انساں درین عالم کہ بسیار است و نیست

تعلیم نسواں

زن خوش کردار یکی از نعمای الٰہی است

کسی را ازیں امر انکار نباشد کہ زن خوش کردار و نیک اطوار در خانہ مہذب و باوقار یکی از
نعمای پروردگار و انعامای کردگار است ؎

زن نیک و خوش سیرت و پارسا　　　کند مرد درویش را پادشاہ

وایں ہم پوشیدہ نیست کہ تعلیم یکے ازاں وسائل است کہ مہذب الاخلاق والعادات باشد۔ بل
بہترین وسیلہ و اہم ترین ذریعہ تہذیب الاخلاق تعلیم است پس ازیں تمہید ایں امر بپایہ ثبوت
رسید کہ تعلیم نسواں یکے از وسائل تہذیب و شائستگی ایشاں است۔

اہمیت و ضرورت تعلیم نسواں

(۲) کاروبار خانگی مثل داد و ستد۔ حساب کتاب و ترتیب اسباب و آراستگی اشیا و غیرہ
ہمہ متعلق بہ مستورات باشد۔ غور پرداخت بدربارہ اشیاء ضروریہ روزمرہ و پختن اطعمہ از اہتمام
شان سرانجام می گیرد۔ مرداں از ذخیرہ اشیاء خوردنی و پوشیدنی و نوشیدنی وغیرہ بے خبر باشند
چہ ایشاں اسیر افکار وجہ معاش بودہ شب و روز لیل و نہار مصروف کار می مانند۔ اگر کسی
ملازم است در رشتہ ملازمت سرشار و اگر زمیندار است مبتلای خمار محنت و مشقت کار و اگر

دکانداراست آں ہم دائما مجروح جراحت روزگار و اگر دستکار است آں ہم اسیر سلاسل انتظار
الغرض خواہ امیر است خواہ فقیر بادشاہ است یا وزیر بہ سبب کثرت مشاغل متعلقہ ذات خود فرصت
کار دیگر ندارد۔ و مبتلای خرخشہ ہائے لیل و نہار و مخمصہ ہائے روزگار باشند۔ پس ازیں تقریر ضرورت
ایں امر محسوس گردد کہ مستورات خواندہ۔ شائستہ۔ واقف کار و ہوشیار باشند۔ تا امور خانہ
داری را بہ احسن ترین وجہی بہ سر انجام توانند رسانید۔ علاوہ ازیں ہر کس می داند کہ در معاملات
اہم مرداں از مستورات مشورہ نمیگیرند بخیال آنکہ بہ سبب ناخواندگی زناں نزد شاں وقعتے و
اعتباری ندارند۔ برخلاف ممالک فرنگستان کہ در آنجا زناں در باب صلاح و مشورہ با
مرداں مساوی الحقوق اند و بنگاہ عزت و وقار دیدہ شوند برخلاف زناں آں ممالک کہ در آنجا
ہیچ توجہ بدر بارہ تعلیم نسواں کردہ شود۔ مردم خیال می کنند کہ ساخت جسمانی شاں موزوں و
متناسب تعلیم نیست حالانکہ ایں سراسر غلط است۔ سوای امتیازی و فرقے کہ فطرت بمیان
مرداں و ایشاں نہادہ است فرق دیگر و امتیاز برترنیست دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ
زناں ہم مثل مرداں است و در ایشاں ہماں مواد برائے قبول تعلیم نہادہ شدہ کہ در مرداں۔

پس ایں خیال کردن کہ دماغ شاں متناسب تعلیم نیست صحیح نہ باشد تعلیم و تربیت اطفال
منحصر بر اوضاع و اطوار و عادات و خصائل مادراں باشد۔ و اگر ایشاں مہذب و شائستہ و
خواندہ باشند اولاد شاں ہم بنقش قدم شاں بروند۔

زنان خواندہ و شائستہ بچگان را کہ زیر اثر شاں باشند زیادہ ازاں متاثر توانند نمود
کہ از استاد در مدرسہ توانند شد چہ ایشاں (مادراں) اتالیق حقیقی بچگان باشند۔ طاقت مشاہدہ
اطفال در اوائل حال و قوت ادراک شاں از کسی پوشیدہ نیست۔ اگر از بے تمیزی مادراں از
عہد طفولیت عادات ناشائستہ و خصائل ناباشستہ در بچگان راسخ گردد اندفاع آں خارج
از حیز امکان باشد زیرا کہ العادۃ طبیعۃ ثانیہ و تادیب دیگرے ہماں کس تواند کرد کہ خود مودب
باشد۔ بفحوائے ؎ خفتہ را خفتہ کے کند بیدار۔

در مدارس رواجیہ تعلیم باشد نہ تادیب زیرا کہ معلمین بہ سبب قلیل الفرصتی از تادیب طلبا
قاصر باشند۔ اگر مادراں تعلیم یافتہ اند و خواندہ تادیب بچگان بہ احسن ترین وجہی توانند نمود کہ ہر چہ

اہمیت تعلیم مادراں برای بچگان

در مدرسه آموخته اند از انبش آرند و بچگان که تربیت شاں بذریعه مادران بعمل آید اخلاق مجسم گردند۔
هم چنیں در ارسال رسل و رسائل بجانب شوهراں برائے زناں تعلیم یافته سهل و آساں باشد بصورت دیگر شرم و حجاب مانع اظهار مافی الضمیر گردد۔

در مدارس رواج تعلیم را از صدت تا زینب طلبا حاصل نباشد

علاوه ازیں امر از مسلمات است که زناں یکے از وسائل تفریح طبع مردان باشند اگر زناں سخن فهم۔ رمز شناس و خوش اطوار نباشند چه تفریح طبع از ایشاں حاصل شود۔ بل باعث وبال و موجب رنج و ملال شوهراں گردند۔ بفحوای ؎

زن بد در سرای مرد نکو | هم دریں عالم است دوزخ او

تعلیم مذهبی و اخلاقی تعلیم دنیوی وغیره برائے شاں ضروری است پس اگر ایشاں را محروم از نوشت و خواند داشته آید محروم از علم الهی گردند۔ دریں صورت اولاد که ترقیات قوم منحصر برایشاں است و ایشاں مایه فخر و ناز قوم اند ناشائسته و غیر مهذب باشند۔ زیرا که اگر بنیاد خراب باشد عمارت چگونه درست و صحیح تیار گردد۔ زن و مرد در آفرینش از یک جوهر اند۔ ایں بعید از انصاف است که مرداں بر مدارج عالیه تعلیم رسیده مثل شمس و قمر تابند و زناں بیچاره در قعر حضیض جهالت مانند۔

احتیاط بر بارهٔ تعلیم نسواں

احتیاط باید کرد که ایشاں به خواندن کتب عشقیه اشتغال نه ورزند زیرا که ایں چنیں رسائل و کتب مخرب الاخلاق باشند۔ از روی حساب آخرت مرداں با زناں شریک و مساهم اند۔ از تقریرات مذکوره بپایه اثبات رسیده که زناں را از نوشت و خواند آگاه کردن نه صرف مفید است بلی فرض عین است و غفلت ورزیدن داخل بے انصافی

راستی و دروغ

تعریف راستی

راستی که بزبان عربی ترجمهٔ آں صدق است یکی از فضائل نفسانی باشد که متصف به آں وصف حمیده و صفت ستوده شده مافی الضمیر را بی کم و کاست بروقت حاجت بیان می نماید۔ ایں چنیں صاحب بخت را صادق القول یا راست باز می گویند۔

بعضی از صادقان حقیقت شناس تعریف راستی بدیں الفاظ نمودہ اند۔

راستی نام سیرتی ست کہ بوسیلۂ آں اصلیت و حقیقت چیزی بدوں کمی بیشی و شائبہ مبالغہ بمعرض اظہار آوردہ شود۔ ضد ایں سجیہ رضیہ را بفارسی دروغ و بعربی کذب گویند و صاحب آں را کاذب و دروغ گو می نامند۔

دروغ یا کذب۔ در اصطلاح عام نام آں سجیہ غیر مرضیہ است کہ بذریعہ آں اصلیت چیزے بطریقی ظاہر کردہ شود کہ فی نفس الامر چناں نہ باشد کمی و بیشی مبالغہ و زیادتی را دراں راہ دہند

مقابلہ ہر دو۔ خداوند کریم در کتاب مجید کہ بذریعۂ مخبر صادق بما فرستہ بہ التواتر بتنازیل محکمہ بتکرار لعنۃ اللہ علی الکاذبین بر ما انجام دروغ گویاں و کاذباں ظاہر فرمودہ ترغیب ترک ایں رذیلت و تاکید التزام صفت متضادہ آں فرمودہ۔ **بیت**

از کجی افتی بہ کم و کاستی   از ہمہ غم می رہی گر راستی

راستی موجب استرضای الٰہی و ذریعہ داخل جنت الاعلیٰ است۔

راستی موجب رضائے خداست   کس ندیدم کہ گم شد از رہِ راست

دروغ سبب نزول غضب الٰہی و عذاب نامتناہی است بفحوای " الصدق ینجی والکذب یہلک۔ ہم چنیں حضرت سعدی علیہ الرحمۃ از زبان حقایق ترجمان می فرماید ؎

سعدیا راست رواں گوی سعادت بردند   راستی کن کہ بمنزل نرسد کج رفتار

مرد راست باز ہر جا معزز و موقر شریف و معتبر شمار کردہ شود۔ و برخلاف آں دروغ گو در ہر مقام ذلیل و خوار و قابل نفرت و بے اعتبار شمردہ شود۔ راست باز مورد تحسین و آفرین و دروغ گو مورد لعنت و نفرین می گردد۔ راستگو دائما مسرور و فرحاں و برخلاف آں دروغ گو حزین و نالاں می نماید۔ کاذب بہ اندیشہ عذاب اخروی ہمیشہ در آتش غم و ہم می سوزد۔ حالانکہ راستی مرد صادق کفارہ گناہان او شدہ او را امیدوار عاقبت خیر می گرداند۔ دروغ مرد کاذب گناہاں او را مضاعف می نماید۔ راستی خلق خدا پرستاں و پیغمبراں باشد و دروغ شیوہ مطلب پرستاں و منافقاں۔ راستی بسوی خدا و دروغ بجانب شیطان می کشد۔ راستی قاطع المصائب و دافع التکالیف و دروغ بادی المصائب و منشی التکالیف است در اصل راستی راس الاعمال حسنہ

دروغ و تعریف آں

مقابلہ راستی و دروغ

است و دروغ اصل الاصول عصیان۔ ایں شیوہ شرفا و آں طریقۂ سُفہا۔ راستی پیشوائے جمیع خصائل حمیدہ و آں مقتدائے جملہ شمائل ناستودہ است۔ راستی منتظم امورات دنیا و عقبیٰ است۔ و دروغ استیصال آں ہمہ می نماید۔ راستی استحکام بخشندہ سلطنت و دروغ حامی بدمعاشاں و بدکاران است الغرض مرد راست باز ہم در دین وہم در دنیا نیک نام و فرخ فرجام باشد۔ دروغ گو در دین و دنیا ذلیل و خوار و نادم و شرمسار می ماند۔ وعدہ عذاب الیم بہ کاذباں و جنات النعیم بہ صادق دادہ شدہ است۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ "دروغ مصلحت آمیز بہ از راستی فتنہ انگیز" بعض از محققین بہ ایں قول موافقت نمی کنند و می گویند کہ فتنہ انگیزی کار راستی نباشد زیراکہ انجام راستی ہمیشہ نیکی و خیر باشد۔ شر را در ہیچ حال دراں مدخلے نیست اگر از فعلے یا حرکتی یا قولی فتنہ پیدا می شود۔ موجب آں راستی نباشد۔ بل ایں را نتیجہ کم فہمی و مغالطہ تصور باید کرد۔ بعض گفتہ اند کہ اگر از دروغ گوی جان کسی سلامت ماند۔ بداں موقعہ دروغ گفتن درست و روا است لیکن محققان راستی شعار و صادقان حقیقت گزار برخلاف ایں ظاہر نمودہ اند و گفتہ اند کہ فی الحقیقت ایں فعل را ہم من قبیل المذمومات باید شمرد۔ ہر چند کہ حیات انسان ضعیف البنیان عزیز الوجود و بدرجہ غایت مسعود باشد اگر کسی بذریعہ گناہ حفاظت جان خود می نماید۔ مرتکب ہر سہ گناہ می گردد۔

نتیجہ (۱) دروغ گوی و ارتکاب جرم (۲) اصول و قواعد انصاف را نگہداشتن (۳) ظالم دروغ گو و فتنہ انگیز را حمایت نمودن پس دروغ در جملہ احوال مذموم و قبیح و راستی بہر موقع محمود و ممدوح باشد ؎

راستی را کار بند ای نیک خو در روز و شب ‌ ‌ ‌ زانکہ ایں سیف جوان است و عصای پیر مرد

احسان و سخاوت

تشریح لفظ احسان و معنی آں احسان مصدر عربی است و مادہ آں حسن است کہ معنی آں نیکی باشد پس احسان بمعنی نیکوئی نمودن و راہ خیر پیمودن۔

خداوند کریم می فرماید۔ احسن کما احسن اللہ الیک۔ ایں فرمان واجب الاذعان ما را ترغیب و تحریص احسان می نماید۔ سخاوت باعث نیک نامی و احسان موجب دوست کامی و خجستہ فرجامی تصور کردہ شود۔ برائے جملہ افراد انسان بالعموم و برائے اشراف و انجاب بالخصوص سخاوت و احسان موجب شکر و امتنان خالق زمین و آسمان است و فضیلتی بہتر ازیں و خصلتی خوشتر ازیں یافتہ نشود ؎

شرف مرد بجود است و کرامت بسجود   ہر کہ ایں ہر دو ندارد عدمش بہ ز وجود

در کتب احادیث مسطور و در عوام الناس معروف و مشہور است کہ سخاوت نام درختی مبارک واقع روضۂ رضواں و موجب مسرت و شادمانی ساکنان جنان است۔ حقیقتش ایں است کہ جود و بخشش موجب خوشنودی خدا و باعث رد بلا و ذریعہ حصول بہشت بریں برائے اتقیا و اسخیا است۔ و دانائے از دانایان زماں و رمز شناسے از نکتہ شناسان جہاں می گویند کہ سخاوت نہالی ست تر و تازہ کہ واقع بر کنار جوی بار خوشنودی خدای تعالیٰ است۔ و در رفعت و سرافرازی شاخ ہائے او پیوستہ اعلیٰ علیین و بہشت بریں است۔ نیک نامی دنیا شگوفہ آں و فضیلت و کرامت عافیت میوۂ آں۔ چنانچہ بغرض تحریص و ترغیب می فرماید ؎

ایں سخا شاخ است از باغ بہشت   وای گر ایں شاخ را از کف بہشت

یکی از قافیہ سنجان جہاں و نکتہ رسان زماں می فرماید کہ درم قافیہ کرم است لہذا درم تا وقتیکہ کرم بہ او ملحق نباشد مستحسن نیست یعنی کرم با درم ضرور است ؎

خاص از بہر کرم آمد درم   برگزر قافیہ اینک کرم

راویان شیریں زبان و حاکیان صاحب سخا و احسان از زبان خامۂ حقایق ترجمان بر صفحہ کاغذ نقل می نمایند۔ کہ سکندر از ارسطو سوال کرد کہ سعادت دارین و فلاح کونین در چہ چیز است۔ جواب داد در جود و سخا۔ ایں را سعادت دین بدیں وجہ قرار داد۔ کہ سخاوت کردن تعمیل حکم الٰہی است۔ چنانکہ منعم حقیقی می فرماید۔

"من جاء بالحسنة فله عشر امثالها"

؎ آنکہ تُرا توشہ رہ مید ہد   از تو یکے خواہد و دہ مید ہد

وآنرا نیک نامی و فرخنده فرجامی و نیا بدیں سبب گفته شد که الانسان عبد الاحسان واقع شده است۔ در بدن انسانی دل که رئیس اعضائے رئیسہ است فرمانروائے جمیع اعضائے بدن خیال کرده شود و آں بنده احسان می گردد پس چوں دل قید و اسیر شد از بدن که محکوم آن است ہر خدمت که خواہید گیرید

کرم پیشه کن کادمی زاده صید ۔۔۔ به احساں تواں کرد وحشی بقید

مشاہدات روزمره شاہد ایں امر است که بند سخاوت و احسان بندیست که وحوش و درندگان را ہم منقاد و مطیع می گرداند۔ جانوران اہلی مثل سگ و گربه خروس و ماکیان وغیره چوں مورد احسان می گردند از حرکات و سکنات شاں شان شکر گزاری ظاہر می گردد جنبانیدن دُم و لیسیدن پای و قدم و برآوردن آواز نرم ظاہر می کند که ایشاں مطیع و منقاد شده خود را فدائے محسن می سازند۔

در مشاہده ہم و تجربه آمده است که از کسانیکه از مشرب احسان محسن جرعۂ ہم چشیده اند۔ و در ہلیز باب احسان افندیده اند ایشاں ہم ثنا خواں و رطب اللسان و مدح او گردیده اند۔

حکایات بسیار و روایات بے شمار بدر باره جود و سخاے حاتم نام دار برگزیده روزگار از قلم حاکیان حقیقت گزار و راویان صدق شعار بر سلک تحریر بر صفحه حریر کشیده شد۔ که از نظر نکته رساں و از نگاه ژرف بنیاں پوشیده نشد۔ لہذا ایراد آں حکایات داخل فضولیات شمرده عنان راه از تطویل برتافته سکوت را لازم دانیم و ہمیں قدر گویم

لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه بگوش

۱۹۔ عدل و ظلم و مقابلۂ ہر دو

عدل یکی از فضائل اربعه است که صاحب آں ملقب به لقب عادل می گردد و به سبب داشتن ایں سجیه مرضیه محبوب خلق خدا و برگزیده عامه و رای باشد۔ خوش گفت آنکه گفت

عدل در دنیا نکونامت کند ۔۔۔ و ر قیامت خوب فرجامت کند

ازا حسان رام شوند حیوان

تعریف عدل و فضیلت آں

ظلم و نقصان آں

اگر صفت محمودہ و وصف ستودہ را کو تواں ملک آرا بگویند رواست و اگر صیقل ظلمت زدا و نور افزا بنامند بجاست۔ برخلاف آں ظالم ستم شعار کہ بدخو و مردم آزار است ہمیشہ مبغوض دنیا و ملعون عقبیٰ باشد۔ خواہ از اجرائے ظلم آں بہ کسی ضرری رسد یا نرسد۔ در کتب روایات مروی ست کہ عبداللہ طاہر روزی از پسرش پرسید کہ سایۂ دولت بے زوال و ظل ہمائے حشمت و اقبال تا کے برسر ما خواہد ماند۔ جواب داد تا وقتیکہ بطریق مستقیم عدل و انصاف رویم و از راہ جور و اعتساف رو گردانیم ؎

تاپای بادشاہ بود بر بساط عدل　　　　بر فرق او نہادہ بود تاج سروری

دانایان نکتہ شناس و رمز دانان حقیقت اساس گفتہ اند کہ بادشاہِ عادل ظلِ خدا و ظالم بے حیا نشان غضب خالق الورای باشد ؎

شاہِ عادل سایہ لطفِ حق است　　　　ہر کہ دارد عدل لطفِ مطلق است

ہم چنیں مصلح شیرازی می فرماید ؎

چو خواہد کہ ویراں کند عالمی　　　　نہد ملک در پنجہ ظالمی

قول حکما ایں است کہ رعایت مساوات در موجودات را عدل گویند تا گروہی بر دیگری غالب نگردد۔ خاص و عام و کافۂ انام در چہار گروہ تقسیم کردہ شود۔

انواع چہار گانہ بنی نوع انسان

(۱) اہل شمشیر۔ کہ ایشاں مثال آتش اند۔ (۲) اہل قلم۔ کہ مثل ہوا خیال کردہ شوند (۳) اہل حرفہ۔ کہ حکم آب دارند (۴) اہل زراعت کہ بمنزلۂ خاک اند۔ ازیں تقریر ثابت شد کہ ہر چہار گروہ چہار عنصر اند۔ و سلطنت بمثابہ وجود است پس سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

گر یکی زیں چہار شد غالب　　　　جان شیریں بر آید از قالب

اگر یکی از انہا قدم بیروں از جادۂ مستقیم اعتدال نہد نظم برجملہ اجزائے سلطنت درہم برہم و زیر و زبر گردد۔ و دراں صورت نگہداشت آں مشکل بل من قبیل المحالات باشد۔ دانائے گفتہ کہ

برکات عدل

بادشاہ بمنزلۂ طبیب است و رعایا بمثابہ بیماراں و عدل معجون معتدل و مفرح است۔ دیگری فرمودہ کہ عدالت زکوٰۃ سلطنت است و چنانکہ مال از ادای زکوٰۃ افزوں گردد۔ ہم چناں ملک و سلطنت ہم از عدل رونق پذیرد و استحکام سلطنت مضاعف شود خداوند کریم در کتاب

مجید می فرماید "إن الله یأمرکم بالعدل و الاحسان" پس معلوم شد که رعایت عدل نمودن رعایت وتکمیل حکم خدا و باعث خوشنودی خیر الورای است۔ عدل باعث آبادی و عمارت ملک و موجب استحکام سلطنت است و ہم چنیں ذریعہ نیک نامی و فرخ فرجامی آخرت است۔ بیت

زنده است نام فرخ نوشیرواں بعدل گرچہ بسی گزشت کہ نوشیرواں نماند

اگر عدل و انصاف در جہاں فرمانروا باشد در حکومت او و زواں رہبر و ظالمان جابر مرعوب شدہ بگوشۂ خمول منزوی گردند و ضعفائے رعایا مسرور و شاداں می مانند رعیت دوست بادشاہ عادل و دشمن اعدائے او باشد۔ برخلاف ایں از ظلم ظالم تنگ آمدہ اعدای عدو او میگروند ۔

با رعیت صلح کن و ز جنگ خصم ایمن نشین زانکہ شاہنشاہ عادل را رعیت لشکر است

ہر آئینہ بر آئینہ ضمیر روشن دلاں و مرآۃ قلب نکتہ رساں ظاہر و باہر است کہ ملک را ظلم برباد و دل ستمگراں مسرور و شاد می گردد۔ دست اقویا بر حال ضعفا دراز باشد و بدیں سبب ضعیفاں و عاجزاں مغلوب و مقہور شدہ بدرود ایں جہاں گزران کنند بدعای مردم کس نیازار مرد ستمگار ذلیل و خوار شدہ رخت ہستی بہ ہاویہ دوزخ می برد حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ۔

مبیں کہ ظلم جباری کم آزاری ستم بیند ستمگر نیز روزی کشتہ تیغ ستم گردد

ظالم را نتیجہ ظلم خود بجز روسیاہی دنیا و تباہی عقبیٰ چیزی واصل نشود۔ عاقبت الامر خاسر الدنیا و الدین شدہ ہمیہ نار جہنم می گردد۔ الغرض عدل افضل ترین فضائل و ظلم بدترین رذائل است۔

آوردہ اند کہ بادشاہی با صولت و ہیبت و سلطانی با مکنت و حشمت از فقیری صاحب صبر و قناعت مشتری ثواب حج شد۔ فقیر جواب داد کہ من شصت بار حج بیت اللہ نمودم و ثواب آں ہمہ بشما می فروشم الا قیمت یک حج من برابر قیمت ہمہ دنیا و ما فیہا است از شنیدن ایں جواب بادشاہ مضطرب دلا جواب شد و گفت کہ دریں صورت از خریدن ثواب قاصرم فقیر گفت برائے شما پُر آسان است۔

ثواب عدل گستری یک ساعت بمن بخشید و من ثواب جملہ حج بشما ارزانی می نمائم۔

نتائج ظلم

فضیلت عدل

ازیں حکایت اہمیت و افضلیت حج ظاہر و روشن است۔ خداوند کریم کہ غفور الرحیم است۔ روے سخن بہ مخلوق نموده می فرماید۔ "لعنة الله علی الظالمین" چہ نحوستے زیادہ ازیں وچہ مصیبتے سخت تریں ازیں رزیت باشد حجاج راکہ مدام مورد لعنت ونفرین است باوجودیکہ مشرف بہ دین اسلام و فرمانروائے روم و شام بود۔ برخلاف آں شہنشاہ نوشیرواں مایۂ ناز ملک ایران بہ سبب عدل و انصاف ممدوح جہاں وجہانیان است ؎

زندہ است نام فرخ نوشیرواں بعدل — گرچہ بسے گذشت کہ نوشیروان نماند

۲۰۔ انساں و مشاغل مختلفۂ آں

حمد حکیم مطلق و صانع (خالق) برحق از حیطۂ حساب افزوں و تعریف و ثنائے آں از حیز امکان بیروں است کہ موجودات گوناگوں و مخلوقات بوقلموں را بیافریدہ انسان را کسوت حیات پوشانیدہ و بہ عطائے خلعت خلافت برتبۂ اشرف المخلوقات رسانید حکیم علی الاطلاق بہ قدرت کاملہ وحکمت بالغہ خود آنرا آفریدہ و بہ صنعت عجیب و قدرت امتزاج اجزائے متضادہ نمودہ است ظاہر است کہ ارکان اعلیٰ اجسام کہ مراد از باد۔ خاک۔ آتش و آب است متضاد و مخالف یک دگر باشد الا بقدرت باری عز اسمہ باہم از در موافقت و مصالحت آمدہ مظہر وجود انسان گشتہ اگر بر اندازہ کمیت وحقیقت آن غور کردہ آید۔ عقل حیران گردد۔ خداوند تعالےٰ می فرماید۔ "الانسان سری وانا سرہ" چوں بنائے وجود انسان مبنی بر اجزائے متضادہ است چگونہ ممکن است کہ بایک دگر از در منازعت و مخالفت در نیایند۔ در کتاب مستطاب در آیتہ اعجاز غایات می فرماید "بعضکم عدو لبعض" اگر حال بدیں منوال نبودے کارخانۂ عالم تباہ و برباد شدی و کارہائے عالم سرانجام نگرفتے۔ اگر ہمگناں مساوی العزم والارادہ بودندے نظم جہاں زیر و زبر شدہ مشاغل مختلفہ معرض ظہور نیامدے و بدیں سبب حوائج ضروریہ سرانجام پذیر نشدے پس بفحوائے "فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمة" راست آمدہ۔

پس ایں اختلاف طبائع متضمن بر حکمت الٰہی و قدرت نامتناہی است بفحوای ؎

تمہید

تمہید متعلقہ بہ مضمون

مصالح و مفاد اختلاف طبائع مردم

آنکس کہ تونگرت نمی گرداند   او مصلحت تو از تو بہ میداند

نتیجۂ ایں اختلاف منتج آں شد کہ بعض مصروف کاشتکاری و اکثری مشغول حرفت و دستکاری و بعض منہمک بہ کار حدادی و نجاری و بعض محو زرگری و سپاہ گری اند۔ می بینم کہ بعض لیل و نہار مبتلاے خمار محنت و اکثری مست و سرشار نشۂ محبت بودہ از دنیا ومافیہا بے خبر و از تغیرات لیل و نہار و انقلابات روزگار بے اثر باشند۔ یکی امیر است و دیگری فقیر۔ یکی پادشاہ عالیجاہ و دیگری گدای بے سروپا۔ بعض مستغرق دریائے غموم و بعض غواص بحر ہموم و بعض غوطہ زن دریای عشرت و غوّاص بحر عشق و محبت اند۔ کسی شمشیر بکف آمادۂ جاں نثاری و کسی حربۂ قلم بدست گرفتہ مصروف جنگ زرگری و دل آزاری۔ یک سو عاشق سوختہ جاں مصروف زاری و فغاں و جانب دیگر معشوق کج ادا و تلخ زباں کسی خاسر الدنیا والدین و کسی عقوق خدا و لعین است۔ بعض مالک مال و مکنت بے شمار و دولت بسیار اند۔ بعض مفلس و نادار۔ بعض در شبستان شاہی و بعض در کلبۂ گدائی زندگی می گزارند۔ بعض سوار براسپان تازی نژاد و بعض پیادگان بی توشہ و زاد اند۔ الغرض مشاغل مختلفہ و پیشہ ہای متفرقہ را نصب العین خود ساختہ مصروف کار اند۔ بفحوای ؎ "ہر کس بخیال خویش خبطی دارد" بعض طریقہ نکوکاری و پرہیزگاری اختیار کردند و بعض راہ بدمعاشی و شرارت سپردند بندگان صالح مشغول عبادت خدا اند۔ و بندگان حرص و ہوا عبد الاصنام شدہ مصروف بت پرستی گشتند۔ کسی کمر بر احسان و مروت بست و کسی دل ہاے مردم بخست۔ یکی محسن و کریم است و کسی ملقب بہ لقب ستم گر و لئیم۔ بفحوای "ہر کسی را بہر کارے ساختہ" کسی خبازی را پسندیدہ و کسی کار حلوائی را برائے خود انسب دید۔ ہر کسی در مخمصہ ہاے مختلفہ گرفتار و برائے سرانجام دہی کارہای ضروریہ تیار است۔ اگر ہمگنان مساوی المذاق بودندی کارہاے عالم چگونہ سرانجام یافتی۔ پس حکمت الٰہی انسان را مدنی بالطبع ساختہ افراد آں را مختلف الطبائع والمذاق و متفاوت المدارج والاشواق نمود تا ہرج و مرج پیدا نشدہ۔ کارہاے عالم سرانجام پذیرد۔

مشاغل مختلفہ انسان

رحم عفو و انتقام

تعریف رحم و عفو و انتقام

معنی رحم و عفو درگزشتن از خطا ہاے مجرمان است کہ فی الحقیقت مرتکب جرائم شدہ باشند بحالیکہ عفو کنندہ قادر بر دادن سزا باشد۔ این عفو نباشد کہ بدون اثباتِ جرم ملزم را بخشند یا آنکہ در حالیکہ قدرت گرفتن انتقام نبودہ باشد۔ آنرا درگزارند۔ برخلاف این اگر جرم از مجرمی سرزدہ باشد از روئی روئداد و واقعہ بپایہ ثبوت ہم برسد۔ آں را بسزا رسانیدن انتقام است اگر بر حقیقت و ماہیت ہر دو نظر غائر انداختہ شود ہر دو اوصاف ہذا انہا حمیدہ و پسندیدہ است در بارہ عفو خداوند کریم بہ ختم المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم حکم "خذ العفو" فرمودہ است۔ چنانچہ بر ہمیں بنا چوں آنحضرت مکہ را مفتوح ساختند جملہ امرائے آں سرزمین را معاف فرمودند و خطاب (انتم الطلقا) دادند۔

خداوند کریم خود را ہو الغفور الرحیم گوید و قلوب را تحریض خیر می دہد چوں عفو و رحم داخل اوصاف خدا و انبیا باشد۔ ما را بحکم تخلقوا باخلاق اللہ در اختیار کردن آں تامل و تذبذب نباید کرد۔ ظاہر است کہ اگر گناہ نبودی صفت عفو چگونہ بمعرض ظہور در آمدی بفحوای "کہ مستحق کرامت گناہگاراں اند"۔ ناقلان شیریں زبان و راویان حقیقت ترجمان نقل می فرمایند۔ کہ خادمی از خدام سلطان عالی شان مرتکب خطای شد و بہ سبب خوف و ہراس تا چندروز از نظر بادشاہ غائب ماند۔ چوں ترسان و ہراسان بخدمت پادشاہ رسید پادشاہ فرمود کہ اے نابکار تباہ کار شرم از گناہ نداشتی۔ اکنوں چگونہ بحضور من در آمدی جواب داد بہ امید عفو تو آمدم

بہ ایں امیدہاے شاخ در شاخ کرم ہاے تو ما را کرد گستاخ

و سیاہ روئی و ندامت و ذلت و خجالت را شفیع گناہم ساختہ ام زیرا کہ من دانستم کہ ہر چند گناہ من بزرگ است صفت عفو بزرگتر ازاں است۔ پادشاہ این نکتہ را پسندید و از انتقام دست کشید۔ و بہ اہل دربار فرمود کہ اگر از و انتقام گرفتمی آتش غصہ و غضب من فرو نشستے الا اکنوں دل نژدہ مسرور شد۔ سعادتِ دارین حاصل گشت۔ بفحوائے در عفو لذتیست کہ

ور انتقام نیست"۔ اگر ماہیت و حقیقت انتقام را بنظر امعان ملاحظه کرده شود معلوم گردد که
همیں سجیه مرضیه و عادت حسنه است که اگر این را ترک کرده شود کارہای عالم خلل پذیر گردد
کسی از کسی نمی ترسد حتی که نظم سلطنت درہم برہم شود۔ عدل گاہی مقتضی این امر نباشد که
از جرم مجرمی درگذر کرده شود۔ خداوند کریم خود می فرماید "واللہ عزیز ذوانتقام" اگر صفت
انتقام مستحسن نبودی قادر مطلق اصلاً انتقام نگرفتی بل دریں صورت وجود دوزخ و بہشت
بمعرض ظہور در نیامدی۔ پس معلوم شد که این ہر دو وصف یعنی عفو و انتقام گزیر نیست و تدبیری
احسن از میانه روی نباشد بفحوای "خیر الامور اوساطها" ہر سخن وقتی و ہر نکته مکانی دارد۔
صفت عفو بر موقعه عفو و صفت انتقام بر موقعه انتقام بعمل آوردن مناسب بل انسب است
و موقع مناسب را ملحوظ خاطر داشتن واجب۔ مثلاً اگر کسی از جرم شخصی بحالیکه ضرر از آں بذات
خود او رسیده باشد درگذر نماید مستحسن است۔ الا اگر زید ثالث است و عمر که مجرم است و ضرر او
بہ بکر رسیده چگونه مستحسن شمار کرده شود۔ اگر زید عمر را معاف کند زیرا که این عند الشرع
و عند القوانین مجلس مناسب نیست۔ امداد ظالماں و ستمگاراں نمودن بعید از طریق خردمندی
و شیوه مآل اندیشی است۔ چنانکه حضرت سعدی علیه الرحمة می فرماید ؎

نکوی با بداں کردن چناں است   که بد کردن بجای نیک مرداں

الغرض از تقریر مذکوره ثابت شد که این ہر دو صفت از صفات ضروریه و از اوصاف لازمه
نشأ تعلق است۔ اگر رحم دلی و عفو جاذب القلوب اند عدل و انتقام ناظم المخلوق و اگر آں
سابقه اخیار است۔ این طریقه عادلاں نصفت شعار است اگر آنرا اشرف الشیم گفتن روا
این را اکمل السجایا نامیدن بجاست۔ اگر آں پسندیده رعایاست این حامی برایا۔ اعنی
وجود عفو و انتقام باعث آرام و اطمینان جمله خلایق و کافهٔ انام است۔ اگر عفو و انتقام دریں جہان
نبودی کارہای جہاں درہم برہم شدی بل شیرازه کتاب نظم جہان دار شده و اوراقش پریشان
گشتی۔ واللہ غفور الرحیم۔ واللہ عزیز ذوانتقام۔ السلام علی من اتبع الشریعت
خیر الانام۔

۲۲ - حلم و غضب و مقابله هر دو

حلم که سرمایه کمال دنیا و گنجینه عزت و جمال عقبیٰ بود معنی آں بردباری کردن و متحمل جفاکاری دیگراں شده مبتلای غضب نه شدن است حکما ایں سجیۂ مرضیه و خصلت فاضله را عمده ترین خصائل و بهترین شمائل قرار می دهند و در حقیقت ایں صفت ستوده ترین صفات و پسندیده ترین عادات است ـ خلاف غضب که سجیۂ ابتر و عادات بدتر است موجب وبال دنیا و سبب زوال عقبیٰ است ؎

دیو بند است حلم گر دانی　　غضب از دست او ست زندانی

خداوند کریم از اشارة ان الله غفور الرحیم" خود را حلیم می گوید ـ و ما را رغبت به ایں خصلت ستوده می نماید ـ بر خلاف ایں به سبب غصه و غضب شیطان بے ایمان گمراه کنندۂ بندگان را رجیم و لئیم گفته و ما را حکم اجتناب از شرور آں فرموده است حلیم آں خصلتی و عادتی ست که انبیا به آں موصوف و اولیاء الله به آں معروف بودند ـ و غضب آں عادت قبیح و خصلت شنیع است که آهرمن به آں مشهور ؎

بردباری خزینه خرد است　　هر که را حلم نیست دیو و دد است

حکما رعایت لفظی را ملحوظ داشته می گویند که اگر لفظ حلم را منقلوب کنند ملح گردد که معنی آں نمک است پس انسان بے حلم مثل طعام بے نمک باشد از همیں است که " المرء بلا حلم کطعام بلا ملح" نوشیرواں از بزرجمهر در باره ماهیت حلم سوال کرد ـ جواب داد که حلم نمک خوان اخلاق و باعث آرام و سرور اهل آفاق است ـ و در حقیقت راست گفته زیرا که بدون ایں صفت محموده و خصلت ستوده با اخلاق شدن داخل ناممکنات است ـ

کسی از حضرت عیسیٰ علیه السلام پرسید که سخت ترین اشیا چیست جواب داد خشم خدا پرسید که آیا چیزی در جهان یافته شود که در پناه آں بوده از شر آں ایمن گردند ـ فرمود تارک الغضب گردید آنگاه رحم آں بے شک شما را معاف خواهد فرمود ؎

غضب

ترک خشم و شهوت و حرص آوری   هست مردی در رہ پیغمبری

در اخبار آمده است که حضرت امام المومنین امام حسین بن علی کرم اللہ وجهه در مجلس ضیافت نشسته بودند۔ دراں اثنا پیالۂ گرم از دست غلامی بر سر آں حضرت بریخت و سر و ریش تمام بسوخت۔ آں حضرت چوں بنگاہ خشم آلود بہ چشم غضب آمود بہ جانب غلام دید رنگ رویش پرید و گفت۔ والکاظمین الغیظ حضرت فرمودند من غصه را فرو خوردم آنگاه غلام بدیں الفاظ گویا شد۔ والعافین عن الناس۔ آں حضرت فرمودند بخشیدم۔ باز غلام ایں آیت خواند واللہ یحب المحسنین۔ آنگاه امام مذکور فرمود۔ ترا آزاد کردم و متعهد حال تو و عیال و قبائل تو شدم۔ بیت   بمعنی کسانیکہ پے بردہ اند   بدی دیدہ و نیکوی کردہ اند

حکایت امام حسین و خطای غلام که از دست او کاسهٔ آش گرم بر سر آنحضرت بریخت و آں حضرت غلام را معاف فرموده آزاد نمود

تفاوت حلم و غضب

حلم عادت بزرگاں و غضب خصلت کمینگاں باشد۔ الحلم سجیۃ فاضلۃ فی الواقع مثال صحیح است۔ ومن اطاع غضبہ اضاع ادبہ من کل الوجوہ راست است حلم نشان ایمنی از شر و رجهاں و غضب مفسد ایمان و پیشرو لشکر شیطان است۔

چوں بر کسی غالب شود آں را دیوانه و مجنوں سازد۔ آنگاه نه پاس ادب بزرگاں نه لحاظ خرداں۔ نه خیال پیر و مرشد نه پاس ادب والا مجد می ماند۔ نه اندیشه توبیخ حکام نه خطرہ طعنۂ انام دانای رموز زماں و شناسای اسرار جهاں حضرت سعدی علیه الرحمۃ فرموده " جائے گل گل باش و جائے خار خار" یعنی حلم بر موقعہ حلم و غصه بر موقعہ غصه مستحسن و محمود باشد۔ بناءً علیه فرمود

بیت   درشتی و نرمی بهم در به است   چو رگ زن کہ جراح و مرہم نہ است

غصه و غضب را از درشتی و سختی تمیز باید کرد

الا ایں ہر دو خیالات را باہم مخلوط نمودن بعید از طریق خردمندی و دور از راہ دانش پسندی است زیرا کہ غضب و غصه چیزی دیگر و درشتی و سختی چیزی دیگر است۔

دریں شک نیست که اوزار درشتی و سختی ہم در بعض اوقات مفید ثابت گردد۔ و بہ برکت ایں اکثر کارہا ساختہ شود۔ حلم۔ بردباری و نرم مزاجی صفات حسنہ را اگر کسی شعار خود سازد ممکن نیست کہ دیگراں موافقت نہ کنند۔ چہ خوش گفت آنکہ گفت ؎

دل را بدل رہیست دریں گنبد سپہر   از سوی کینہ کینہ و از سوے مہر مہر

در مشاهده روزمره می آید که اگر با کسی بہ لطف و رحم سلوک نموده آید آں ہم بے شک

طوعاً یا کرہاً بہ مہربانی پیش می آید و اگر با وجود نرمی و تلطف سرکشی کند و از غضب خدا نترسد آنگاہ واجب است کہ بر او سختی کردہ شود۔ اِلّا حتی الامکان حلم و مروّت و لطف و شفقت را شعار خود ساختن انسب بل واجب است ۔

۲۳۔ ایفائی عہد

معنی الفاظ ایفا

معنی وفا کہ مادہ آں وفاست پاس عہد و قول است ؎

اگر بعہد محبت وفا کنی بر حق	زروی لطف و کرامت وفا کند با تو

ترغیب ایفائے عہد از حدیث صحیح

خداوند کریم اوفوا بالعقود می فرماید و سبق اوفوا بعہدی اوف بعہدکم می آموزد و در حدیث صحیح آمدہ "لادین لمن لا عہد لہ" یعنی کسی کہ پاس عہد و قول خود ندارد او بے دین ست۔ از یں ہم تاکید و ترغیب ایفائے عہد متصور است و بعہدہ برگزیدہ خدا خیر الوریٰ حضرت محمد مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) از قول "الکریم اذا وعد وفا" ایں را موکد می فرمایند۔ ایفائے عہد از احکام متواترہ خداوا ز ہدایات متصلۂ خیر الوریٰ است ۔ چوں نہایت ایں امر بدیں تفصیل است لہذا براں عمل پیرا شدن مستحق عنایت بے غایت خدا و موجب خوشنودی فخر الانبیا شدن است ازاں بے نصیب تر دریں جہاں کدام است کہ متخلق بہ ایں سجیہ مرضیہ نا شدہ خاسر الدنیا والدین گردد اگر معاملات دنیوی را ملحوظ و مرعی دارند تاہم ایں خصلت محمودہ و صفت ستودہ است کہ بہ سبب آں قدر و منزلت و آبرو و عزت انسان افزوں می گردد۔ و صاحب آں عزیز الخلائق و محبوب القلوب اہل دیار شود ؎

فضیلت و اہمیت ایفائے عہد

اگر از عہدہ عہد بروں آید مرد	از ہر چہ گماں بری فزوں آید مرد

وفائے عہد کار مرداں صاحب صفا و شیوہ ستودہ کریماں صاحب سخا است و ہم چنیں شعار پیشوایان دین و دثار جواں مردان صاحب تمکیں باشد۔ طریقہ مردان صاحب کمال و سلیقہ بزرگان عمدہ خصال است نشان نعمت ایمان و دسترخوان ضیافت احسان ؎

نیست بر مردم صاحب نظر	خدمتی از عہد پسندیدہ تر

ودر ذکر حضرت اسماعیل علیہ السلام آمدہ است کہ در اثنائے سیر وگشت با شخصی بخانۂ
او رفتند آں شخص عرض نمود کہ اندکے ایں جا مکث فرمایند۔ من بخانہ اینک باز می آیم فرمودند
برو (بسیار خوب) چوں بخانہ رفت بکاری چناں مصروف ومنہمک شد کہ از دنیا ومافیہا بے
خبر شدہ دوست بیرونی را کہ بہ او وعدہ واپسی خود نمودہ بود۔ کلیتہً فراموش بل نسیاً منسیا کرد۔
بعد فراغ ازاں کار آں دوست غفلت شعار از راہ دیگر آں مکاں بدر رفت۔ چوں بعد
انقضائے عرصہ سہ یوم آنجا واپس آمد۔ حضرت اسمعیل را آنجا استادہ دید۔ از مشاہدہ
آں حال بسیار متحیر وحیراں شد۔ وسبب استادن ایشاں استفسار نمود۔ فرمودند۔ شما گفتہ
بودید از شنیدن ایں کلمات وفا آیات واز استماع ایں الفاظ ایفا غایات بسیار مضطرب و
سرگرداں ومضطر وپریشاں گشت وگفت کہ چوں من نیامدم اینجا استادن شما در ہیچ حال
ضروری نبود۔ فرمودند ایں خلاف عہد است۔ من عہد شکنی کردہ چگونہ ترا روی نمودمی ودعوٰے
ایفائے عہد نمودمی۔ از ایراد ایں حکایت ایں امر بپایہ ثبوت می رسد۔ کہ پیشوران دین چہ قدر
نیک کردار ووفادار بودہ اند وبچہ درجہ پاس عہد ونگہداشت قول نمودہ اند۔ از ہمیں است کہ
دردین ودنیا نیک نام وفرخندہ فرجام شدہ سعادتِ دارین وفلاح کونین اندوختند وملقب بہ
لقب صادق القول وصادق العہد گشتند ؎

دلا در وفا باش ثابت قدم — کہ بے سکۂ رائج نباشد درم

چہ خوش گفت آنکہ گفت " وفای عہد نکو باشد ار بیاموزی "

اگر صفت ایفائے عہد از اہل جہاں مفقود گردد نظم جہاں کار وبار زماں مختل شود از
ہمیں است کہ خداوند کریم در کتاب مستطاب بار بار می فرماید۔ وتاکید ایفائے عہد می
نماید۔ بل از آیت اوفوا بعہدی اوف بعہدکم صاف مترشح است کہ آنکہ پاس قول وعہد خود
ندارد اورا امیدوار رحمت الٰہی نباید شد۔ آں صفت ناستودہ کہ برخلاف ایں سجیہ فاصلہ باشد
بہ بیوفای نامیدہ شود وصاحب آں را بے وفا۔ کمینہ وبے حیا می گویند۔ نقصاناتِ بے
وفای عیاں وخارج از حیطۂ بیان است ۔

(حاشیہ:) ذکر حکایت حضرت اسمٰعیل علیہ السلام وپیغمبر شخص ذمکنت

٢٧

خاموشی

تعریف خاموشی

مراد از خاموشی سکوت ورزیدن و از گفتگوی لایعنی احتراز و اجتناب نمودن است
نه این که صم بکم شده باکسی مطلقاً حرف سرا نگردد۔ چه خوش گفت آنکه گفت ؎

دو چیز طیرهٔ عقل است دم فروبستن　　بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی

البته این امر را ملحوظ خاطر باید داشت که زبان را که منصب آں اعلیٰ است گاہے از
آلایش دروغ بے فروغ و لغویات و فضولیات آلوده نگردانند۔ و آں را زبون نسازند زیرا که
خاموشی ازیں چنیں حرف سرای و درافشانی بدرجها بهتر و افضل است مولوی نظامی رحمة
الله علیه در کتاب سکندر نامه می فرماید ؎

ترغیب خاموشی

سر بی زباں کو بخوں تر بود　　به است از زبانی که بی سر بود
زباں به که او کامگاری کند　　چو کامش رسد کامگاری کند

ازیں ابیات ترغیب خاموشی حاصل شود و هم چنیں مترشح می گردد که بر مواقع مناسب
حرف سرا گشتن ضروری است۔ بعضی از اکابر روزگار و امرای با اقتدار و رؤسای نامدار در
حالت غضب زبان را به قابو نتوانند داشت۔ و عادی این امر گردند که هر چه در دل ایشاں
می آید بر زباں می آرند و پوشیده نیست که این عادت قبیح و دشمن جان گوینده است۔ چنانکه از
شعر ذیل اشاره میرود ؎

نباشد بخود بر کسی مهربان　　که گوید هر آنچه آیدش بر زباں

باعث

باعثش این است که زبان گوشتین را بر تیغ آهنین تشبیه داده اند هم به لحاظ مناسبت
شکل و وضع و هم به لحاظ عواقب امور و حقیقت حال هم بدیں منوال است۔ جراحات تیغ مندمل
مے گردد۔ الا از زخم هاے لسان نادم و التیام اندمال نپذیرد۔ شاعر عربی گفته ؎

فوائد خاموشی

جراحات السنان لها التیام　　ولا یلتام ما جرح اللسان

آں واهب العطایا بے شک زبان را به این غرض عطا فرموده که بذریعه آں گفتگو کرده

شود و مافی الضمیر را در معرض بیان آورده شود و معهذا ممانعت فرموده از آلودگی سخنان قبیح و حرف ہائے شنیع۔ اگر کسی را بر زبان قابو نباشد اولی و انسب ہمیں است کہ خاموشی و سکوت ورزد و راہ گان طریق فضول گوی نوردد ؎

زباں بریدہ بکنجے نشستہ صم بکم ٭ بہ از کسی کہ زبانش نباشد اندر حکم

علاوہ ازیں فوائد دیگر است کہ در خاموشی متصور شود۔ آں فوائد خاموشی مختصراً درج ذیل گردد۔

(۱) رعب و سطوت حکام و عزت و مکنت امرائے صاحب احتشام را مضاعف می کند۔

(۲) مانع اشتغال ورزیدن در فضولیات و لغویات می گردد۔

(۳) فرصت اندیشیدن تجاویز و موقع سگالیدن تدابیر انتظامات ملکی می دہد۔

(۴) پردہ پوش جہلا و بلہا و ستّار سفہا و اشقیا می باشد۔ چنانچہ از شعر ذیل تصریح ایں امر شود

؎ تا مرد سخن نگفتہ باشد ٭ عیب و ہنرش نہفتہ باشد

پس ازیں شعر ثابت گردد کہ از برکت خاموشی جہالت جہلا در پردہ اخفا مستور می ماند۔

؎ چو در بستہ باشد چہ داند کسی ٭ کہ جوہر فروش است یا شیشہ گر

(۵) عزت و اعتبار و بہا و وقار علما را ترقی می دہد۔ چنانچہ حکایتی مختصر در ضمن ایں بیان کردہ شود

حکایت۔ آوردہ اند کہ در مجلس نوشیرواں امرائے سلطنت و وزرائے مملکت در مصالح سلطنت گفتگو می کردند۔ و در تجاویز و تدابیر مہمہ انتظام مملکت می اندیشیدند۔ الّا وزیرِ با تدبیر و مشیر بے نظیر او کہ بوزرجمہر نام داشت خاموش نشستہ بود۔ چوں مردم سبب سکوتش استفسار نمود جواب داد ؎

چو کاری بے فضول من بر آید ٭ مرا در وے سخن گفتن نشاید
اگر بینم کہ نابینا و چاہ است ٭ دگر خاموش بنشینم گناہ است

وفی الحقیقت راست گفتہ و تیر بر ہدف زدہ۔ پس ثابت شد کہ خاموشی مستحسن است و محمود الّا حسب اقتضای وقت و گفتگو کردن فی الواقع پسندیدہ و ستودہ الّا بر موقع ضرورت و حاجت شخصی از سقراط سوال کرد کہ چرا شنیدن تو از گفتن بیشتر است جواب داد۔ نیرا کہ

خاموشی بر موقع نامناسب مستحسن باشد

مراو گوش دادہ اند و یک زبان یعنی کہ دو بشنو و یکی بیش مگو۔ علاوہ ازیں گفتگوی بیہودہ و
الفاظ ناستودہ ہیبت و وقار و عزت و اعتبار را مضر ثابت می گردد۔ قول اطبا است کہ کثرت
تکلم مضعف دماغ باشد۔ دانایان گفتہ اگر بینی کہ کسی بے فائدہ سخن می گوید۔ یقین داں کہ
آں بسیار گو دیوانہ است۔ پس از خاموشی حکمت و دانائی صاحب آں منکشف گردد۔
علاوہ ازیں صحت دماغ ہم متصور است۔ لہذا بریں صفت بر مواقعات مناسبہ عمل پیرا
شدن از مستحسنات شمردہ شود۔

۲۵ مہاتما بدھ (عارف باللہ)

نام نامی و اسم گرامی آں زبدہ عارفان جہاں و قدوہ خداشناسان دوراں سدہارتا بود
او بنائے مذہب خویش بہ آں خوش اسلوبی نہاد کہ رفعت کنگرہ اش بر فلک ہشتم رسید۔ آسماں
تا آں زماں مرد با خدا بانی بنائے حلم و حیا ندید۔ او را نسبت بہ خاندانش نمودہ ساکی
منی ہم می گفتند۔

ولادت و طفولیت۔ آں بانی بنائے عرفاں در سنہ ۷۵۵ قبل از ولادت مسیح
بخانہ یدہودن کہ پادشاہ نامدار و فرمانروای عالی مقدار ملک کپل وست بود متولد شد
کپل وست واقعہ بر سرحد اودھ و نیپال است ہم از عہد طفولیت طبیعتش مائل زہد و
ریاضت و تقوی و عبادت شدہ بود۔ پدرش بخوف اینکہ مبادا ترقی و شہرت خاندانش
رو بزوال نہد و باغ بتارش از نہال یادگار خالی بماند بعمر بست سالگی با دختر بلند اختر کہ
در حسن و خوبی و لطافت و خوش اسلوبی عدیم السہیم و بے نظیر بود پیوند کتخدائی داد۔ الّا
نزاکت و لطافت و حسن و ظرافت زوجہ اش اثرے بر او ننمود و در دلش تغیرے راہ نیافت
او بتصور زمان پیری کہ زمانہ جامع المصائب والتکالیف است آہ سرد از دل گرم بر می آورد
ہم چنیں متصدی از مشاہدات روزمرہ شدہ لیل و نہار در نشہ اندیشہ مست و سرشار و در کار
خدا پرستی مستعد و ہوشیار و برائے سفر آخرت کمر بستہ و تیار می ماند۔ و مستغرق بحر تفکر

تا غواص دریاے اندیشہ شدہ گوہر نجات خلاصۂ موجودات واشرف الکائنات از دام عصیان و طغیان بدست آرد۔ تا انسان ضعیف البنیان از ورطۂ غموم وہموم بر ساحل مراد رسیدہ ہمکنار ساحل نجات گردد۔

برائے این مطلب اعلیٰ ومقصد والا بارہا متحمل فاقہ کشی شدہ طریق نفس کُشی وچلہ کشی بسپرد چوں در ذہنش متمکن ومترکز شدہ بود کہ نہال حرص وہوائے دنیا ومافیہا نتیجۂ خیز خار حسرت بہار دعمر سی سالگی بعد از ولادت پسر ش محلات شاہی وشبستان عیش وملاہی را خیر باد گفتہ رو بسفر آورد۔ ورقاب وحفاظ را کہ خدمت حفاظت وپاسبانی وعمدۂ پاس و نگہبانی بہ ایشاں مفوض بود۔ از حال خود مطلقاً خبر ندارد۔

زہد وریاضت کشی

اولیں برائے تسکین قلب بشہر راجگڑھ کہ دراں اوقات دار السلطنت مگدھ بود داخل شدہ واز برہمناں آں سرزمین آں قدر علوم وفنون کہ آموختن آں ممکن بود بیاموخت چوں علماے نامدار وفضلائے باوقار آں دیار دامن شوق اورا از دُررِ انواع تعلیمات پُر کردند۔ اورا مرخص نمودند۔ آں عالم باعمل وفاضل بے بدل فارغ التحصیل شدہ عرصہ شش سال متحمل ریاضات شاقہ شد۔ ودر زہد ومراقبہ بسر نمودہ۔ بعد از انقضای مدت مذکورہ بسوی آب نرنجارہ گرائے سفر شد۔ زیر درخت آرامید۔ ودر مراقبہ فرو رفت و مستغرق بحر خیالات شدہ انواع تردّدات وتفکرات پرورش استیلا یافت۔ تیرا کہ از فلسفہ برہمناں اور اتسکین قلب وطمانیت خاطر کہ مدعا ومقصد اولبود حاصل نگشتہ۔ بہ الآخرہ عقدہ لانیحل کہ در حل آں سالہاے فراواں صرف کردہ بود۔ بہ استمداد انگشت تدبیر وخیال کہ در بادی النظر کشودن آں محال می نمود۔ کشود واورا معلوم شد کہ حیات ناپائدار وزندگی متعاً الانسان منبع جملہ تکالیف است وتکلیفی ومصیبتی بمعرض ظہور نیامدی۔ اگر انسان از کسوت حیات عاری نمود۔ ومدعای زندگی تہذیب نفس وروح است کہ بہ بسر نمودن زندگی مقدس وبے لوث حاصل گردد۔ از بواعث غموم وہموم بوقلموں آگاہ شدہ اول در شہر بنارس وبعدہ براج گرہ بر مسند وعظ ونصیحت متمکن شدہ مجلسی منعقد کرد وسامعین را از پند ونصائح خویش مستفید ساخت۔ از وعظ او جمعی از حاضرین وگروہی از سامعین معروف

حصول تعلیم

حصول تسکین قلب

وعظ ونصیحت نمودن

حقانیت و حقیقت عقایدش شده مذہبش را قبول نمودند۔ زوجه و مادرش ہم داخل آں جماعت بود که از فیضان تلقین او بہره ور شده معتقدش گشتند۔ او تا عرصۂ چہل سال در دشت و جبال مصروف تعلیم و تادیب شاگرداں و مریداں بودند۔ از انواع مواعظ و نصائح ایشاں را مستفید می ساخت تا آنکه در عمر ہشتاد سالگی مرغ روحش از قفس عنصری پرواز نموده سایه بر ساکنان عرش عظیم انداخت۔ و عرصۂ جہاں را از فراق دائمی خود تیره و بے نور ساخت و او بمطابق اصول و قواعد مذہب نجات یافت ایں واقعه در سنه ۴۸۳ قبل مسیح بوقوع آمد و خاکستر نعشش بمیاں شاگرداں و مریدانش تقسیم کرده شد

عقیده۔ او می دانست که عقائد و خیالات و رسوم و رواجات مندرجه کتب وید عبث و لاطائل است۔ تا وقتیکه انسان از شہوات نفسانی و ہواجس شیطانی نجات حاصل نکند ایں دَور (متسلسل) تناسخ بر ہمیں منوال جاری ماند۔ برائے ایں ضروری است۔ که انسان بر خواہشاتِ نفسانی و جذباتِ حیوانی قدرت داشته باشد۔

قربانی ہائے دیوتا ہا بی سود و استمداد از انہا عبث است ۔

اصل حقیقت افعال و کردار انسان است۔ اصول پاداش و مکافات در ہمه حال مسلم الثبوت است تہذیب نفس نمودن بسیار ضرور است۔ دریں زندگی سزائے اعمال زندگی سابقه داده شود۔ و ہم چنیں در زندگی مستقبل از جزای اعمال ایں زندگی انکار نیست در اصطلاح مذہب بوده ایں اصول را مسئله کرم گویند۔ ہمه اشیاء ارضی فانی است ابدی نیست۔

دنیا دار المحن و وبال و موجب جاں کاہی و زوال است زیرا که ایں جامع جرائم شتے و باعث گناہاں مختلفه است۔ بعد زندگی مرگ و بعدهٔ ہماں حیات موجب مصائب و آفات ترحم نمودن بر جمله حیوانات ہم یکے از ذرائع نجات خیال کرده شود۔ مختصراً اینکه انساں بلا تفرقه مذاہب و ادیاں که عمل پیرا بر ایں اصول باشد نجات ابدی و سرور سرمدی یافته موجب رضائے خدا گردد ....

رضائے خدا بدست آرد)۔ زیرا که از جمیع جذبات نفس مخلصی یافتن اصل الاصول نجات است ۔

روضۂ تاج محل

گاہے گاہے باز خواں ایں دفتر پارینہ را   تازہ خواہی داشتن گر داغہائے سینہ را

نظارہ

عمارتیست عظیم الشان با شان و شوکت و مقبرہ ایست با منارہائے عالیشان با عظمت و رفعت که در خوبی و لطافت و پختگی و نفاست چشم بیار مثل او ندیدہ و گوش چرخ دوار مانند او نشنیدہ بادیہ پیمایان جہاں و رہ نوردان عرصہ دوران مثل آں روضہ رضوان نشان نمی دہند۔ و می گویند کہ از وقتی کہ روی زمین بہ عمارات عالیشان و بہ باغات جنت نشان آراستہ شدہ مثلش تا ایں دم از کتم عدم بر منصۂ ظہور جلوہ گر نشد و ثانی اش بر صفحۂ گیتی و جہاں تا ایں زماں رنگ ظہور نگرفت۔

حضرت شہاب الدین شاہجہان بانی روضہ

قریباً عرصہ دو صد و ہشتاد سال منقضی شد کہ در شہر دہلی شہنشاہ عظیم الشان و فرمانروائے عالی دودماں و خسرو گیتی ستاں و مفخر سلاطین زماں موسوم بہ شاہجہاں صاحب قران بر تخت سلطنت متمکن بودہ سایہ عدل و انصاف بر مفارق ساکنین ہندوستان انداخت و جملہ رعایا و کافۂ برایا را از فیض معدلت خویش بہرہ ور ساخت۔ ملکۂ داشت موسوم بہ ممتاز محل کہ در حسن و لطافت و ذہن و ذکاوت و نفاست و نزاکت و نظامت و ظرافت مثالی نداشت۔ اگر آں را ملکہ مہ لقا گویند رواست و اگر جہر النساء نامند بجاست۔

وصیت ملکہ ممتاز محل در بارہ بنای تعمیر روضہ

شہنشاہ موصوف با او محبتی عظیم و الفتی صمیم داشت۔ محبتی کہ زیادہ از آں در حیطۂ تصور انسان و الفتی کہ برتر از آں در اندیشہ وہم و گماں در نیاید و وسعت میدانش را پیک خیال نہ پیماید۔ آں ملکہ جہاں بہ چشم زخم زماں مبتلای وردِ زہ شدہ امید حیاتش منقطع گشت و دراں حالت یاس باخوف و ہراس و مایوسی و یاس چوں پیمانۂ عمرش لبریز باشد شوہرش را بہ پیش خود خواندہ وصیت نمود کہ من داعی اجل را لبیک می گویم۔ و وصیت نمایم کہ بعد وفات من چناں یادگار محبت بر مزار من قائم گردد کہ بمرور زماں و انقراض دوراں بوسیدہ نشود یعنی مقبرہ گردوں مدار و مزار نشان دار تعمیر گردد۔ کہ عمارات جہاں و باغات زماں بمقابلہ او ہیچ بل کمتر از

برہیچ باشد۔ چوں طائر روحش از قفس عنصری طیران نمودہ سایہ بر سر ساکنان عرش افگند۔ شہنشاہ مذکور معتکف بیت الاحزان شدہ روی از لذائذ جہاں و حظائظ نساں بتافت و در عرصہ ہموم و بادیۂ غموم بتاخت۔ و در آتش فراق دائمی آں بدر منیر و مہر پر تنویر تپاں و سوزاں گشت و حسب الوصیت آں ملکۂ حور لقا در تعمیر ایں عمارت کہ از ہفت عجائبات عالم شمار کردہ شود مصروف گشت۔

بنیاد تعمیر روضہ

صناعان زماں و چابکدستان دوراں از اکناف و اطراف جہاں کہ بہ صنعت و حرفت گوی سبقت از ہمسراں و اقراں ربودہ بودند طلبیدہ شدند و حضرت شاہ جہاں عہد خود را کہ در محبت و مودت ملکہ بستہ بود۔ بوفا رسانید۔ اعنی روضۂ تاج محل در شہر آگرہ تعمیر کنانید

آنچہ گفتش از زباں آں را بہ سر حد نما | خود رسانید و نکرد او وعدہ خود را خطا
برمزارش روضۂ تعمیر کرد اندر جہاں | کز ریاض دہر مثلش نیست در زیر سما

سیاحان جہاں و مساحان دوراں کہ ربع مسکون را سیاحت و ممالک گوناگوں را مساحت نمودہ اند۔ و چشم عبرت بر نیرنگی و عجائبات زماں کشودہ اند روضہ بدیں شان و شوکت و مقبرۂ بدیں رفعت و عظمت ندیدہ اند۔

کیفیت روضہ تاج محل

در شہر آگرہ برلب آب جمن ایں عمارت پُر حُسن مثل عروس دل کشا و نازنین دلربا استادہ و از جمال پُر جلال خود ناظرین را سبق عبرت دادہ۔ از تغیرات لیل و نہار و تبدلات روزگار آگاہ ساختہ۔ ایں عمارت کہ شاہد عدل وفاے شاہ جہان است۔ ہم گواہ ناطق بر بے وفائی زمان است۔ و بزبان حال دست بر سر داشتہ قصۂ بے وفای زماں و داستان جور و بے اعتنائی آسماں می گوید۔ و مینارش کہ باگنبد فلک و دار سرگوشی ہاے می نمائد گفتی

یا بگوشش شکوہ ہای بیوفائی می کنی | و ز ندیمان کہن یاد جدائی می کنی

داستان بے وفائی دوراں و جدای یاران بیان می کند۔

می گویند تعداد معماران کہ روزانہ بکار عمارت می پرداختند بست ہزار بود و ایشان تا بست سال بکار عمارت مصروف ماندہ آں را بہ اختتام رسانیدند۔

ناظرین از دروازہ عالی شان فلک نشان داخل شدہ بہ باغ وسیع و چمن فسیح کہ مشون از

درختان بوقلمون و اشجار گوناگون است می رسند۔ در صحن چمن فواره هائے آب صافی لولوی لالا بر مخمل گیاه سبزه ریخته۔ آب منقطر بر خشت و حجر بمیان اشجار و سبزه زار مثل مار پیچاں دواں و بر گیاه سبز مثل سیماب بر زاں و تپاں بر چبوتره وسیع عمارت روضه قائم است که دیوار های سنگین به نقوش رنگین آراسته و اندرونش از حروف جلی و خفی پیراسته به نقوش گوناگوں نمونه باغ و گلزار بر در و دیوار عیاں۔ در زیر گنبد آسمان شاں در روضه جنت نشان ملکه ممتاز محل و شاهنشاه شاهجهان مثل مهر و ماه خفته و در زیر زمین از نظر مردم ظاهر بیں نهفته۔ نظر از نظاره ایں باغ رنگیں طراوت و زبان از اثمار شیریں ایں گلشن حلاوت می یابد۔ پیش روی ایں عمارت حوضی است مثل حوض کوثر با شوکت و فر و نهریست مثل سلسبیل جلوه گر۔ گنبد طلائی یا گنبد مینائی دعوی همسری و برابری نمی نماید و مینار بلندش (سر به آسماں می ساید) در عنائی و زیبائی اش دلهائے مردم از دست می رباید۔ زر کثیر و مبلغات خطیر که صرف ایں تعمیر شده اندازه آں از حد وهم و قیاس بیروں و از حیطه شمار و احصار افزون است ایں یکی از هفت عجائبات روزگار و نادرات گردش لیل و نهار است۔

سیاحان از ممالک دور دست راه های دشوار گزار صحرا و دشت طے نموده ایں جا می آیند و چشم نظاره بر آں کشوده نیرنگی زماں و وفای شاهجهاں و بی وفائی دوراں را مشاهده مے نمایند۔ در شب ماهتاب سیر آں گلشن شاداب لطف عجیب و کیفیت غریب دارد و چوں بر گنبد و مینار آں از گنبد دوار آسماں نور ماهتاب پرتو خود می اندازد۔ همه روضه که در تعمیرش سنگ مرمر بکار برده اند نور علی نور می گردد۔ از در و دیوار نقوش فاعتبروا یا اولی الابصار نمایاں و صدای کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذو الجلال و الاکرام بر پرده گوش صدمه زماں و بیوفای جهاں و غداری دوراں از هر سو عیاں۔

۲۷

نور جهاں

ملکهٔ بود مشهور روزگار و حاکمهٔ بود با هیبت و وقار که شاهان جهاں و فرمانروایان دوراں

معترف سطوت و شوکت آں و اکابر روزگار و عظمای ہر دیار معتقد قدرت پروردگار بدر بارہ عروج و اقبال آں نمونہ قدرت کردگار۔ عدیم السہیم در جہانگیری و جہاں بانی و بے عدیل در کشور کشائی و جہاں ستانی حسب و نسب و ولادت۔ کسانیکہ پے بہ حقیقت بردہ و طریق تحقیق و تدقیق سپردہ می گویند کہ میرزا غیاث نامی شخصی از شرفای ایران و مردی از عظمای خاندان والاشان بود آبا و اجداد او امرای نامدار و اکابر عالی وقار بودند۔ لیکن از گردش روزگار ناہنجار و نامساعدت فلک دوار محتاج نان شبینہ شد و از دست عسرت و افلاس و تنگدستی و یاس الغیاث گویاں نالان و گریاں وطن مالوف را خیرباد گفتہ راہ ہندوستان کہ دراں اوان برائے فلک زدگان دارالامان بود گرفت۔ زیراکہ از گردش دنہار و تقلبات روزگار کارش بجاں و کارد باستخوان رسیدہ بود و دراں اوقات برائے مبتلایان آفات و بلیات و ہدف سہام مصائب و تکلیفات ملجا و ماوائے جز ایں نبود ؎

ہر کہ کارش تنگ شد از دست جور آسماں　　　شد برائے فارغ البالی سوئی ہندوستان

دراں سفر کہ نمونہ سفر بود زنش ہم ہمراہ داشت۔ چوں آں آوارہ دشت ادبار و آزردہ روزگار بنواحی قندھار رسید۔ دختر بلند اختر بخانہ او متولد شد۔ دراں حالت نحوست و یاس و مصیبت و افلاس ہمگناں آں مولود را کہ در سعادت و نجابت و رشادت و شہامت نظیری نداشت منحوس پنداشتند۔ زیراکہ آنچہ در پس پردہ تقدیر بود از اں بے خبر و از تقادیر آسمانی بے اثر بودند و نہ دانستند کہ ایں مولود مسعود روزی نام خود در ہفت اقلیم عالم چناں روشن خواہد نمود کہ از اں چشم جہاں خیرہ و جہاں در چشم دشمناں تیرہ خواہد بود۔ و فرقش از تاج سروری و دیہیم افسری زینت یافتہ پایہ اعتبارش و درجہ اقتدارش بفرقدان خواہد رسید۔ پدر و مادرش استطاعت پرورش او نداشتند۔ چار و ناچار آں ستم دیدگان روزگار عزم مصمم نمودند کہ آں جگر گوشہ را بگوشۂ نہادہ راہ سفر گیرند۔ بالآخر گریان و نالاں بصد آہ و فغاں آں جگر پارہ را برزمین نہادہ سیماب وار مضطرب و بی قرار روی بہندوستان نہادند۔ و برایں شعر عمل نمودند ؎

فرزند بندہ ایست خدا را تو غم مخور　　　تو کیستی کہ بہ خداوند بندہ پروری

از حسن اتفاق و مساعدت آفاق امیری نامور و تاجری مقتدر کہ امیر آں قافلہ بود از حالات

حسب و نسب

ترک الوطن نمودن میرزا غیاث

ولادت نورجہاں

انتظام پرورش

ستم دیدگان خبر داشت آنجا رسیده آں مولود مسعود را بوعدہ اجرت برائے پرورش حوالہ مادرش نمود۔

می گویند کہ بذریعہ ہماں امیر محتشم رحم مجسم میرزا غیاث بدربار اکبری رسائی یافت و اکبر ازبسکہ قدر شناسی شرفا و نجبا را شیوہ خود ساختہ بود میرزا غیاث را بسبب جوہر قابلیت و رشادت برعہدہ جزیلہ و منصب جلیلہ ممتاز فرمود۔ آنگاہ آں دختر ثریا جاہ کیوان پایگاہ بہ سن رشد و بلوغ رسیدہ در حسن و خوبی گوی سبقت از خوبرویان جہان و پری پیکران دوراں در ربود و موسوم بہ مہرالنساء شدہ از اشعۂ حسن گلوسوز ظلمت ودود از صفحہ جہاں زدود۔

مہرالنساء و والدہ اش ہر دو بحرم سلطانی می آمدند۔ روزی شاہزادہ سلیم کہ آفتاب جوانی اش برنصف النہار شباب رسیدہ بباغ شاہی آں مہ لقا را دیدہ برحسن و جمالش بہزار جان شیفتہ و شیدا گردید۔ ازواقعہ کبوتر آں طائر ہوش و عقلش از آشیانہ دماغش پرید چوں ایں خبر وحشت اثر بہ اکبر رسید آں شہزادہ را در خلوت طلبیدہ مواعظ مشفقانہ و نصائح پدرانہ بدو گفت و میرزا غیاث را حکم داد تا بلی تکش و تا خبر انتظام ازدواج آں تصویر تقدیر نماید چنانچہ علی قلی خاں کہ در تقدیرش بسبب سوء الادبی کہ بدربارہ شوہر شدن فتنہ زماں نور جہاں بوقوع آمد کشتہ شدن مرقوم بود۔ مجرم جرم رقابت شاہزادہ سلیم شد۔ سلیم کہ شب و روز بہ یاد مہرالنساء مثل ماہی بی آب مضطرب و بی قرار و مثل سیماب در فراقش مبتلاے اضطرار بود۔ چوں برتخت سلطنت متمکن شد بحاکم بنگالہ نوشت کہ اگر شیر افگن خاں خواہان سلامتی جان است۔ نور جہاں را بہ شبستان ما رسانیدہ از ظلمت فراق ما را مخلصی دہد۔ الّا غیرت و حمیت شیرانہ و جرأت دلاوری و دلیرانہ ایں داغ بی حیائی را بر دامن عزت خود نہ پسندید۔ آخر نوبت بجنگ رسید و دوراں جنگ آں شیر نر در جنگ نمودہ شربت اجل نوشید الّا دست از کار زار نکشید۔

آخر کار از گردش لیل و نہار نور جہاں کہ باعث قتل آں محسود آسماں (علی قلی خاں) بود بہ شبستان شاہی داخل شدہ مصداق ایں شعر گشت ؎

وفاداری مجو از بلبلاں چشم	کہ ہر دم بر گل دیگر سرا بند

اگرچہ بظاہر مجبور از رسم روزگار از جہانگیر چندی بی نزار ماند۔ الّا آخر کار زنِ قاتل شوہرش را کہ

رسائی میرزا غیاث بدربار جلال الدین اکبر

عاشق شدن شہزادہ سلیم بر مہرالنساء

انتظام کتخدائی مہرالنساء با علی قلی خاں

قتل علی قلی خاں

داخل شدن مہرالنساء (نور جہاں) بحرم سلطانی نورالدین جہانگیر

اثر صحبت نورجهاں بر طبیعت نورالدین جهانگیر

مقتول خنجر نگاهش بود به اختلاط و مروت بیا سود و جواهر محبت را برشتهٔ نکاح بر آمود- اعنی در سنه ۱۶۱۱ع ملکهٔ هندوستان شده به پهلوی جهانگیر نشست و بر سکه مضروب شد-

نورجهاں گشت بفضل الٰه　　همدم و همراز جهانگیر شاه

از نور عدل و انصاف ظلمت جور را اعتساف از صفحهٔ جهاں زدود-

جهانگیر هم بر عقل و درایت و فهم و فراست او اعتبار نموده کارهای سلطنت بدو مفوض فرمود- والدش بر عهدهٔ جلیلهٔ وزارت رسید و برادرش آصف خاں که سلیماں شوکت و سکندر حشمت بود هم بر منصب اعلیٰ ترین مناصب ممتاز شد-

آورده اند که نورجهاں در طبیعت جهانگیر اثری تمام پیدا کرد- چنانچه به برکت آں در شراب نوشی کمی واقع شد- و دیگر عادات ردیه اش هم رو به اصلاح نهاد- جهانگیر می گفت ما سلطنت بدست ملکه بیک سیخ کباب و دو جام شراب بفروختیم- مستغیثان بخدمت نورجهاں رسیده استغاثه نمایند- و از کتب معتبرهٔ تواریخ ثابت می گردد- که نورجهاں به فریاد و غیاث مظلوماں می رسید-

وفات نورالدین جهانگیر

وای بر گردش گردون ناهنجار و الغیاث از دست تقلبات روزگار که وفات شوهرش جهاں را در چشم نورجهاں تیره و بی نور کرد- مقبره بر مرقد شوهرش تعمیر کنانید- که در باغ شاهدره (لاهور) شان جهانگیری و زیب شاه جهانی می نماید- چندی بعد وفات شوهرش از جهاں گذراں رخت رحلت به ملک جاوداں بربست- و بجانب مغرب روضهٔ جهانگیر آں بازیچهٔ تقدیر پیوند زمین گشت ؎

بر مزارش نوشته اند این بیت　　بهر اظهار جور لیل و نهار

تا بدانند اینکه نورجهاں　　خفته در زیر خاک تیره و تار

(بیت) بر مزار ما غریباں نی چراغی نی گلی　　نی پر پروانه سوزد نی صدای بلبلی

از طریق تطویل احتراز نموده اختتام مضمون بر این رباعی می نمایم ؎

نی جهانگیر است و نی نورجهاں　　داغ حسرت هست بر داماں شاں

هست یک افسانهٔ رنج و الم　　عبرت آموز است بس این داستاں

۲۸

یورش نادری بر ہند

یورش نادری باد صرصر بود برائے کشتن چراغ شبستان سلطنت چغتائیہ یا گردوں براں بود۔ برائے بر بیدن بیخ شوکت مملکت مغلیہ۔ دریں شک نیست کہ بعد از انقراض زمان محی الدین اورنگ زیب طوائف الملوکی در مملکت راہ یافت و بہ سبب حملات مراتبان و اختلاف بین این و آں سلطنت را استحکام و قوام و اہل مملکت را اطمینان و آرام حاصل نبود۔ بہ سبب خانہ جنگی ہا شیرازہ سلطنت وا شدہ اوراق کتاب مملکت پریشاں و از دیدن شعبدہ بازی فلک دوار و حیلہ سازی چرخ مکار عقل ہر دیار حیراں۔

کیفیت سلطنت محمد شاہ۔ بعد از انقضای زماں سلطنت شہنشاہ محی الدین کہ زیب بخش اورنگ خلافت و زینت دہ دیہیم نیابت بود سلاطین مختلفہ سریر آرائے سلطنت ہندوستان شدند و رعایا و برایا بہ سبب سوء تدبیر بادشاہ و وزیر شاکی و نالاں و ہر فرد بشر از دست ظلم مصروف آہ و فغاں بود۔ تا اینکہ نوبت بہ محمد شاہ غازی رسید۔ آں بادشاہے بود نحیف الرائے و تن آسان و شہنشاہے بود خفیف الحرکات و ناداں مصنف نادر نامہ می گوید کہ گاہی دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبودے و ایں شعر را ورد زباں کو حظ ائط ترجمان نمودی ؎

نوروز و نوبہار و می دلربا خوش است ... بابر بعیش کوش کہ عالم دوبارہ نیست

از انعقاد مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط داستان ہائے جشن جمشیدی محو از دفتر قلوب خلائق شدہ عیش پرستی و خمر نوشی جہانگیر ہم بر طاق نسیان گزاشتند آں عیاش یگانہ ملبس بہ لباس زنانہ نابلد از اطوار زمانہ و متنفر از صحبت مرد فرزانہ و از عقل و شعور بیگانہ می ماند می گفت ؎

شب صحبت غنیمت داں و داد خوش دلی بستاں
ابسے گردش کند گردوں ابسے لیل و نہار آرد

کیفیت سلطنت مغلیہ بعد زمان اورنگ زیب

کیفیت سلطنت محمد شاہ غازی و اطوار و عادات شہنشاہ مذکور

ورو زبانش بود ؎
آرام ولطف وخوشدلی وانبساط وعیش   این رُکن پنجگانه شده در نماز ما

و از انصرام کار سلطنت روگردان شده عنان مملکت بدست دیگران نهاده و آن متصدیان سلطنت ومنتظمان مملکت باہم منازعت ومخالفت داشتندے وبدین سبب در انتظام سلطنت اختلال وملال بکلی راه یافت. چون حال بدین منوال بود۔ حمله آوران جهان وترکتازان زمان دندان طمع بر سلطنت ہندوستان تیز کرده مترصد فرصت وموقعه بودند که یکی ازان جمله از سلطنت ایران برخاسته وچون برق ورعد تاخته وبرتافته عنان بسوی ہندوستان کشید کیفیتش بدین تفصیل است۔

نادر شاه۔ او از قبیلهٔ افشار وپسر شخصی ناشناخته ابنای روزگار بود۔ الّا بسبب طالع کامگار ومساعدت روزگار وبمدد شهامت وجلادت وشجاعت ورشادت سردار قبیلهٔ خود شده در اخراج افاغنه از ایران کمر ہمت واستقلال بربست۔ فراریان آن دیار داخل مملکت ہندوستان شده۔ آنجا پناه وقرار می گرفتند۔ لہذا نادر شاه بنا بر قواعد وضوابط اتحادی مابین مملکتین ایران وہندوستان ایلچی به ہندوستان فرستاده التجا نمود که باغیان را دران جا اصلاً پناه ندہند۔ با وجود تاکید اکید بادشاه ہندوستان ہیچ پرواه واعتنا نمود بل ایلچی کشته شد می گویند که چون قاصدے نامہ بر نامهٔ مشتمل بر استدعای اخراج افاغنه آورد محمد شاه غازی مجلس عیش ونشاط ومحفل سرور وانبساط گرم ساخته بود۔ نامه بر جام شراب تر کرده گفت ؎   این دفتر بے معنی غرق مے ناب اولے

الغرض ازین معامله نائرهٔ غضب نادر شاه مشتعل شده عنان بسوئے ہندوستان کشید وکابل وقندهار ونواحی آن دیار را بتصرف آورده داخل ہندوستان شد۔

اخبار ورود نادر بر ساحل وبنادر بدربار محمد شاه بہادر می رسید الا باور نموده می گفت ہنوز دہلی دور است تا آنکه نادر شاه بعد از عبور آب سنده داخل پنجاب شد آنگاه چشم از خواب غفلت برکشادند۔

در صحرائے کرنال که قصبه ایست در جانب شرق دریائے جمن در ۱۷۳۹ع تلاقی

[illegible]

شکست خوردن محمدشاه از دست نادرشاه

فریقین شد۔ بعد از جنگ و جدال و قتل و قتال شدید و محاصره مدید محمدشاه شکست خورده استدعای صلح نمود۔ هر دو شهنشاه فلک اشتباه آسمان کلاه مواثیق دوستانه و عهود برادرانه داخل بلده دهلی شدند و محافل سرور و انبساط تا چند روز گرم ساختند۔

قتل عام دهلیان

آخر شعبده بازی چرخ مکار و کجروی فلک ناهموار و گردش گردون ناهنجار و تقلبات روزگار رنگ دیگر برآورد. ارباب فتنه اعنی خبر قتل نادرشاه در افواه انداختند و قزلباشان نادری را که درگشت می‌نمودند بفحوای اقتلوهم حیث وجدتموهم عمل نموده آنرا که یافتند عرصهٔ تیغ بے دریغ ساختند چوں ایں اخبار وحشت آثار بمسامع شهریار رسید او نیک از بد ندید۔ و خون حمیت در عرق غیرت دوید و در مسجد روشن الدوله که در وسط شهر بود تیغ از میان کشید و نعرهٔ برکشید که بزن همیں که گفت لشکر جرار در محلات و کوچه‌ها با تیغ‌هائے آبدار و خنجرهائے برق بار انتشار یافته و در عرصهٔ قلیل مردمان کثیر از برنا و پیر امیر و فقیر را لقمهٔ نهنگ شمشیر ساختند۔ می‌گویند که دراں روز در کوچه و بازار آں شهر محسود روزگار جوهای خون ناب به سرعت و شتاب رواں با ابدان و اجسام بے روح دواں می‌نمود۔ و در زبان هندیان بود ؎

شامت اعمال ما صورت نادر گرفت

آخر وزیرے از وزرائے دربار از روئے اضطرار عمامه در گردن انداخته چوں مجرمان بدرگاه فلک اشتباه نادر حاضر شد و گفت ؎

کسی نماند که اکنوں بتیغ ناز کشی مگر که زنده کنی خلق را و باز کشی

آخر از استماع ایں شعر دل گداز نادرشاه از راه ترحم به بهادران جانباز حکم داد تا از کشت و کار باز آیند۔ و تیغ خون آشام را در نیام آرند۔ گویند فی الفور تعمیل ایں حکم کرده شد۔ آخر کار در جلوت و خلوت تا چند روز با محمدشاه نصائح مشفقانه و مواعظ دوستانه نموده عازم ایران شد و تاج سلطنت هندوستان بدو بخشیده جان بخشی‌ها نمود۔

نادر دولت و ثروت و مال و حشمت و جواهر آبدار و در شاهوار و لالی آبدار و گوهرهائے تابدار و یواقیت بیشمار که سلاطین چغتائیه از هفت پشت ذخیره نهاده بودند فراهم نموده به تخت طاؤس با صولت کیکاؤس رواں به ایران شد۔

معاودت نادر شاه بر ایران با غنیمت و سامان

چراغ سلطنتِ چغتائیه ازیں هوائے عاصف چناں گل شد که دیگر امید افروختن آں نماند

تباهی دہلی

ازیں جنگ و فساد شهر دہلی تباه و برباد شد۔ فرش هائے شهر دہلی تاکنوں از سرخی آں خون رنگین و داستان غم دل نشین جمله کہین و مهین است۔ ساکنین آں شهر موردِ قهر تا عرصهٔ دراز مزهٔ خواب شیریں نه چشیدند و روی شاهد خواب تا مدت مدید بخواب هم ندیدند ؎

یا الٰهی شهر دہلی را هزاراں سال و ماه ۔۔۔ در پناهِ شاهِ عادل دار محفوظ از بلا

فاعتبروا یا اولی الابصار۔

۲۹

فارس و شیراز

مقام وقوع

در جنوب مغرب ایران بر کنار خلیج فارس خطه ایست فسیح که اهل عرب آنرا موسوم به فارس می کنند در زمان قدیم جمله ایران را پارس می گفتند الّا دریں اواں ایں حصّهٔ خاص پارس نامیده شود۔ دریں ولایت بعض مناظر قدرت و مظاهر فطرت به آں خوبی و دلچسپی است که اگر آن را نمونهٔ عجائبات عالم گوئیم رواست و اگر لب لباب نادرات روزگار شماریم بجاست نصف حصّهٔ مالک کوهستانی و دیگر نصف آں میدانی است۔ همیں سبب است که آب و هوای آن مختلف است۔ گرمی و سردی به حد افراط و تفریط رسیده است۔ اکثر صحاری آں سرسبز و شاداب و در هر سرزمین انهار و آبشار و هر قطعه اش مملو از اشجار ثمردار و یاسمن و گلاب است۔

صحرائے شاہپور که به نواح شیراز واقع است قطعهٔ بسیع دارد که آں را شعب بواں می گویند و نزد اهل عرب چار تفرج گاه است که در خوبی فضا و نظاره های دل کشا و مناظر روح افزا نظیر خود ندارد۔ صغد سمرقند۔ غوطهٔ دمشق۔ نهر ابله۔ شعب بوان۔

اتابک ابوبکر بن سعد زنگی که در عهد حکومتش شیخ گلستاں تصنیف کرده است همیشه فخریه می گفت که در ملک ما قلعه سفید و نزهت گاه شعب بواں هم در حالت خوف و هم در حالت اطمینان برائے سلاطین ایران از بس لابد و ناگزیر است۔ اکثر شعرائے عرب در تعریف آں قصائد غرا نوشته منجمله آں شاعری قصیده بفرمایش عضد الدوله بسلک تحریر آورده

عظمت عمارات

وگفت ؎ اذا اشرف المحزون من راس قلعه — علی شعب بوان استراح من الکرب

چشمه های آب گرم و معدنیات ہر قسم در فارس یافته شود۔ آثار قدیمه و صنادید عظیمه فارس از عجائبات دنیا محسوب می گردد۔ چنانکه عرفی شیرازی بدر بارہ آثار قدیمه می گوید

از نقش و نگار در و دیوار شکسته — آثار پدید است صنادید عجم را

علاوه آثار قدیمه بعض خصوصیات آں چناں است که از مشاهده آں در قوای انسان شگفتگی و بالیدگی پیدا می شود۔ از ہمیں است که اکثر بلاد فارس مردم خیز گفته شده علما و فضلا و ادبا و شعرا بکثرت بوده اند۔ تصنیفات انها تا کنوں رنگ بقا دارد۔

شیراز

منجمله آں بلاد بلده شیراز که از صدها سال دار السلطنت ایران بوده است۔ لقب دار العلوم یافته۔ اگرچه علم و فضل شیراز به سبب انقلاب زماں و گردش دوراں و تنزل سلطنت اسلامیاں اکنوں بحالت زوال است۔ لیکن حالت انسال موجوده آں شاهد است۔ که ایشاں تا کنوں سرشار نشه بزرگی و برتری اند۔

خصائل اہل شیراز

یکے از تذکره نویساں نوشته که خورد و بزرگ و پیر و برنای شیراز شیدای مجالس و فریفته محافل اند۔ در قهوه خانه ہائے و نزہت گاه ہائے اجتماع و قیام دارند۔ ایشاں متصف به صفت قناعت اند۔ ہمیں سبب است که در اکتساب معاش بقدر ضرورت سعی می نمایند و بر اندکے که به سهولت و آسانی میسر گردد بسند می کنند۔

شهر شیراز۔ بزمانه اسلام بنیاد نهاده شد۔ محمد بن قاسم که نخستین از اہل اسلام بر ہندوستان لشکر کشی نموده بانیٔ شیراز بوده است۔ ایں شهر در آخری صدی اول بر قطعۂ زمین که از بس سرسبز و شاداب است آباد شده است۔ در تقویم البلدان مسطور است که مکانات و بازار ہائے شیراز بسیار وسیع و پر رونق است در ہر خانه نهرہا جاری است و خانهٔ نیست که باغی نداشته باشد۔ در عهد عضد الدوله آبادی ایں شهر ازدیاد و ترقی گرفت آنچناں که در شهر گنجایش اہل لشکر نماند۔ پس خارج شهر عمارتی جدید ساخته شد که نامش سوق الامیر نهادند۔ و پسرش صمصام الدوله گرد آں عمارت فصیل تیار کرد۔

آب و ہوا

آب و ہوائے شیراز۔ از بس دلنواز معتدل و خوش گوار است۔ شیخ سعدی و خواجه حافظ

واکثر شعرائے سلف اشعار و قصاید نوشتہ اند کہ ازاں جملہ خواجہ حافظ گفتہ ؎

بدہ ساقی می باقی کہ در جنت نخواہی یافت　　کنار آب رکنا باد و گل گشت مصلیٰ را

شیخ علی حزین در قرن دوازدہم میلادی بوقتیکہ رونق شیراز کلیتہً مفقود شدہ بود آنرا دیدہ است او در سوانح خویش ثبت می نماید کہ آب و ہوای شیراز بہ دماغ مناسبت تمام دارد۔ ہرچند کہ مطالعہ کتب و غور و خوض در مضامین علمیہ و مسائل حکمیہ کردہ شود طبیعت را ملال و کلال نباشد۔

و ایں امر از مسلمات است کہ محل وقوع و خوبی آب و ہوا و فسحت فضا و لطافت باغات و خوش اسلوبی عمارات بر قویٰ و خیالات باشندگاں اثر عجیب دارد۔ ازہمیں است کہ اکثر مشائخ و علمائی شیراز و شعرا و فضلائی ایں خطۂ دل نواز پاکیزہ طبع لطیف و ظریف بودہ اند۔ شیخ در دیباچہ بوستاں ساکنان شیراز را برہمہ باشندگان مختلف الممالک کہ در اثنائے سیر و سیاحت با ایشاں ملاقی شدہ ترجیح دادہ است چنانچہ می گوید۔

چو پاکان شیراز خاکی نہاد　　ندیدم کہ رحمت براں خاک باد

از کثرت تعداد علما و مشائخ و شعرا و مصنفین و مؤلفین کہ از ابتدا تا ایں دم در شیراز بودہ اند و حالات شاں در تذکرات مسلمانان ہرجا مذکور است اندازہ تواں کرد کہ خاک ایں شہر علم و ہنر چہ قدر مناسبت دارد۔ و از شہرت و قبولیت کلام شیخ ایں امر بپایۂ ثبوت می رسد کہ وجود شیخ باعث فخر بود ہم برائے شیراز و ہم برائے جملہ ساکنین ایں خطۂ دلنواز۔

نظارۂ گلزار در فصل بہار

ص ۳۰

کسانیکہ نظر بر مناظر قدرت و مظاہر فطرت انداختہ اند ایشاں سطح زمین را صحیفہ فطرت و کتاب دقیق قدرت انگاشتہ اند۔ ازہمیں است کہ ہر نقطۂ کتاب قدرت کہ مصنف آں حکیم علی الاطلاق است نزد شاں قابل غور و خوض باشد۔

فصل بہار نزد مرد ہوشیار جلوہ گاہ فیاضی ہائے مختلف کردگار است۔ اہل دل

نظارۂ گلزار بہترین صحیفۂ فطرت است

واصحاب دل آنرا بهمان نظر می بیند که باید وشاید- دریں موسم عجائب قدرت است واگر کسی به چمنستان شود نظارۂ بنظر آید که کیفیت آں بروں از حد تحریر وفزوں از حیطۂ تحریر باشد- نه فقط گلهائی دل فریب بل برگ وگیاه چمنستان شان دل فریبی میدارند بقول

برگ درختان سبز در نظر هوشیار ہر ورق دفتریست معرفت کردگار

رنگ گل باصره و بوے او شامه را فریفته می کند نغمه طرازی طیور قوت سامعه را شیفته می نماید- بر دل و دماغ آں عالم نشاط وانبساط طاری نماید که بیانش داخل ناممکنات است- گهی سادگی گل وگهی شوخی مُل- گهی بوئی مشام نواز گهی صورت دل فریب وحُسن طراز- مظهر کمال قدرت وجمال فطرت بوده ناظر را معترف قدرت کامله ومعتقد حکمت بالغه حکیم خبیر وخدائے قدیر می نماید- اگر بنظر تعمق دیده شود معلوم گردد که برائے دیدن جلوه خاص فطرت چیزی بهتر از گل وافضل از مُل نباشد- حسن انسانی هم دریں شک که اعلیٰ نمونه صنعت باری تعالیٰ است لیکن برائے دیدن آن نگاهی درکار است که ازاں انسان کلیتهً محروم است-

در فصل بهار باغ وراغ ودشت وکوهسار وگلشن وگلزار همه نمونۂ صنعت کردگار است فصل ربیع همه نباتات وبقولات را جامۂ سرخ وخلعت بهار پوشانیده بر مسند عزت نشانیده است- نغمه سنجی بلبل بر شاخ گل اثر عجیب ولطف غریب دارد که در اوصاف آں صفحات دواوین شعرائے هر ملک ودیار واوراق بیاض سخنوراں عرصه روزگار رنگین است- شعرائے فارس چوں عندلیب را بر شاخ گل نشسته وبا نغمه هائے بوقلموں وسرو هائے گوناگوں ترانه سنج دیده آنرا موسوم به هزار داستان نمودند-

قبل از رسیدن بهار در گلزار در مشاهده مرد هوشیار می آید که فصل به بیدردی وبے رحمی برگ اشجار می ریزد- ازیں نظارۂ اندوهگین قلوب مردم ذوق بیں بدرجۂ غائت متاثر می گردد- وتصویر حدوث جهاں در چشم می گردد چنانکه عرفی شیرازی میگوید

ای بطبع باغ کوں از بهر برهان حدوث طرح رنگ آمیزی از فصل خزاں انداخته

درختان سر سبز وشاداب وبوته های یاسمن وگلاب خشک وبے برگ مے مانند

اثر خزاں بر کیفیت گلستان

الا اگر درین معامله فطرت و مسئلهٔ قدرت غور نموده آید این برگ ریزی بمنزلهٔ غسل حمام باشد که کارکنان بهار و عاملان کردگار قبل از پوشانیدن خلعت سبز به اشجار می دهند. حضرت سعدی علیه الرحمة می فرماید ؎

مژدگانی که گل از غنچه برون می آید　　صد هزار آقچه ریزند عروسان بهار

کیفیت انبساط اشجار و مرغان بہار

خوشبوی گلهای باغ را معطر و دل را متاثر می سازد. از هواشاخهائے گل مستانه می جنبد. در ساحت باغ فرش مخمل گسترده و اشجار از موزونی گل ها مثل عروس رعنا بصد ناز و ادا دل هاے مردم بُرده. روی گل به سبب نقش و نگار مثل چهرهٔ یار ؎

نگارخانهٔ کشمیریاں بوقت بهار　　بباغ کرده همه نقش خویشتن تسلیم

اثر بہار بر وحوش و طیور و بر انسان

از نغمه سنجی طائران بلند پرواز و ترانه سازی پرندگان شیرین نواز محسوس می شود که ایشاں هم از اثر فصل بهار متاثر شده اند. نه فقط در وحوش و طیور حالت لطف و سرور پیدا میشود بل در حضرتِ انسان هم که خود مظهر فطرت الهی و منظر قدرت نامتناهی است آن جوش تمام یافته شود.

اثر بہار بر دل دلدادگان

اثر جلوه هائے بهار بر دل دادگان یار خارج از طاقت خامهٔ حقایق نگار است. از بوئے گل یاد محبوب گل رو و تصویر یار یاسمن بو دل را بدرجه غایت متاثر می سازد. چنانکه امیر خسرو می فرماید ؎

باغ در ایام بهاراں خوش است　　موسم گل با رُخِ یاراں خوش است

کسانیکه دل بدست یار طرحدار و معشوق زرنگار و محبوب دل آزار و نگار رشکِ بهار داده بے دل شدند. در وارفتگی و جنون بوقلموں و سوداهائے گوناگوں بے نظیر و بے بدل گشتند در حالتِ مایوسی ویدایں اشعار می نمایند ؎

موسم گل در رسید و نیست با من یار من　　من بهاراں را چه سازم گشت برهم کار من

از نگارش هاى بستان و نقوش گلستان　　داغ حسرت را ببیں بر سینهٔ افگار من

ای بهار ایں گلفشانی آتشی در دل زند　　چوں نیامد با من اندر باغ گل رخسار من

از فلک مارا امید مهربانی چوں شود　　مهرباں بر من نگشته چو دل دلدار من

از فراقِ یارِ جانی گلشنم گلخن شده　　هر رگ گل خار باشد در فراقِ یار من

بیاں محمد سالک طریق سلوک مصنف سیف الملوک می فرماید۔ ترجمہ اشعار پنجابی۔

باغ و بہار و گلشن و گلزار و بوستان | بے یار یک نمونۂ دوزخ بود مرا
دیدار یار رشک گلستان اگر بود | صد شکر با ہزار مسرت شود مرا

کشمیری بچہ را دیدم کہ در محفل سرود بہ نغمہ سرائی دل ربائی می کرد و می گفت۔

گل و گلشن و گلستاں را چہ سازم | چو یارم نباشد ہمہ را بسوزم
نگاہم گل چون بہفتد بگلشن | دلم را بہ خار غم و رنج دوزم

وگاہ بہ تبدیل قافیہ می سرود ؎

بہار گلستان بے دید دل را | بود خار دل دوز بر قلب مضطر
اگر دل بر ما بر ما نباشد | بود کار من در جہاں خوار وابتر
اگر رشک گلشن بما در نیاید | مرا رنج افزا شود رقص دختر

از عارض گل در خسارۂ ملِ عیان است کہ مشاطۂ بہار غازۂ خوشنما بہ چہرہ دل ربا مالیدہ از آب و تاب و شادابی گل گلاب مترشح گردد کہ ماء الحیات برائے دل دادگان خواہشات دارد۔ الغرض بہر سو کہ نگاہ کنیم قدرت باری عز اسمہٗ عیاں می گردد۔

فصل گل و موسم بہار است | گلزار برنگ و بوی یار است

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

بامداداں کہ تفاوت نکند لیل و نہار | خوش بود دامن صحرا و تماشائے بہار
صوفی از صومعہ گو خیمہ بزن در گلزار | وقت آں نیست کہ در خانہ نشینی بیکار

حرص و خواہش ترقی

این ہر دو لفظ اگرچہ نزد مرد ظاہر بین قریب المفہوم است لیکن اگر بہ نظر امعان دیدہ شود معلوم گردد کہ مابین ہر دو فرق بسیار و تفاوت بے شمار است۔

حرص۔ ضد قناعت است و خواہش ترقی ضد سستی و کاہلی در میان ہر دو امتیاز

فرق درمیان حرص و خواہش ترقی

داشتن ضروری است۔ در مذمت حرص شعرائے شیریں مقال و علمائی زمانۂ ماضی و حال مبالغہ ہای بے شمار نمودہ و گفتہ و در حقیقت گوہر راستی سُفتہ ؎

طمع را سہ حرف است و ہر سہ تہی　　　ازاں نیست مرطامعاں را بہی

بیدل می گوید ؎

حرص قانع نیست بیدل ورنہ اسباب معاش
آنچہ ما در کار داریم اکثرش درکار نیست

مذمت حرص و دوری حریص

حریص و طامع مثل سگے است کہ استخوان در دہان باشد و در آب عکس خود دیدہ تصور کند کہ سگِ دیگر دہان پُر از استخوان دارد۔ و خواہد کہ استخوان ازاں غصب نماید۔ چوں آتش حرص و غضب در جوش آید۔ و دہن کشاید و دست ازاں استخواں ہم بشوید۔ مولانا روم در مثنوی می فرماید ؎

کیسۂ چشمِ حریصاں پُر نہ شد　　　تا صدف قانع نہ شد پُر در نہ شد

بدر بارہ الحریصُ محرومٌ حکایات بسیار و روایات بے شمار در کتب و اسفار مندرج است کہ حاجتِ تکرار ندارد۔ ازاں جملہ روایات ایں امر بپایہ اثبات می رسد کہ الحریص محرومٌ ازہمیں است کہ گفتہ اند ؎

طمع را سہ حرف است و ہر سہ تہی　　　ازاں نیست مرطامعاں را بہی

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستاں جای کہ ذکر تاجر حریص و مکالمہ او می نماید مے فرماید۔

آں شنیدستی کہ وقتی تاجرے　　　در بیابانی بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ دنیا دار را　　　یا قناعت پُر کند یا خاک گور

خواہش ترقی

بقدر حوائج ضروریہ در نشاء تعلق برائے حصول معاش و حصول عزت در چشم اقران و امثال کہ شاں بودن بد نیست ایں کلیتہً مختلف از حرص است اگر طریق اعتدال را مرعی دارند ایں خواہش ترقی در امور دنیا و عقبی متضمن بر فوائد جلیلہ و منافع جزئیہ می گردد۔ مثلاً آنکہ در امور معاش سعی بلیغ نماید تا اوقات خودش ہم بر فراہیت گزرد و دیگراں را ہم کہ مستحق امداد اند از مدد و معاونت خود محروم نگذارد بہ نظر عوام عزت ندیا بد زیرا کہ ایں فعل ایشاں متضمن

نفع رسانی و بهی خواهی عوام است۔

آنکه در تعلیم و تعلم و درس و تدریس اظہار شیفتگی نماید و شغف درین کار بدرجہ کمال می رسد معزز و موقر گردد۔ زیرا که اوقات قیمتی خود را صرف مطالعہ کتب علوم و فنون نموده خود را بر فلک ہشتم می رساند و لوح دلش متحمل نقوش علمیہ و صور حکمیہ شده زنگ جہالت از آئینہ دلش زدوده شود۔ این خواہش ترقی اش ہر چند کہ زیاده باشد افضل و بہتر شمرده شود۔

خواهش ترقی مستحسن است

خواه شغف در تحصیل علوم دنیوی باشد خواه بجانب علوم الہیات در ہر دو حال مستحسن است۔ اگر متقدمین در علوم و فنون و صنعت و حرفت خواہش ترقی ننمودندے چگونہ این چنین فوائد جزیلہ و منافع جلیلہ بما رسیدی۔ نام نامی آن فارسان مضمار ترقی بر صفحہ زمان بحرف طلا ثبت است۔ کسانیکہ در تزکیہ نفس ترقی نموده بزمره اولیا و اصفیا در آمده شہرت عام و بقائے دوام حاصل کردند۔ اگر کسی اوقات عزیز را بگرد آوری مال و مکنت گزارد و ہیچ جانب آخرت را فرونگزارد چہ بد است۔ در تحصیل خیر عواقب امور اہمال و مداہنہ ورزیدن خاسر الدنیا والدین گردیدن است۔ حریص جہان گرد و طامع صحرا نورد بودن دور از طریق خردمندی و بعید از انصاف پسندی باشد اسپ طمع در میدان حرص تافتن و جواہر زواہر عمر عزیز را در اشترای مطالبات نفسانی باختن عند العقل والشرع مذموم است۔ حضرت سعدی می فرماید ؎

خبر ده حریص جہان گرد را　　　قناعت توانگر کند مرد را

در حصول باقیات صالحات کوشیدن داخل مستحسنات است۔ برائے ذخیره نہادن مال و زر در بدر شدن و اوقات عزیز را صرف این کار نمودن و از عواقب امور غافل بودن بجز نادان کسی بر خود نپسندند

نتیجه

از تقریرات مذکوره عیان میگردد کہ بقدر مصلحت در امور معاش و معاد ساعی و کوشان شده ترقی نمودن از بس محمود و مستحسن شمار کرده شود و برخلاف آن حرص و طمع را شعار خود ساختن و مثل سگ حریص در بدر خوار شدن مذموم و قبیح خیال کرده شود۔

---

۳۲ نقصاناتِ نفاق

تعریفِ نفاق

نفاق آں سجیہ نا مرضیہ است کہ خصلتی بدتر و عادت احترازِ آں در حیطۂ خیال نمی آید بلای ست عظیم کہ بہ سبب آں خاندان ہائے قدیم برباد و تباہ می گردد۔ درختی است کہ دراں سوای خارہائے زہردار و اثمار ناخوش گواری حاصل نمی شود۔

مضراتِ نفاق

روسیاہی و تباہی کہ ازیں حاصل شود ہرگز ہرگز از صفحہ حال و استقبال زائل نگردد در زہر ہلاہل ایں موذی آں اثر پر قہر یافتہ شود کہ کسی از گزندجاں بر نتواند شد۔ مجموعہ خرابی ہا ست کہ ازاں عزت و آبروبل دین و ایمان و جان و خانماں تباہ می گردد یکی از صفات رذیلہ است کہ ازیں خالق و مخلوق ہر دو ناراض اند۔ فتنہ ایست کہ ازاں روی نیکو بدیدن نیاید۔ مرضے ست جانکاہ کہ بیمار ایں مرض گاہے بر بستر آرام و راحت استراحت نکند مفسد دین و ایمان و دشمن ہر مسلمان است۔ چنانکہ خداوند کریم می فرماید۔ ان اللہ لا یحب المفسدین۔ وہم چنیں می فرماید۔ لا تفسدو فی الارض و جای دیگر ارشاد فرمود ان المنافقین فی الدرک الاسفل من النار و لن تجد لھم نصیرا و جائے دیگر مروی است کہ روزی حضرت جبرائیل علیہ السلام پیش حضرت رسول خُدا صلی اللہ علیہ و سلم نشستہ بود۔ حضرت چناں آواز مہیب بلند کرد کہ دل رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم مرعوب شد حضرت رسالت مآب از ملکِ مذکور در بارہ آں آواز مہیب سوال کردند۔ ملک مقرب عرض نمود کہ قبل از ظہور آدم علیہ السلام سنگ گراں بدوزخ انداختہ شدہ بود امروز در تہ آں رسیدہ است ایں آواز ریختن و افتادن آں است۔ حضرت پرسیدند کہ کدام مرداں ہیمہ آں دوزخ خواہند شد۔ جبرائیل علیہ السلام گفت ملجا و ماوائے منافقین و دار القرار مفسدین است۔ در اکثر کتب روایات مسطور است کہ چوں مابین ممالک مختلفہ جنگ عظیم شروع گردد۔ و تکالیف گوناگوں و مصائب بوقلموں در معرض ظہور می آید۔ مثلاً گرانی در نرخ اشیا واقع شود۔ کہ بہ سبب آں وقت ہر نوع پیش می آید۔ در کار بار تجارت

نقصان عاید گردد۔ در ہر پیشہ و حرفہ حرج و مرج نمودار می گردد۔ ہزار ہا مردم عرضۂ تیغ گردند زر و سیم نقصان پذیرد۔ دواب و انعام ہلاک می شوند۔ الغرض موجد ایں جملہ تکالیف نفاق است ؎ کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست

علاوہ ازیں نار مخالفت ہائے اندرونی کہ بہ سبب استحکام سلطنت مغلوب می ماند بحالت نفاق و نزع مشتعل گردد۔ اعوذ باللّٰہ من ھذہ السجیۃ اگر کسی با زوجۂ خود از در نفاق باشد بربادی و تباہی خانہ بظہور آید۔ زندگی تلخ گردد۔ عیش و آرام در پردہ اخفا مستور شود۔ علی ہذا القیاس نفاق با ہم نشیناں و ہم سائگاں ورزیدن صاحب آں را بے آرام دارد۔ چنانچہ شیخ علیہ الرحمۃ در گلستان فرمود۔

زینہار از قرین بد زنہار وقنا ربنا عذاب النار

اگر کسی با اقارب و احباب از در نفاق باشد کسی از ایشاں بوقت مصیبت و گرفتاری و رنج و زاری معین و مددگار و ناصر و یار نگردد۔ رشتہ داراں بوقت حاجت حمایت نمی کنند۔ نفاق با حکما و اطبا صورت مرگ رامی نماید۔ نفاق با حکّام داخل زنداں سازد الغرض در ہر حال بجز نقصان و زیان بے پایاں و ذلت فراواں فائدہ نمی دہد کسانیکہ ایں عادت مذمومہ را شیوۂ خود می سازند۔ ہمیشہ ذلیل و خوار و بدنام و بے وقار می مانند۔ چنانکہ مانند شاں در شقاوت و بدحالی یافتہ شود۔ بہ سبب نفاق رنج ہاے فراواں و تکلیف ہائے بے پایاں بہ اہل آفاق عاید می گردد۔

محمد شمس الدین خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

حافظ کہ خاکش از عشق حقیقی سرشتہ بود بعد از شیخ شاعرے بود باکمال و صوفیٔ بود بے مثال شیرینیٔ غزلیات وے کسی اگر چشیدہ باتلخیٔ دوراں نہ زدیدہ حقاکہ فایق ہمسراں و ہم عصراں بودہ سرچشمۂ حیاتِ دائمی در شاخ نبات وے پوشیدہ است

بقائی ابدی در سطور دیوان او مستور است۔ این چنیں مرد صافی را اگر بقائے دوام حاصل نشدے۔ دیگرے کہ مستحق خواہد بود۔ اُو یکی از امیدواراں تجلی حقیقی است۔ بلکہ چنانکہ او گفت ؎

این جان عاریت کہ بحافظ سپردہ دوست
روزے رُخش بہ بینم و تسلیم وے کنم

وے بلبلے بود کہ محتاجِ گُل وُ مُل نہ باشد۔ از درگاہ خاص براہِ راست فیضِ جلوۂ حقیقی بُردہ و تمام عمر در رضائے خالق بیچوں بسر کردہ ؎

غافلاں در کار خویش و عاقلاں در کار دوست
عاشقاں از ہر دو فارغ محو در دیدار دوست

بندہ ہیچمدان را چہ یارا کہ سوانح عمری عاشقِ کامل نویسیم۔ ہر چہ ہست از کتب متداولہ فراہم آوردم و اجمالاً اندرِ شائقین کردم تو لا از خطائم در گزرند و اصل مطلب حاصل کنند۔ متوہم محمد نام شمس الدین لقب وے چوں حافظ قرآن بود۔ ازیں جہت خود را بہ حافظ متخلص گردانید۔ سرکان کہ نزد شہر نہاوند از مضافات اصفہان است مولد و مسکن آبا و اجداد وے است۔ غالباً جد حافظ صاحب نقل مکانی کردہ بعہد اتابکان در شیراز سکونت پذیر شد۔ مولانا شبلی نعمانی در شعر العجم نام پدر وے بہاؤالدین نوشتہ و مصنف حیات حافظ کمال الدین مندرج کردہ قطع نظر ازیں اختلاف اتفاق است کہ پدر وے در سوداگری مشغول بود۔ مگر ایں ہم اصغا شدہ کہ خاندانش در علم و فضل بہرہ وافر می داشت۔

در حیاتِ حافظ مرقوم است کہ چوں پدر وے ودیعت حیات را بخدا سپرد۔ سہ پسر گذاشت کہ حافظ کوچک ترین ایشاں بود۔ تا مدتہا بر ترکہ پدر گزر اوقات کردند۔ مگر تا بہ کے ہر دو برادر کلانش بہ جستجوے معاش مجبور بر تارک الوطنی شدند۔ و بالآخر بہ بادیہ پیمائی افتند مگر حافظ بوجہ صغر سنی در خانہ مقیم ماند۔ و .... منقول است کہ مادرش از افلاس تنگ آمدہ حافظ را بخدمت مردے کہ بد خلق بود برائے پرورش و تعلیم و تربیت بسپرد۔ چندے نگزشت کہ خواجہ از پنجہ او رہائی یافتہ رو بہ سفر نمود و تا سالے بہ مشقت تمام شکم پروری کرد و ہم تحصیل علم نمودی گویند کہ قرآن مجید آنجا حفظ کرد۔ و از صحبت بزرگے کہ در شعر گوئی ملکہ داشت فیض سخن میسر آمد۔ و مذکور است کہ سعدی علیہ الرحمۃ حافظ را عموے بود نغز گو و

بذلہ سنج شعر گفت و قدر شناس شعرا بود۔ روزے غزلے می نوشت۔ وہنوز یک مصرعہ نوشتہ بود۔ کہ بحاجت بیروں رفت۔ حافظ در غیر حاضریش نہ صرف مصرعہ دیگر نوشت۔ بلکہ غزل را باتمام رسانید۔ چوں واپس آمد۔ دید۔ کہ غزل تمام است۔ از حافظ پرسید۔ کہ ایں را تکمیل دادہ حافظ بخود اشارت کرد۔ پس دعا نمود۔ کہ اثر غزل تو نقش دوام گیرد۔ وہر کہ غزل تو خواند الحق کہ مجذوب شود۔ چنانچہ ایں خیال تاکنوں زندہ است۔ کہ ہر کہ دیوان حافظ خواند۔ روزے مجذوب شود۔ راویان شیریں زبان و حاکیان فصیح البیان روایت نمودہ اند۔ کہ پیشتر غزلہائے حافظ چنداں مرغوب نہ بود۔ و حافظ اکثر ازیں رنجیدہ می ماند۔ روزے بہ مزار بابائے کوہی رفت و گریہ و زاری نمود۔ و از خلوص خاص بدرگاہ الٰہی استدعا کرد۔ کہ یا الٰہی غزل مرا بہ اعجاز برساں۔ چنانچہ شبے در خواب دید۔ کہ مرد بزرگ او را لقمہ می خوراند و می گوید۔ کہ برو۔ بر تو ابواب علم و فضل کشادہ شدہ۔ بعد از آمدن بابائے کوہی خواجہ صبح در طبیعت خود اثر غیر معمولی یافت۔ چنانچہ دریں غزل اشارہ باں است ؎

دوش وقت سحر از غصہ نجاتم دادند وندراں ظلمت شب آبحیاتم دادند

ایں روایت را دیگراں بطریق دیگر نوشتہ اند۔ مگر مقصد ہمین است۔

شمس الدین محمد عبداللہ شیرازی کہ در علم و فضل یکتائے روزگار و زبدہ علمائے کبار و فرد و شعرائے نامدار بود و صیت فضلش در اکناف و اطراف عالم رفتہ خواجہ از و در تفسیر و فقہ استفادہ نمود۔ شمس الدین لقب از یمن فیض اوست و منقول است کہ حافظ در خدمت سید شریف جرجانی زانوئے شاگردی نہ کردہ منطق و حکمت آموخت لیکن نزد یک محمد اسلم جیراجپوری ایں واقعہ سراپا غلط است۔ زیرا کہ سید شریف از حافظ خرد تر بود مگر ما ایں را قابل تعجب نہ پنداریم چہ کبر سنی شاگرد و صغر سنی استاد منافی ایں امر نیست۔ کہ خواجہ ازو ہیچ حاصل نہ کردہ باشد۔ امثال ہائے بسیار آلان دریں زماں از نناظر ما است۔

خواجہ اگرچہ در منطق و فلسفہ و در فقہ بہرۂ تمام داشت مگر در علوم قرآنی و تحقیق کلام ربانی کمال نمود و تمام عمر وے در معارف و نکات آں صرف شد۔ او نہ صرف شاعرے بود

فصیح و بلیغ بل متحلی به حلیه علم و فضل کتاب مفتاح راکه از علامۂ سکاکی است و مشتمل بر معانی و بیان است ۔ اکثر مطالعہ می نمود و بر تفسیر کشاف که از مولانا جار اللہ است ۔ حاشیه نوشت علاوه ازیں مصباح راهم محشی ساخته ۔

آں مرد آزاد منش بود ۔ نه بایں طور که کلیتہً ترک دنیا نموده باشد و نه آنکه در قیود عالم گرفتار ۔ وے مردے بود ہر دلعزیز و صلح کل ۔ غزلیات می نوشت مگر نه به طمع و انعام ۔ بیشک رونق بزم و زینت در بار بود ۔ مگر نه به حیثیت غزل خوانی و قصیده گوئی ۔ بل به لحاظ فضیلت و قابلیت و علمیت و اہلیت ہمچو فاضل کامل و عالم اکمل در محافل علما رونق انجمن و در مجالس شرما نجیب الزمن بود کسی اگر به کمال عقیدت بر وے پیشکش می نمود ۔ قبول می فرمودند ورنه حرف سوال بر زبان نیاوردند ؎

ماآبروے فقر و قناعت نمے بریم   باپادشاه بگوسے که روزی مقرر است

و آں چناں عالی ہمت بود که می گفت که در بارگاه کریم ہرگز بر زبان احتیاج را نه باید کشاد ؎

ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست   در حضرت کریم تمنا چه حاجت است

جام جهاں نما است ضمیر منیر دوست   اظہار احتیاج خود آنجا چه حاجت است

در جائیکه خواجه تقاضا ہم نموده چنداں خفیف و لطیف می نماید که تا سر حد سوال نه رسیده به خلاف ایں معاصرین و پیشرواں به طریق فرومانگاں مدح می کردند ۔ و صله می طلبیدند ۔ اگر وقتی ممدوح نه داده گله گردند و ہجو گفتند ۔ مگر علو ہمتی و شرافت ذاتی تا به ایں درجه رسیده بود ۔ که یک کلمۂ ناگفتنی از زبان مبارک صدر نه شده و امر خلاف تهذیب و تورع یافته ۔

و بعضے گفته اند که در دیوان کلمۂ "سگ" ہم موجود نیست ۔ شاید به نظر ایشاں ایں شعر حافظ نه رسیده ۔

شنیده ام که سگاں را قلاده می بندی   چرا به گردن حافظ نمی کنی رسنے

قدر داناں نه در ایران و توران بودند بلکه در ممالک غیر ہم مگر خواجه از کنار رکن آباد و گلگشت مصلی یک لمحه جدا نه شد ۔ چنانچه می فرماید ؎

بده ساقی مئے باقی که در جنت نه خواہی یافت   کنار آب رکن آباد و گلگشت مصلیٰ را

سلطان احمد بن اویس حاکم بغداد خود صاحب کمال بود۔ خواجہ را چند بار نوشت و اشتیاق زیارت نمود مگر وشاں از شیراز قدم بیروں نهادن گوارا نہ کردند ؎

راہ نہ بردیم بہ مقصود خود اندر شیراز　　خرم آں روز کہ حافظ رہ بغداد کند

؎

عراق و پارس گرفتی نہ شعر خود حافظ　　بیا کہ نوبت بغداد و وقت تبریز است

مشرب و ملت ؎

جنگ ہفتاد و دو ملت ہمہ را عذر بنہ　　چوں ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

دراں قیل و قال کہ خود حافظ نیفتادہ بحث کردن جائز نیست مگر مجبوریم زیرا کہ بیشتر از ما محققین و مدققین دریں مباحثہ وقت کثیر صرف نمودہ اند۔ لهذا قدرے ازاں نوشتن ضرور نیست در ملاحظہ آمدہ کہ اکثر تذکرۂ مشاہیر عالم را بزمرۂ خود آوردند یا کوشش کردہ اند۔ چنانچہ اہل سنت ایں چنیں صلحا را سُنی ثابت کردند۔ و اہل تشیع شیعہ۔ حقیقت ایں امر کہ او ازیں قید و رنگی آزاد بود۔ فرمودۂ خدا و رسول و قرآن را مذہب خودمی دانستند و علاوہ ازیں فروعات۔ قاضی نور اللہ شوستری در مجالس المومنین خواجہ صاحب را از اہل تشیع ثابت کردہ و بدلیلش چند اشعار خواجہ صاحب نوشتہ لیکن ازاں اشعار مشرب خواجہ صاحب نہ تسنن ثابت می شود نہ تشیع و اہل سنت ایں شعر را بدلیل بیان خود پیش می کنند ؎

ببیں ہلال محرم بخواہ ساغر راح　　کہ ماہ امن و امان است و سال صلح و صلاح

لیکن ہر مومن بل ہر کافر معتقد ایں شعر نخواہد گشت۔ شعر غزل اولین کہ در دیوان حافظ موجود است اول [illegible] اش از یزید است و صورت شعر یزید ایں است۔

"انا المسموم ما عندی بتریاق و لا راقی　　ادر کاسا و ناولها۔ الا یا ایها الساقی"

آیا ایں ممکن است کہ از مصرعہ یزید ملت حافظ صاحب ہمچو یزید ثابت گردد۔ شارحین ایں مصرعہ را بنظر استحسان ندیدہ اند۔

و بعضے از مردمان حافظ صاحب را معتزلہ گفتہ اند لیکن ایں امر محقق نمی شود۔ بل ایں اشعار در تردید ایں امر واثق ؎

این جان عاریت را بحافظ سپرده دوست | روزے رخش ببینم و تسلیم مے کنم

ے زمصحفِ رُخِ دلدار آیتے برخواں | کہ آں بیانِ مقاماتِ کشفِ کشاف است

خلاصۂ کلام حافظ صاحب مسلمان آزادمنش بود و تصوّف ازو منترشح۔

خواجہ صاحب اگرچہ رندمشرف و آزادہ رو بود لیکن نہ تارک الدنیا و نہ تابع حرص وہوا۔ عروسی کردند و چند پسرہم آوردند۔ چنانچہ ازیں مراثی حقیقت حال معلوم می شود۔ بروفات زوجہ خود می گوید ے

صباح جمعہ بدو سادس ربیع الاول | کہ گشت فرقت آں مہ بجشنم عاقل

بسال ہفت صد و شصت و چہار از ہجرت | چو آب حل بشدم ایں دقیقۂ مشکل

دریغ و درد و تاسف کجا دہد سودے | کنوں کہ عمر بانیچہ رفت بے حاصل

و در نوحہ پسر ے

بلبلے خون جگر خورد و گلے حاصل کرد | بادِ غیرت بصدش حال پریشاں دل کرد

وفات

سن ولادت خواجہ صاحب تاکنوں معلوم نیست و تاہم چنداں مشہور است ۔ کہ حافظ صاحب در آغاز صدی ہشتم متولد گشتند محمد گلندام کہ دیوانش را مرتب کردہ است نوشتہ کہ خواجہ در ۷۹۱ھ فوت گردید۔ پروفیسر بام منفق ایں تاسیخ است و از جملہ تواریخ سال وفاتش ۷۹۱ھ یا ۷۹۲ھ برآمدہ است۔ مولانا شبلی نعمانی ۷۹۳ھ نوشتہ اند تاریخ وفاتش کہ محمد گلندام گفتہ ایں است ے

بسال با و صاد و ذال ابجد | ز روز ہجرت میمون احمد

بسوی جنت اعلی رواں شد | فرید عہد شمس الدین محمد

ے چراغ اہل معنی خواجہ حافظ | کہ شمعے بود از نور تجلی

چو در خاک مصلی یافت منزل | بجو تاریخش از خاک مصلی

مرقدش در خاک مصلی تاکنوں موجود است و حافظیہ نام دارد۔ و زیارت گاہ اہل ایران وجہانیاں است ے

بر سر تربت ما چوں گذری ہمت خواہ | کہ زیارت گہ رندان جہاں خواہد بود ے

زپائے تا بسرش ہر کجا کہ می نگرم — کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا اینجا ست

کلام

دیوان غزل سرمایۂ عمر تمام است کہ مقبول خاص و عام است از بسم اللہ تا تمت بالخیر خوانید۔ شیرہ شیراز است۔ کہ دہن را شکریں یا شیریں می سازد۔ مولانا آزاد در خزانۂ عامرہ نوشتہ کہ اکثر اشعار او تقریبی است۔ موالی لار می کہ یکے از تلامذۂ علامۂ دوانی است۔ دیوان او را با تقریبات از بر داشت مولانا جامی در بہارستان می نویسند۔ اشعار او لطیف و مطبوع است۔ و بعضی قریب بہ سر حد اعجاز رسیدہ۔ وغزلیات وے بہ غزلیات دیگراں در سلاست و روانی حکم قصائد ظہیر دارد۔ بہ نسبت قصائد دیگراں سلیقہ شعر وے نزدیک طرز ذی قہستانی و چوں اشعار وے تکلف ظاہر نیست وے را لسان الغیب لقب کردہ اند۔ و در نفحات الانس مسطور است۔

وے لسان الغیب و ترجمان الاسرار است۔ بسا اسرار عجیب و معانی لطیف کہ در کسوت صورت و لباس مجاز باز نمودہ۔ و درست کردہ۔ یکے از عزیزان سلسلہ خواجگان قدس اللہ تعالیٰ ابراہیم فرمودہ است۔ کہ ہیچ دیوان بہ از دیوان حافظ نیست۔ اگر مرد صوفی باشد۔ چوں اشعار وے ازاں مفروق می گردد۔ (نفحات الانس)

صائب۔ حکیم عُرفی۔ گرویدہ غزلیات اند۔ چنانچہ عُرفی در آں مقام کہ ہمہ شاعراں را ہیچ شمردہ۔ بہ نسبت خواجہ صاحب می گوید ؎

براں تتبع حافظ رواست چوں عُرفی — کہ دل بکار و در از سخنوری داند

و جائے دیگر نوشتہ ؎

بگرد مرقد حافظ کہ کعبۂ سخن است — در آیدم بعزم طواف در پرواز

بقول مولانا آزاد بلگرامی وے در میخانۂ عرفاں کشادہ و صلائے ادرکا ساونا و لہا دادہ اشعار او ورد مناجاتیاں و طبقہ خراباتیان است۔

میر حسین دوست سنبھلی مصنف تذکرہ حسینی مے نویسد۔ حافظ شیراز سر حلقہ عارفان صاحب حال بود۔ و در فصاحت عدیم المثال و در علم قرأت نیز مہارت تمام داشتہ۔ دیوانش سراپا انتخاب است گویا میر حسین ہم نوائے صائب است۔ کہ می گوید۔ انتخاب

دیوان حافظ نمی شود۔
ایران۔ ہند۔ مصر۔ روم۔ گرویدۂ دیوان است۔ مگر اہل فرنگ ہم از لذت و چاشنی او
بے بہرہ نیند۔ در السنہ۔ فرانس و جرمن بہ طریق مختلف ترجمہ شدہ است۔ و قریباً در ہفدہ
زبان ہائے فرنگ مترجم شدہ۔ از دیوان او فال می گیرند۔ این بہ خوش اعتقادی مریدان
وے است۔ ہر مطبع و ہر کتب خانہ از جلد دیوان حافظ آراستہ۔ جلی و خفی و سادہ و رنگین
بہر طرز موجود است۔ وظیفہ خود دانستہ ہمہ عمر در مطالعہ اش صرف نمودند۔ و تا دم واپسین ورد
خود دانستند۔ حسن قبولش محتاج بیان نیست۔ و طاقت زبان نیست۔ کہ اوصافش گوید و قلم
رایارا نے۔ کہ رقم کند۔

فردوسی طوسی علیہ الرحمۃ

نام و تخلص

نام نامی و اسم گرامی آں قدوۂ شعرائے زماں و زبدۂ فضلائے دوراں معدن علم و حکم
سحبان العجم حسن بن اسحاق بن شرف شاہ است۔ سوری بن ابو معشر در روستاق طوس
کاریزے و چہار باغے داشتہ۔ فردوس نام و پدر فردوسی بر خدمت باغبانی آں مزرعہ مامور
بود بدیں رعایت متخلص بہ فردوسی شد۔

اوائل حال فردوسی

بہ سن رشد و تمیز رسیدہ در تحصیل علم و حکم مصروف شد۔ گویند حاکم طوس بر او تعدی
نمود۔ بدیں سبب بہ شکایت عامل غزنی رفتہ تا عرصۂ دراز آنجا مکث نمود۔ الّا موقعہ باریابی
سلطان فلک شان میسر نہ شد۔ حتی کہ زادِ راہ و توشۂ ہم بہ اختتام رسید۔ آنگاہ از مادہ
شاعری کہ فطرۃً در طبیعت او مجبول بود۔ استمداد نمودہ و قطعات و قصائد گفتن آغاز کرد۔
و از یں ممر وجہ معاش حاصل می نمود۔ و ہمیشہ برائے حصول صحبت استاد عنصری کہ دراں
زماں ملک الشعرا بود۔ مضطرب می ماند۔ و برائے حصول ایں مقصد اعلیٰ ہمیشہ کوشاں و

باریابی مجلس عنصری

پیچاں می بود۔ الّا رفعت مرتبش و بلندی جاہش او را مجال باریابی نمیداد۔ تا آنکہ روزے
از مساعدت روزگار و موافقت طالع کامگار خود را در مجلس عنصری رسانید در باغے کہ

مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط آراستہ و با شاگردانش (عسجدی و فرخی) قیام داشتہ
چوں استاد عنصری آں را بہ لباس روستائی و ہیئت کزائی دید۔ آں را عنصر مخالف پنداشتہ
مخل صحبت دانست و بطریق تہذیب گفت۔ ای برادر در مجلس شعرا جز شاعر کسی را گنجایش
نیست۔ ما ہر سہ شاعریم و مشاعرہ می کنیم۔ فردوسی بجواب گفت۔ بندہ ہم دریں فن دستے دارد
استاد عنصری بغرض طبع آزمائی او گفت۔ ما ہر یک مصرعہ می گوئیم کہ رابع آں نداشتہ باشد
اگر تو آں را بگوئی ترا مسلم داریم۔ عنصری گفت ؎ چوں عارض تو نباشد روشن۔ عسجدی
گفت ؎ مانند رخت گل نبود در گلشن۔ فرخی گفت ؎ مژگانت ہمی گذر کند از جوشن۔
فردوسی گفت ؎ مانند سنان گیو در جنگ پشن۔

وقعت یافتن فردوسی بہ چشم عنصری

سامعین از حسن کلام معجز نظام او در ورطۂ استعجاب مستغرق شدہ او را مورد آفرین
ساختند۔ استاد عنصری گفت جائے استاد خالی است۔ بے شک بہ بیان سخن گوی سبقت
ربودی۔ اما بگو کہ در تاریخ ملوک عجم وقوفے داری؟ گفت۔ بلے! تاریخ ملوک عجم ہمراہ دارم
عنصری او را امتحان نمودہ در شیوہ شاعری و طریقہ سخنوری استاد مسلم الثبوت یافت و عذر
خواہی نمودہ بفحوائے ؎

کہ ہیہات قدر تو نشناختم ‖ بشکر قدومت نہ پرداختم

بہ سبب حسن لیاقت و قابلیت و رشادت او را بمصاحبت خود گرفت۔ و گویند سلطان
محمود کہ از بس شایق تاریخ ملوک عجم بود عنصری را فرمائش نظم کردن آں کردہ۔ الا عنصری کثرت
اشغال را بہانہ ساختہ لیت و لعل می نمودہ۔ دراں روزگار فاضلے از فضلائے نامدار اہل ایں
کار نظر نمی آمد۔ عنصری ورود فردوسی را غنیمت دانستہ از دربارہ ایں کار پرسید۔
فردوسی لفظ انشاء اللہ بر زبان آوردہ او را مطمئن ساخت۔

عنصری بخدمت سلطان دربارہ قابلیت و لیاقت فردوسی عرض نمودہ اظہار ایں امر
کرد۔ کہ آں شاعر نامور از عہدہ نظم تاریخ عجم بیروں تواند آمد۔ بہ ایمائے سلطان محمود چند بیت
بمدح او موزوں نمودہ کہ یکی از آں ابیات ایں است ؎

چو کودک لب از شیر مادر بشست ‖ بہ گہوارہ محمود گوید نخست

سلطان را بسیار پسند افتاد و بنظم شاہنامہ حکم داد و تعہد حال او نمود لیکن راست
ایں است کہ قبل ازیں در وطن خود بغرض بقاے نام و احیاے نام اسلاف خود شروع
بہ ایں کار نمود۔ چنانچہ او خود می گوید۔

بسی رنج بردم دریں سال سی — عجم زندہ کردم بدیں پارسی
ہمہ مردہ از روزگار دراز — شد از گفت من نام شان زندہ باز

وسلطان ہمیشہ تفقد بر حال او می نمود۔ و از ملاحظہ ابیات بغایت مسرور می شد
کار تصنیف بہ سرپرستی و کفالت شمس الکفاۃ خواجہ احمد بن حسن میمندی می نمود۔ و بسا اوقات
در مدح او ہم رطب اللسان می بود۔ الا التفاتے بر حالت ایاز کہ از خاصان سلطان بود
نرفت۔ و او بدیں سبب ہمیشہ در فکر انتقام می ماند۔ روزی موقعہ یافتہ بخدمت سلطان
عرض نمود۔ کہ فردوسی رافضی است۔ وسلطان دراں اواں رافضہ را دشمن اسلام خیال
کردہ ہمیشہ از ایشاں متنفر می ماند۔ ایاز از گفتن ایں الفاظ طبع سلطان را برو متغیر ساخت
گویند کہ فردوسی ازیں معاملہ آگاہ شدہ بخدمت سلطان حاضر شد و معذرت خواست۔ لیکن
باوجود معذرت سلطان از فردوسی بدگمان و فردوسی از دہراساں می ماند۔ در مدت سی و
پنج سال کتاب شاہنامہ بہ اختتام رسانید۔ بطمع آنکہ مورد تلطفات سلطانی شدہ دامن
سوال از جواہر عطا و نوال پر خواہد کرد۔ الا چوں سلطان از و خوش نبود او را شصت ہزار
درم بجاے شصت ہزار دینار زر پیش کرد۔ فردوسی ایں انعام را بغایت حقیر پنداشت
و بے اعتنائی تمام گرفتہ سخاوت نمود و گفت ؎

سی و پنج سال از سرائے سپنج — بسے رنج بردم بہ امید گنج
چو بر باد دادند گنج مرا — نبد حاصلے سی و پنج مرا

میگویند کہ ازیں سلوک سلطان دلش بغایت مغموم شدہ و بسیار نہان و پیچاں می
ماند۔ حتیٰ بحیلۂ کتاب شاہنامہ از کتاب دار سلطان گرفت و چند بیت در مذمت سلطان
بہ او ملحق ساخت کہ دو سہ از آں جملہ ایں جا منقول گردد ؎

اگر شاہ از شاہ بودے پدر — بسر بر نہادے مرا تاج زر

معتوب شدن فردوسی

محروم ماندن فردوسی

دگر مادر شاه بانو بُدے   مرا سیم و زر تا بزانو بُدے
پرستار زاده نیاید بکار   دگر چند دارد پدر شہریار

وخود از خوف سلطان در شہر غزنی مخفی شد و از انجا راہ طوس گرفت۔ گویند وقتے سلطان در سفر ہندوستان نامہ بہ بادشاہ دہلی فرستاد و بخواجہ حسن میمندی متوجہ شدہ گفت اگر جواب بروفق مراد ما نیاید چہ تدبیر باید ساخت۔ خواجہ ایں بیت از شاہنامہ خواند ؎

اگر جز بکام من آید جواب   من و گرز و میدان و افراسیاب

سُلطان از استماع ایں بیت بغایت متاثر شدہ وقتے در دلش پیدا شدہ وگفت در حق فردوسی ظلم نمودم فرمود تا از رکتیر و مال خطیر بداون فردوسی بطوس بُردند۔ اِلّا چوں بدروازۂ شہر رسیدند دیدند کہ جنازہ آں بقبرستان می آوردند۔ آں دینار ہائے سرخ بہ دخترش پیش نمودند۔ اِلّا غیرت و حمیّت آں اجازت گرفتن آں نداد۔ روایت است کہ سلطان محمود ازاں روپیہ کاروان سرائے بنام فردوسی مابین مرو و نیشاپور تعمیر کنانید۔

بعمر ہشتاد سالگی پدرود ایں جہان ناپایدار نمود در ۴۱۱ھ چنانچہ خود گوید ؎

کنوں عمر نزدیک ہشتاد شد   اُمیدم بہ یک بار برباد شد

بیروں شہر در باغے مدفون شد و مرقدش مرجع خاص و عام و مزار کافہ انام گشت۔

اتفاق جملہ علمائے جہان و قاطبہ فضلائے زمان است کہ در عہد حکومت اسلامیہ شاعرے مثل او از کتم عدم بمعمورۂ وجود جلوہ گر و سخنورے مانند او در مضمار سخنوری راہ سپر نہ شد۔ و در میدانِ فصاحت گوئے سبقت از اقران و ہمسران در ربود۔ چنانچہ در جواب کتاب شاہنامہ فصحائے روزگار و بلغائے ہر دیار عاجز ماندند۔ پس ایں فضیلت کہ او را مسلم است کسی را حاصل نبود۔ ذالک فضل اللہ یعطی من یشاء چنانچہ فاضلی گفتہ

سکۂ کاندر سخن فردوسی طوسی نشاند   کافرم گر ہیچ کس از مردم فرسی نشاند
اول از بالائے کرسی برزمیں آمد سخن   او سخن را باز بالا بُرد و بر کرسی نشاند

ہم چنیں در بیان اوصافِ موصوف علمائے روزگار و معروف فضلائے ہر دیار است۔ حتی کہ او را پیغمبری من جملہ سہ پیغمبران سخن می دانند ؎

در شعر سہ تن پیمبرانند | ہر چند کہ لانبی بعدی
ابیات و قصیدہ و غزل را | فردوسی و انوری و سعدی

اگر بجائے پیغمبر سخن اورا بدر بارۂ اوصاف گزاری گفتہ شود بجاست - زیرا کہ دریں فن شاعری از شعرائے جہاں یارائے مقابلت آں ندارد - ملک الشعرا انوری می گوید ؎

آفریں بر روان فردوسی | آں ہمایوں نژاد فرخندہ
آں نہ اُستاد بود و ما شاگرد | آں خداوند بود و ما بندہ

کتابش (شاہنامہ) را قرآن العجم می گویند -

افسوس کہ محمود ماند نہ فردوسی ہر دو بہ حسرت مایوسی ازیں سرائے ناپائدار سفر نمودند داغ بدنامی بر دامن محمود ماند و بس -

قطعہ

خوش است قدر شناسی کہ چوں خمیدہ سپہر | سہام حادثہ را کرد عاقبت توسی
برفت شوکت محمود و در زمانہ نماند | بجز آں فسانہ کزنشناخت قدر فردوسی

مختصر تذکرۂ شیخ سعدیؒ

شیخ از مشاہیر عالم متفرد و یکتا است - او نہ صرف شاعرے بود فصیح و بلیغ - بل فاضلے بود اجل و کاملے بود اکمل ز ہر فرقہ و ہر مذہب و ز ہر ثمرہ و ہر ملت سبقی حاصل کرد ؎

تمتع ز ہر گوشۂ یافتم | ز ہر خرمنے خوشۂ یافتم

و بسیار ممالکِ دنیا را سیاحت نمود چین و خراسان - روم و ایران - افریقہ و ہندوستان را جولان گاہ خود ساخت - و ہر چہ از عجائباتِ روزگار و نفائس ہر دیار دید یعنی تلخی و شیریں کامی و ترشی و خوش کلامی را در کتابِ خود کہ موسوم بہ گلستان است جا داد چنانچہ خود میگوید ؎

در اقصائے عالم بگشتم بسی | بسر بردم ایام با ہر کسے
تمتع ز ہر گوشۂ یافتم | ز ہر خرمنی خوشۂ یافتم

شیخ چنانکہ بہ عمرِ طبعی رسیدہ بود۔ ہمان صورت مردی بود کامل ومتورع متقی ومتشرع۔
او در فنِ شعرگوئی از ہمہ شاعرانِ قدیم وجدید گوئے سبقت ربودہ۔ ہمہ سخندانان اتفاق نمودہ
اند۔ کہ او پیغمبرِ غزل است۔ اگرچہ خواجہ حافظ در غزل کمال حاصل کردہ۔ مگر او طریقِ شیخ
را ترجیح دادہ۔ چنانچہ خود می گوید۔ حافظ

استادِ غزل سعدی پیش ہمہ کس اما | دارد سخنِ حافظ طرزِ سخنِ خواجو

وازیں اشعار محقق ومبرہن است۔ کہ شیخ مثالِ خود۔ خودش بود ؎

در شعر سہ تن پیغمبرانند | ہر چند کہ لا نبی بعدی
ابیات وقصیدہ وغزل را | فردوسی وانوری وسعدی

من ہیچ میرز وہیچ مدان کجا۔ وکارِ تذکرۂ شیخ نوشتن کجا۔ ہرچہ است از دعوتِ شیراز
است۔ تو لا کہ قبول افتد۔ منوہر

نام ونسب وغیرہ

وے از شیراز است۔ ازیں رو او را سعدی شیرازی مے گویند۔ واصل نام
وے شرف الدین ومصلح لقب است وسعدی تخلص کہ منسوب بہ اتابک سعد بن
زنگی است ولادتِ شیخ در سنِ پنج صد وہشتاد ھ مطابق سنہ ۱۳۳۳ء میلادی مے نویسد۔ مگر
از روئے تحقیقِ شیخ ازیں تاریخ پیشتر متولد گشتہ۔ وپدرش عبداللہ در عہد سعد زنگی
بر خدمتی مامور بود۔ واز کلامِ شیخ مترشح می شود۔ کہ او مردے بود متورع وپاک واز
اکثر اشعارِ شیخ ایں ہم ظاہر میگردد۔ کہ سایہ پدر در کم سنی از سرش رفت ؎

مرا باشد از درد طفلان خبر | کہ از سر بر فتم بہ طفلی پدر

ودر جائے منقول است کہ تعلیم وتربیت وے زیر نگرانی پدر او شدہ است۔
کہ خود شیخ مقر است۔ کہ پدرم بدرستی عادات وافعال کمال توجہ می نمود۔ وصلاح وفلاح میداد

؎ ندانی کہ سعدی مکاں را چہ یافت | نہ ہاموں نوشت ونہ دریا شگافت
؎ بخردی بخورد از بزرگاں قفا | خدا دادش اندر بزرگی صفا

تعلیم وتربیت

شیخ طبعاً مرد متورع ومتقی۔ وتعلیم پدر وے نیز بہ او اثر کرد۔ مگر بدوں حصول علوم
عقلیہ وشرعیہ او را سکون نہ بود۔ در مدرسہ عضدیہ کہ منسوب بہ عضد الدولہ دیلمی است

در دروازۂ سائگی داخل شد۔ ہنوز چیزے نیاموختہ بود۔ کہ شیراز تباہ برباد گشت۔ اتابک سعد زنگی اگرچہ بادشاہے بود منصف مزاج وعلم دوست۔ مگر او اکثر در ہوس ملک گیری وفتحمندی مصروف می ماند۔ و در دار السلطنت قیام کم کم مے نمود۔ ازیں جہت اکثر رہزناں وقزاقانِ قریب وجوار بازار تاخت وتاراج گرم می نمودند۔ چنانچہ در صدی ہفتم اتابک اوزبک پہلوان وبعد ازاں غیاث الدین سلطان در شیراز قیامت بپا کرد۔ شیخ ازیں حالات رُو بہ تارک الوطنی نہاد ؎

وِلم از صحبت شیراز بکلی بگرفت | وقت آنست کہ پرسی خبر از بغدادم
سعدیا حُبِ وطن گرچہ حدیث ست صحیح | نتواں مُرد بسختی کہ من اینجا زادم

اسلام دراں وقت بہ اوجِ کمال رسیدہ وصیت علم وفضل او در اکناف واطرافِ عالم جا گزیدہ مدرسہ نظامیہ کہ سنگ بنیادش بدست خواجہ نظام الملک نصب شدہ بود۔ از مکاتب و مدارس عالم یکتا بود۔ شیخ در بغداد رفتہ بہر تحصیل علوم رُو بہ نظامیہ نہاد۔ و در عرصۂ قلیل از علامۂ عصر ابو الفرح عبد الرحمٰن ابن جوزی فقہ وحدیث وتفسیر را باتمام رسانید۔ و در دینیات وعلمِ ادب گوئے سبقت بُرد۔ مگر افسوس کہ بہ فلسفہ وحکمت التفات ننمود۔ و در عربی بہرۂ وافر داشت۔ قصائد بسیار وابیات بے شمار نوشت۔ واکثر مواعظ در عربی مے نمود۔ وکثیر حصۂ عمر در بغداد بسر کرد ؎

بعد از عراق جائے خوش نایدم ہوای | ساقی بزن نوائے زاں پردۂ عراقی

شیخ بعد از فراغتِ تعلیم ہندوستان۔ ترکستان۔ خوارزم وچین وروم را سفر نمود و می گویند کہ او نیز در ممالک فرنگستان وبلاد افریقہ رفتہ۔ وبجز ابن بطوطا کسی از و زیادہ سیاحت ننمود۔ ومنقول ست کہ ہژدہ زبان بہرہ ور می داشت۔ وبقول بعضی در ریختہ اولیں کسی کہ شعرے گفت شیخ بود۔ لیکن ایں سراپا غلط است۔ زیرا کہ آں سعدی دیگر است کہ در جنوبی ہند متولد گشت۔ واو را قریباً چار صد سال گزشتہ وبعضی از تذکرہ نویساں نوشتہ اندکہ شیخ در ہند چار بار آمدہ است۔ مگر ایں قدر ضرور است کہ او در ہند آمدہ واز دریائے شور بہ حجاز واپس رفتہ۔

مذہب

از کلام او ظاہر می شود۔ کہ او حنفی المذہب بود۔ لیکن قاضی نورالدین شوستری مجالس المومنین اُو را شیعہ نوشتہ است چنیں مردے مقبول خاص و عام را بہ ملت خاص یا فریق منسوب و مختص کردن بعید از مصلحت است۔ و حقیقت ایں است۔ کہ او مردے بود بے تعصب و وضعدار و بعض مردم اُو را از زمرۂ اہلِ تصوف شمار کردہ اند۔ بیشک از کلام او تصوف مترشح می شود۔ بل وعظ ہم در مدح و ستایش شاہاں قصائد می گفت۔ مگر نہ بہ طمع دولت۔ بلکہ اکثر برائے مقاصد غریباں و بے نوایاں۔ نہ مثل خاقانی و انوری شکوہ گو بود۔ نہ ہجو و مبالغہ نما۔ بہر حال خیر خواہی بنی نوع انسان بود و مسلمان راست گو۔

حالاتِ زندگی

شیخ قریباً یک صد و بست سال عمر یافت۔ اگرچہ دریں سخن اختلاف بسیار است مگر جمیع مورخین بایں اتفاق نمودہ اند۔ کہ او زیادہ از صد سال زیستہ۔ دو سہ زناں در نکاح خود آورد۔ لیکن لاولد فوت گردید۔ بہ ہر فرقہ و ہر مذہب اختلاط نمود۔ گاہے بہ فقیراں مے نشست۔ گاہے بہ امیراں۔ گاہ رونق بزم عیش و نشاط بود۔ و گاہ شامل مجلس سوگ و ماتم گاہ رند بود و گاہ صوفی۔ الغرض تماشائے نیست کہ اُو نہ دیدہ و محفلی نیست کہ در وے نہ رفتہ باتفاقِ محققین و مدققین ایں امر بپایہ ثبوت رسیدہ کہ سن وفاتِ شیخ شش صد و نود و یک است۔ تاریخ وفاتش ایں است

دُرِ بحرِ معارف شیخ سعدی	کہ در دریائے معنی بود غواص
مہِ شوال روز جمعہ رُوحش	بداں درگاہ رفت از روی اخلاص
یکی پرسید سال فوت گفتم	تفاصاں بود از اں تاریخ شد خاص

کلام

بہ شیریں کلامی ممتاز و بہ سادگی عبارت سردار۔ نظم و نثرش دُرِ شاہوار۔ اگرچہ از استعارات و کنایات خالی نیست۔ لیکن بہ شیرینی مصر شاخ نبات است۔ گلستان گلدستہ عالم است۔ و زینت ہر بزم۔ مطالب بے پیچ و مقاصد کار آمد۔ مملو از گوناگوں نتائج و موشح بہ زیور از پند ہائے موزوں (ترجمہ از سخندان پارس)

در حیاتِ سعدی منقول است کہ اہل ولایت او را شاعری قادر الکلام و ماہرے معجز بیان تسلیم کردہ اند۔ و در ہند نورالدین ظہوری جامع نظم و نثر مشہور است۔ لیکن

نزدیک ایرانیاں کلام ظہوری ہیچ مرتبہ ندارد۔ بے شک فقرات سہ نثر در بادی النظر دلفریب است۔ لیکن اکثر الفاظی جگت بندی است۔ مثلاً سنبل حرفش از آرہ ناشکیباں۔ بنفشہ نقطہ اش از خال دلفریباں از رشح طراوت کلمات بہر سطر بالا مال آب حیات۔ خضر تشنہ لب سیرابی او۔ مسیحا مژدہ جان بخش ہوا نکتہ ہائے برجستہ غنچہ ہائے سربستہ ۵ خوب اند وقوف اندو گو ندارند۔ بخلاف ایں در گلستان فقرہ ہائے برجستہ واقع شدہ است۔ درایام جوانی چنانکہ اُفتد ودانی۔ نظرو اشتم بروے۔ وگزرے داشتم بہ کوئے۔ اے برادر حرم در پیش است۔ وحرامیاں از پس۔ اگر رفتی بُردی و اگر خفتی مردی۔ آزردن دل دوستان جہل است وکفارہ یمین سہل۔ تو کہ چراغ نہ بینی بچراغ چہ بینی۔ طریق درویشاں ذکر است۔ و شکر خدمت وطاعت۔ وایثار وقناعت وتوحید وتوکل وتسلیم وتحمل ہر کہ بدیں صفت موصوف است بحقیقت درویش است۔ اگرچہ در قبا است۔ اما ہرزہ گردی بے نمازی۔ ہوا پرستی ہوس بازی کہ روزہا ئے بشب آرد۔ در بند شہوت وشبہا روز کند در خواب غفلت و بخورد ہرچہ درمیان آید۔ وبگوید ہرچہ بزبان آید وزندیق است۔ اگرچہ در عباوت است شیخ چنانکہ ورنثر ممتاز است ہمچناں نظمش بے انبار۔ شہرہ شیراز ہمچو طوطی شکر خار جستہ ودُر ہائے ناسُفتہ را در سلک بلاغت بایک دگر آمیختہ خاتونِ ایرانی را مکلل کردہ۔ شہنشاہ سخن وسلطان السنہ ساخت ونظم پارسی کہ پیشتر طفل خرد سالہ بود۔ بعہد شیخ بہ سن شباب رسید:۔

مناظرِ لیل ونہار

بحکم حضرت آفریدگار در ایوانِ فلک شانِ روزگار مجلس مناظرِ لیل ونہار منعقد شد۔ ودرمیانِ ہر دو مناظرین در بارہ تفوق یکی بر دیگرے نزاع وجدال برخاستہ سخن ہائے فراواں بدر بارہ مدحت وذم درمیان آمد۔ اوّلا لیل مسند آراشد دلائل فیل پر بیشی وتفضل خویش بیاں نمودہ بہ لباس عزووقار خطاب بہ نہار نمود۔

دلائل فوقیت شب

(۱) وقت من برائے حمد و مناجات و طاعت رب الوریٰ و آسایش مخلوق و آرایش خیالات ازبس موزون و انسب است۔ ہم چنیں نزد خداوند تعالےٰ ساجد و عابد شب را قدر و قیمت فزوں تر است۔ از قدر و قیمت عابد و پرستندہ روز (۲) حضرت کلیمؑ قوم را سوی مناجات بشب بُرد۔ (۳) لوط علیہ السلام بہ شب از ظلم و ستم جدا گشت۔ (۴) قمر راہم بوقت شب حضرت محمد مصطفےٰ صلی اللہ علیہ وسلم دو نیم کردند۔ (۵) از بیت الحرام سوئے معراج رواں شدند۔ (۶) شب قدر بہتر از ہزار ماہ است (لیلۃ القدر خیر من الف شہر) (۷) شب ساتر العیوب و روز بر دز آرندہ عیب ہا ست (۸) شب راحت افزا و روز فزائیندۂ غم و ہم است (۹) شب شاہِ تخت زمین و سلطان چرخ برین است (۱۰) بوقت شب مہ سپاہ دار د خدم و حشم او انجم و سیار است (۱۱) خورشید روز بطی الحرکت و برخلاف آں ماہ شب سریع السیر است۔ چنانچہ مسافتی کہ خورشید بہ یک سال طے نماید مہ بہ یک ماہ آں را طے کند۔ وقت شب وقت امن و سکون و رمز و اشارات و موقع ملاقات و مدارات۔ و بزم عشرت و مجلس لطف و محبت است برائے عشاق۔ ہم چنیں برائے فکر و خوض و خلوت و تکلم با خدا بسیار موزوں است۔ مصدر عافیت و وقت خواب گراں و منظر قدرت خلاق زماں است۔ وقت آرام ماندگان و طاعت سبحان است ہم برائے حیات و ہم برائے ممات وقتی بہتر و انسب ازیں نیست۔

وقت خوش آیندہ برائے مُردن و موقعہ مناسب برائے رخت سفر بُردن ازیں جہاں بہتر از تاریکی و ظلمت شب نیست۔ وقتِ شب وقتِ تضرع و زاری و موقعہ دُعا و التجا بدرگاہ باری است۔

بر رُخ ماہ آثار درستی و بشاشت و بر رُخ خورشید علامات بیماری و علالت ہویدا ست

چوں سخن روز بہ آخر رسید شب ایں جملہ کلمانش شنید بر آشفت و گفت کہ ای روسیاہ ساکت باش تو مرا محل طعن و تشنیع ساختی و بیہودہ۔ در میدان تفضل تاختی تراز فضیلت ہاے کہ من حاصل است بے خبری و از تفضیل من بے اثری۔ بشنو و بعد ازیں بمیدان فخر و تعلّی مشتاب و روئے از طریق انصاف و خردمندی متاب۔ (۱) اُنرا باید دانست کہ ایزد سبحان

وخالق زمین وآسمان در قسم مرا بر تو تقدم داشت۔ جائیکہ می فرماید۔ والنہار اذا تجلی۔ واللیل اذا یغشی۔ (۲) روزۂ رمضان کہ ثواب آں بے پایان است۔ بہ روز دارند نہ بشب۔ ہم چنیں حج بہ روز نمودہ شد۔ (۳) از عسرت عید آدینہ۔ عرفہ و عاشورہ ہمہ بہ روز متمتع میشوند (۴) وقت برخاستن موتے از قبور روز باشد نہ شب۔ ہم چنیں وقت ظہور آدم علیہ السلام روز بود۔ بوم وخفاش وجنات ودیو در وقت شب دلیر مے گردند (۵) ترا تعلق بہ خاک سیاہ ومرا بہ خورشید است۔ من مثل روشنی آتش وتو مجسم تاریکی وظلمت ہستی من باعث رونق آفاق وتو موجب زشتی آں۔ رنگم رنگ اسلام ورنگت رنگ کفر وارد۔ من جامۂ شادی در بر دارم وتو جامۂ غمی داری۔ چہرۂ تو مثل چہرۂ حبشی است۔ پس ترا بحسن چہ نسبت سیاہ وخیل سیارگاں بوقت طلوع مہر بر آسمان منہزم گردد۔ اگر رخ خورشید زرد است عیبی ندارد۔ زیراکہ دینار ہم رنگ زرد دارد حالانکہ بہ قیمت از درم کہ رنگش سفید است بہتر است ماہ تو از خورشید من اقتباس نور می نماید۔ اگر ماہ تو سریع الحرکت وخورشید م بطی السیر است مضائقہ نیست زیراکہ قاصد وایلچی قدم از شاد سبکتر نہند۔ تو میدانی کہ از ہیچ نماز فریضہ سہ بہ روز ودو بہ شب ادا کردہ نشود بدیں سبب کہ بر تو فضیلت دارم۔ تو موجب افزائش خرابات وسبب گنجایش ظلمات ہستی۔ ترا گوشہ حرمان ودر عصیان می گویند۔ وقت خواب غفلت ہستی چنانچہ "النوم اخ الموت"۔ ومعاون ومددگار دزدان نابکار۔ ورہزنان بدکردار ہستی۔ فاسق وفاجر در پردۂ ظلمات تو دلیر وشیر می گردد۔ مرغ ہوش از قفس جسم چناں پرواز می کند۔ کہ جسم بے حس وحرکت ماندہ مثل مردہ می نماید۔ بیماراں از تو تکلیف بسیار می رسد وسیاہ کار در سیاہی تو مرتکب اعمال بد می گردد۔ چوں متخاصمین براہین ساطع و دلائل قاطع آوردہ بر یک دگر تفضل جستند۔ ونزاع وجدال وجنگ قتال۔ بدرجہ کمال رسید ثالثی بشنید وہر دو را فہمانید وگفت۔

شما ہر دو غازہ روئے موجودات وگلگونۂ رخ کائنات ہستید۔ جملہ کاروبار جہاں و آرام واطمینان انسان وحیوان منوط بذات شماست۔

متنفسی نیست کہ از شما مستغنی گردد۔ قیمت لیل بہ سبب نہار وقدر نہار بہ سبب لیل است

شما ہر دو پلۂ میزان روزگار آید۔

بعد از حدّتِ آفتاب خنکی ماہتاب چہ قدر دل ربا معلوم شود۔ در موسم گرما و بعد از خنکی شب شکل آفتاب عالم تاب چہ قدر جاں افزا باشد در موسم سرما۔

ہم در گرما و ہم در سرما ہم در بہار و ہم در خزاں وجود شما غنیمت است۔ بل انحصار شب بر روز و انحصار نہار بر شب است۔ شمار ا مسامحت و مصالحت با یک دگر باید نمود۔ مبادا کہ از جنگ و جدال و نزاع و قتال شما ہرج مرج در کار جہانیاں پدید آمدہ نظم جہاں و کارگہ دوراں زیر و زبر گردد۔

چہ پنجاب انتخاب ہفت کشور	قسم خوردہ بخاکش آبِ کوثر
زبہر آنکہ تا آید بہ پنجاب	دلِ کشمیر صدرہ می شود آب

مُلا غنیمت کہ قافلہ سالار طریقت و پیشرو راہ حقیقت است بہ گفتن اشعار ہذ بودہ در وصف پنجاب ہیچ مبالغہ نہ نمودہ بل راست گفتہ و در حقیقت دُرِ حقیقت سُفتہ۔ زیرا کہ اقلیمی از اقالیم سبعہ جہاں و لایتی از ولایات دوراں در خوبی آب و ہوا و فسحت فضا و مناظر زیبا و مظاہر دل کشا و حسن دل رُبا۔ و مرغزار ہائے جاں فزا و محبان جان باز و محبوبان دل نواز مثل آں بر روئے زمین یافتہ نشود۔ مناظرِ قدرت و مظاہرِ فطرت مثل میدان و کوہسار۔ دشت و جبال و انہار و آبشار بہ آں کثرت کہ در پنجاب مشاہدہ گردد۔ مثال آں محال است رفعت کوہستان ہمالیہ و ہم چناں برف باری۔ و آب جاری و دیگر مظاہر قدرت کہ تعلق بہ آں دارد متعلق بدیدن دارد نہ بہ شنیدن۔ خطۂ مذکور یعنی پنجاب از کثرت انہار و دریا و آبشار آں قدر سر سبز و شاداب است کہ مثل آں خطہ حضرت آفریدگار زیبا فریدہ و قطعہ مثل آں چشم سیّار ندیدہ۔ بہر سر زمین کہ نظر اندازیم از کثرت گل و ریاحین رشتہ نگاہ رنگین و بہر بوتہ کہ دست زنیم مثل گلدستۂ بہاریں می گردد۔ سبحان اللہ چہ جائے ست دلربا و چہ مقامی

مزروعات قطعہ پنجاب برجہاں قائم

است فرحت فزاکہ باشندگان ممالک دور دست آمدہ آں را ملجائے و ماولئے خود می سازند تاریخ جہاں بر صدق ایں دعویٰ مشاہد صادق البیان است۔ زیراکہ حملہ آوراں ایران و توران و یجہ تازان عرصہ دوران کہ داخل ہندوستان شدند۔ باعث کشش ایشاں ہمیں سرزمین پنجاب کہ سر تا سر گلشن شاداب ست بودہ۔ اگر قوم آریا نزول بہ پنجاب نمود اولاً ہمیں جا فروکش شدہ ننگ کلفت زدود و بیاسود۔ بعد ازاں عازم ہندوستان شد۔ ورنہ در خشک میدان ہائے ہندوستان ایں چنیں گلشن پر بہار و گلستان پر اثمار موجب دل بستگی شاں نبود۔ یادگار ہائے تاریخی کہ بہ کثرت و عظمت تمام اینجا یافتہ شود۔ در اقلیمی از اقالیم بنظر نمی آید۔ شہر دہلی۔ لاہور۔ ہستنا پور۔ ٹکسلا۔ تفسیر کشاف ایں اجمال است۔ پنجاب را ہم از کثرت آبادی فخر تمام حاصل است۔ و باعث کثرت آبادی عمدگی آب و ہوا و روانی نہر و دریا ست۔ آب و ہوائے ایں خطہ آں چناں است کہ اگر بتعریف آں شعر ذیل گفتہ بود رواست؎

خطۂ پنجاب دارد آں چناں آب و ہوا کز طفیلش مُردہ صد سالہ زندہ می شود

زیراکہ اکثر مقاماتِ صحت افزا مثل مری و شملہ آں چنان است کہ مریضان امراض مزمنہ مایوس الحیات شدہ آنجا می روند۔ و از سر نو زندگی جاوید می یابند۔ اعتدال آب و ہوایش بر صحت و توانائی باشندگان اثر تمام دارد۔ تجربہ شاہد است کہ در موسم سرما برودتِ جانگزا مثل برودتِ کشمیر کہ داغ نہ سینہ زمہریر است بنا شد۔ چنانچہ ہمیں خیال را مولانا مرعی و انستہ می فرماید؎

خنک آنکس کہ در ایام سرما دریں گلشن بود گرم تماشا

پیش سبزہ زار پنجاب مرغزار ہمہ اقالیم جہاں زار و نزار است۔ چہ در بہار و چہ در خزاں چہ در زمستاں و چہ در تابستاں سبزہ زار مثل فرش مخمل می نماید۔ و قطرات شبنم بر آں بداں خوبی ریختہ کہ کسی گوید شیرازہ دہن گل شیر خوار بر سبزہ زار ریخت یا آنکہ دُر ہائے آبدار بر فرش مخمل سبزہ زار ریختہ یا قرص ہائے کافور یا ذرات الماس بر زمرد ریختہ۔

در دیہات و قصبات گرم بازاری حسن بتان آذری جلوہ گر و در بازار حسن شان عشاق دل باز با ہزار آرزو و نیاز پے سودا سودا در دل داشتہ مثل سودایان و دیوانگاں در بدر

نظر مے آیند۔ چنانچہ مولانامی فرماید ؎

بہر شہرش بتانِ گرم بازار   پئے سودا دل عاشق خریدار

خوبی آب و ہوائش باعث ایں شدہ کہ جوانانِ رعنا حسینانِ بے ہمتا و معشوقانِ دلربا باقدِ زیبا بنظر می آیند ؎

بہر شہر و بہر قصبہ بہر دہ   پری پیکر جمال آرا بمانند

بہ پیشِ حسن شاں حورانِ جنت   خجالت ہا کشند و در خفا یند

ازہمیں است کہ گفتہ ؎

ندیدم کشورے غارت گرِ تاب   بخوبی ہائے حسن آباد پنجاب

خوبانِ پنجاب و حسینانِ ایں خطۂ پاک بوصف ہوش ربائے آں چناں مشہور روزگار و معروف ہر دیار اند کہ مردم باشعور از نزدیک و دور ایں جا رسیدہ متاع صبر و تحمل از دست می دہند۔ حتیٰ کہ گوہر جان ہم در ہوائے شان می بازند۔ قصۂ میرزا عزت بیگ تاجر بلخ و بخارا کہ قضارا داخل ایں خطہ (کشور غارت گر تاب) رسیدہ و شہرتِ حسن سوہنی ساکن گجرات شنیدہ مصائب و تکالیف کہ در راہِ عشق پیش می آید۔ ازاں دست نکشیدہ حتیٰ کہ آن ہر دو عاشق صادق ہم معشوق و ہم عاشق غرق دریائے چناب شدہ شہرت عام و بقائے دوام حاصل کردند۔ ہم چنیں قصۂ ہیر و رانجھا ہمیں کیفیت دارد۔

راست ایں است کہ در وادی چناب کہ من جملہ از پنج آب است باری تعالےٰ تاثیرِ عشق بیا فریدہ۔ سرزمینی کہ سیراب ازیں رود می گردد مثل ضلع گجرات و جھنگ در حسن خیزی و جان بازی نظیرے ندارد۔ ہر ذرۂ خاکش ذرۂ شعاع مہر و مثل ہر قطرۂ آبش قطرۂ آب حیات حکم زہر دارد۔ پس چوں صورتِ حال بدیں منوال است اگر آب کوثر بخاکِ او قسم می خورد ہیچ تعجب نیست۔ چوں بتعریف آں ایں شعر صادق آید ؎

ساکنانِ عرش با سکانِ فرشش ہم نشین   طائرانِ قدس با مرغانِ بامش ہم زباں

از ماجرائے ماجرا و کنجاہ ہر کس واقف و آگاہ است و بہ ثبوت راستی آں داستان ہر باشندہ آں شاہد و گواہ است۔ وجہ ماجرا و کنجاہ ہم از مغتنمات (غنیمت) شمردہ شود۔ بلحاظ

حُسن خیزی و استعداد ادبی۔ ایں دو مقام ہم بازیگہ عُشّاق و او بالودہ اند مثل مُلّا غنیمت مصور تصویر حُسن وعشق و اوصاف گزار جذبات محبت و الفت و شوق و وصال نہ زمانہ ماضی و نہ در حال دیدہ شد۔ حقیقت این است کہ شاعرے وہم عاشق صادق مثل ملا غنیمت بمنزل اُلفت ومحبت رہ سپر و شاہدے مثل شاہد ما جز از کتم عدم بمنصۂ شہود جلوہ گر نہ شد۔ سبحان اللہ و تعالے چہ سرزمینی است دل کشا و چہ ولایتی ست فرحت افزا و چہ اقلیمی است محبت زا کہ بہ سبب کثرت گلشن و گلزار و نہر و آبشار داغ نہ سینۂ کشمیر است ؎

اے کاشمیر بود تمنات زا بندا   ہر چنیں ولایتی سرسبز و دل کشا

گلستان کاشمیر مثالی است از گلشن شاداب پنجاب کہ بر ساحل رود جہلم و چناب یافتہ شود۔ ہم چنیں سیاہ آب ہا و آب رواں کہ در پنجاب بنظر می آید۔ آں چناں بے مثل و بے بدل کہ دل کشمیر ہم آنرا دیدہ بے دل گردد۔

راست ایں است کہ رود بہت (جہلم) و چناب کہ از کوہستان کشمیر بہ ملک پنجاب می آید خراجی است کہ کشمیر بہ پنجاب می فرستند۔

اگر ساکنین بہشت ہم خواہش آمدن بہ پنجاب دارند داخل استعجاب نیست۔ زیرا کہ در آنجا مثل وادی چناب و طاس رادی کجا یفجو ائے ؎

بدہ ساقی مئے باقی کہ در جنت نخواہی یافت   کنار آب رکنا آباد و گل گشت مصلّے را

سرزمین پنجاب مظہر اولیاء و اقطاب بودہ سرآمد سبعہ اقالیم جہاں گشت۔ چنانچہ گجرات دہلی و ملتان پُر از مقابر شان است۔

حُبِّ وطن

(۱) ہر آں تعلق و پیوستگی کہ انسان بہ زاد بوم خود بصورت محبت داشتہ باشد وطنیت یا حب الوطن گفتہ می آید۔ آں محبتِ محض نمی باشد۔ گزشتہ ازاں نتیجہ است رفاقت ہائے بسیار را دراثری است ازاں اثر ہائے خاص کہ اندرون پردہ ہائے دل مے خیزد۔

به وطن دلپسند ما خانهٔ ما می باشد۔ نیز دوستان شفیق ـ عزیزان رفیق ـ و خیرخواهان انیق داریم که هیچ کس در جهان با ما پیوسته تر و ما را محبوب تر از ایشان نیست ـ امید رنج و شادمانی ما به همان وطن وابسته است ـ میوه هائے تجربه و گلهائے آرزو از بر نخل همان بر می چینیم خیالش هر لحظه به سویدائے قلب جائے گرفته ـ چه از آب و گلشن آفریدگانیم به نفحات نسیم آن شگفته ایم ـ بزرگان ما از خمیر خاکش بر آمدند و میان زمین آن فرو رفتند ـ تو گوئی بر همه روئے زمین ما جائے نمے بینیم که ما را زیاده عزیز و گرامی تر از آں باشد ـ این است که در سینهٔ انسان محبتِ وطن جوش زن مے ماند ـ همین محبت است که بواسطهٔ آں کوشک بادشاه و کلبهٔ درویش بے آسیب است هر رسم و آئینے که در ملک خود جاری و رواں است هرچند فرسوده و کهنه که باشد به دل ما چسپیدگی تمام دارد ـ چیزها که اکثر پیش نظر ما می گزرد و ما بداں خوگرفته باشیم ـ محبت بداں لازم است ـ برگ و نوائے ما هر قدر که از قدر و منزلت بے برگ و نوا باشد ما را گرامی است آں سرو صندلی که گاهے پدر بران جلوه مے نمود ـ و چرخه که گاهے مادر آں رامے گماشت اگرچه به کهنگی و فرسودگی بوسیده و از هم ریخته باشد به نگاه داشت خاص می مانیم که گاهے نشستگاه با یادوست افزائے مالک بود ـ

(۲) این هم باید فهمید ـ تنها تحریکے که از برائے حب وطن باشد وطنیت گفته نمے شود ـ زیراکه آں چیزے دگر است ـ که فرائض و شرائط آں خیلے دشوار گزار و مشکل است و عهده برائی ازاں هم کار آسان نیست ـ اثر و نشان آں محبت این است که تا توانیم در ترقی و عروجِ ملک خود تگ و دو کنیم ـ و هم چنیں همه قوتها و لیاقت هائے خود را در محو و بے نشان کردن چنیں امور صرف نمائیم ـ که آزار ملکِ ما دراں باشد ـ هر کس می تواند که بخش خود دریں کارِ مبارک بر دوش خود گیرد و حقش ادا کند ـ از نفسِ خود برائے دیگراں نمونه برانگیزد ـ که شاباش در پیش گیرند ـ باید که خیرخواهِ آں کساں همه باشد که بالائے سرش عنانِ حکومت در دست داشته باشند بلفظ دگر فداکار و وفادار حکام خود باشد ـ به قوانین و آئینهائے ملکی و ملی خود بکلی تن در بدهد و تا بتواند آداب و اطوار را هم نگاهداشته دستور العمل ملکی را بگردن خود گیرد ـ یعنی اطاعتش هرچه تمامتر بجا آرد ـ دگر اینکه کوشش نماید تا سعی آں مفسداں و کاراں مفتریان که دائمه فساد

وتخم عناد بہ کشت زار قلوب طبقہ جہال می افشانند۔ بارے بنا و رود و سودے نہ بخشد و بے نیل مرام بر اعقاب خود شاں برگردند۔ وگر اینکہ جان خود را بدیں ہم گرد دارد۔ کہ آں فتنہ پردازاں را کہ بہ چیرہ دستی خود می خواہند تا ور محاصل وخراج نقصان راہ یافتہ موجب زوال نظام شود بتدابیر خود چناں درافشارہا بہ بند و سر بزانو بنشاند کہ بازگرد فتنۂ ایشاں برخاستن نتواند۔ در آسودگی مردم و در امن و انصاف ملک پیوستہ اعانت نماید۔ علاوہ بریں خود را در ترقی علوم و در اصلاح اخلاق میان ملک خود ہموارہ پرداختہ دارد۔ ایں دو امر آفریں چناں است کہ آدم از ہر کدام رتبہ وطبقہ کہ باشد بہ مادۂ آں ملک خود را فائدہ استوار و رفاہیت پائدار مے تواند رسانید۔ الّا ہمہ شرائط راکہ ذکرش بالا رفتہ او آنکس مے تواند کہ ملک را فدا کار حقیقی باشد۔

(۳) صاحبدلے انغزنگیاں می گوید: دریں روزہا غوغائے حب الوطن و جوشش وطنیت کہ برپا است سوائے ننگ حوصلگی و تعصب چیزے دگر نیست کہ مردم آنرا ور رنگ گرزی قومی۔ نفرت بلی وضد باہمی بروزے دہند۔ وطنیت در اعمال شاں بنام ہم یافتہ نمے شود۔ الّا آنکہ بہ حرف ہائے عجب و تکبر و کلمہ ہائے ریا و نمایش خلق خود مے درند و مغز مردم مے خورند۔ گاہے برائے استمداد و اعانت داد بلا کنند۔ گاہے سرود ہائے قومی مے سرایند۔ گاہے علم آزادی بردوش می وازند۔ وقتی بدکرداری ہا کہ بعلاج درست عقدہ و رنجہا و مصیبت ہا کہ رفت وگزشت ذکر آں ہمہ بہ تکرار کردہ می شود و سرود و سرود آں سرودہ۔ ملکے کہ وطنیت آن را ایں حال باشد۔ لاجرم مورد لعنت ایزدی خواہد شد۔ غائیتش چنانکہ از برائے خیرخواہ شدن ملک وملت یک ایں صورت بدہست راست ہماں طور یک صورت نیک ہم ہست وآں اینکہ انسان چناں کارہائے خوب بکند کہ بہ آں ملک طاقتور سرافراز و بلند اقبال بشود۔ دریں راہ فرض خود را بہ راستی۔ درستی و دلیری ادا نماید۔ روزہا را در دیانت و امانت بہ شب معراج برساند و شبہارا در توسط و اعتدال بہ سحرگاہ کمال سرانجامد۔ ہموارہ از دل بجواہد موقع ہائے خوب از برائے عروج ملک او نماید۔ وگر اینکہ نگزارد کہ مردم را ذکر خیرخواہان ملک از یاد برود۔ یعنی آں پاستان ہواخواہ کہ دو زبان بیشیں

جہت بزرگی ایشاں بہ آفاق رسیدہ وپیش بیناں کہ برائے مذہب وآزادی خود مصیبت ہائے کلاں۔ رنج ہائے بیکراں وجفاکشی ہائے گراں بردوش جاں برداشتند وسرِشان سرموئے نتابید۔ ایشاں عظمتی وعزتی بدست آوردند۔ کہ نقش آں صفحۂ روزگار گاہے محو نخواہد شد۔ نیز قوم خود را زندگی حریت وبہ قوانین ودستور ہائے آزادانہ زوائد بے پایاں وعوائد نمایاں اکتساب فرمودند۔

(۴) حالتِ انسان از حالت نباتات دگرگوں است۔ نمی شود کہ انسان بہ تروتازگی و شاداں یا بہ سطبری وکندگی بزرگی وعظمت یا عزت ووقار حاصل بکند ہمیں طور حال اقوام است کہ اقوام بہ زیاد شدن تعداد مردم عظیم الشان نمی شوند۔ چہ کثیر التعداد شدن چیزے دگر است۔ وعظیم الشان شدن حال دگر۔ ایں خطائے است از غلط فہمی زائیدہ کہ در ذہن ہائے بعض مردم مرکوز وجاگیر است۔ کہ قوم کثیر التعداد را عظیم الشان می گویند۔ می تواند کہ پیش قومی ملکی باشد خیلی طویل وعریض کہ آبادانیش ہم کم نباشد۔ الّا آں قوم از عظمت حقیقی تہی دست باشد۔ یونان چنداں ملکے کلاں نبود۔ عاصمۂ آں کہ اتینھز نام دارد در آبادانی ہم قابل توجہ نبود۔ الّا آں در علوم وفنون ودر فلسفہ وحکمت ودر فداکاری ووطنیت چہ قدر عظیم الشان بودہ۔ پس چنانکہ تنزل قومی را سہل انگاری سستی۔ غرض پرستی وبدکاری افراد مادر وپدر است۔ راست ہمیں طور ترقی وعروج قومی از محنت مستعدی۔ راست کرداری ودرست اعمال افراد مے زاید۔ ما خوگیر شدہ ایم۔ کہ اکثر اوقات بدی ہائے جماعت خود را توجہ بہ زبان وایم ونمی فہمیم کہ آں بدی ہا نتیجۂ است کہ مقدمانش بداطواری ہائے زندگی ما است۔ لہٰذا برائے دفع ایں معائب ما قوانین واصول را ہر بعد طرح نومی اندازیم الّا اسباب خرابی بہ صورت دگر پیدا می شود۔ خلاصۂ ما فی الباب اینکہ رخنۂ قومی گاہے اصلاح پذیر نیست وزخم قومی را اندمال ہرگز صورت نہ بندد تا آنکہ افراد را حالت رو بہ ترقی مبدل نشود۔ خیرخواہی حقیقی در حق ملک وقوم خود نہ صرف ایں است کہ قوانین وآئین ہائے آں تبدیل کردہ شود یا ترمیمی در آں رود۔ بل این است کہ کارہائے بے غرض وآزادانہ بہ قیود واحوال خاص سرانجام دادہ شود کہ بواسطۂ آں دیگر مردم را ہم برائے بلندشاں وسرفراز گردیدن رغبت

نام و توجہ مالا کلام در دل و دماغ برخیزد۔

(۵) ہر حالت و ہر امر بریں موقوف است کہ آدم بر نفس و جان خود چہ طور حکمران و متسلط است۔ ایں امر غیر متعلق است و توجہ را نا قابل کہ براں کس در ظاہر حکومت دگراں باشد۔ آنکس چنداں غلام و بندہ نمی باشد کہ بر سر آں بادشاہی عظیم الشان جابر و قاہر حکومت داشتہ باشد۔ بل غلام و بندہ آنکس می باشد۔ کہ بر سر آں دیو جہالت اخلاقی۔ شیطان غرض و اہرمن بد افعالی سوار شدہ باشد۔ مختصراً اینکہ اقوامی کہ نفس خود را غلام و بندہ شدہ می روند۔ ہرگز نمی توانند کہ بہ مجرد تبدیل علم برداران حکومت و ترمیم قوانین و آئین ہا آزاد بشوند۔ تا آنکہ دریں گرداب مغالطہ افتادہ تردامن اند کہ آزادی بر حکومت موقوف است۔ حاشا ممکن نیست کہ ایں چنیں تبدیلی ما از ہر کدام قسم کہ باشد یعنی خواہی تبدیل حکومت۔ خواہی ترمیم و اصلاح قوانین ہیچ فائدہ بہ بخشد۔ اثر عملی آں تبدیل ہا راست ہماں طور و ہماں قدر باشد کہ تصاویر میان قندیل سحری گردش می کند۔

(۶) ہمہ قوم ہا بہ افعال و خیالات چند در چند کہ از مختلف نسل ہائے انسان برخیزد قوام وجود مے گیرند۔ بہ صبر و استقلال و محنت و جفاکشی مردمان ہر طبقہ و رتبہ از کشاورزاں و بزہندگان معادن۔ حکما و مدبران ملکی نتیجۂ اہم بر می آید۔ پیشینیاں نتیجہ ہائے افکار پیشینیاں را حسب وقت و زمانہ ترقی دادہ ہر گام بیشتر ک زدہ بہ ارج اعلیٰ می رسانند۔ ہر گاہ کارکناں و کارپردازاں پیاپے در عملہائے خود کوشش کنند۔ نتیجہ اش ایں می باشد کہ در مادۂ علوم و فنون و کسب معاش گونہ انتظام و باقاعدگی پیدا می شود۔ پس بہ اقتداء روش فطرت و طریقۂ قدرت نسل زندہ (موجود) وراثتی عظیم از بزرگان خود می یابد کہ بہ محنت و علم و ہنر ایشاں در وجود آمدہ بود۔ ظاہر است کہ آں وراثت ما از رفتگاں بدیں غرض می گیریم کہ آں را افزودہ نہ کم کردہ۔ بر نسل آئندہ بسپاریم۔ والسلام بالاکرام۔ فقط۔

ابر و باراں

۱۔ قانونِ قدرت کہ براں انحصار ابر و باران است۔
۲۔ ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔
۳۔ چساں می بارد۔
۴۔ فوائد باراں۔

(۱) قانون قدرت کہ براں انحصار ابر و باران است)

(ا) صنع صانع مطلق و حکمت حکیم برحق بریں سائر و دائر است کہ اگر ظرف پُر آب بر آتش نہند آب می جوشد۔ لابد تبخیر پیدا شود۔ و بخارات مائیہ بصورت دخان برخیزد و متصاعد بآسماں گردد۔

(ب) چوں بخارات مایہ را برودت بہم رسد باز بصورت اولین عود کند۔

(ج) چوں مادہ مائیہ کسوتِ لطیفہ و دخانیہ را از تن جدا کردہ بہ حُلّہ کثیفہ ثقیلہ ملبس گردد قیامش بخلا بواسطہ کشش ثقل محال گردد۔ لاجرم روے بزمیں نہد و فرو ریزد و ہنگام گزشتن از ہوا قطراتش شکل مدور اختیار کند۔

(۲) ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

سنت اللہ مذکور را مدنظر داشتہ باید انست۔

کہ قادر قیوم بجہت آبادانئے عالم سفلی کہ دست بجہت عالم علویت از جا ہائے نمناک و نشیب و مغاک و جوے و آبگیر و آبشار و غدیر و دریا و بحور چشمہ و عیون وغیرہم ہر جا کہ اثر از آبے باشد بحرارت و تمازت آفتاب شکل دخان یا بصورت بخار آبیہ اختیار کند و بجہت لطافت صعود بآسمان کند و از تلاطم ریاح و تموج ہوا یک جا بہم آید۔ و صورت خیام و سائبان زیر آسمان نیلگوں کشیدہ شود۔ آں را در فارسی ابر و بعربی سحاب نامند چوں اجتماع کثیر گردد ابر سیاہے ہمچو کوہ گراں بنظر می آید دریں ہنگام اگر بادے وزد کیفیتی عجیب و منظری غریب پیدا کند۔ از تموج باد شکلے اشبہ ارکہ

باہتزاز می آید چناں می نماید کہ صوفیان سبز پوش دوش بدوش بہوائے حمد وثنائے خالق بیچون بوجد آمدہ آند۔ و از تماشائے سبزہ زار و نظارۂ گل وگلزار سرورے در خاطر و نورے در بصر جلوہ گر شود۔ وچارۂ بجز اعتراف بپاس صنائع صانع ازلی واقرار احسان عطائے لم یزلی بنظر نے آید۔ سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید شعر

نعمت بار خدایا ز عدد بیرون است　　شکر انعام تو ہرگز نکند شکر گذار

گاہے از تصادم قطعات ابر غلیظ برق مے تابد و رعد می غرد و صاعقہ کہ بزمین مے افتد نباتات وحیوانات را سوختہ خاکستر سیاہ می سازد۔ پناہ بخدا۔

(۳) باراں چساں می بارد۔

(۱) چوں عروس آفتاب بہ حجاب سحاب محجوب گردد و تابش پوشیدہ حسنش و کم شود۔ لابد خنکی پدید آید و بحکم قانون قدرت ابر کہ مجموعہ دخان مایہ بود چوں متاثر از برودت شد۔ انتقال بصورت موعودہ مایہ نمودہ روئے بتقطیر نہد زیرا کہ ایں حالت کثیفہ مایہ نسبت بہ لطیفہ دخانیہ ثقیل باشد لاجرم بانجذاب کشش ثقل عاید بزمیں گردد و قطرات بوقت عبور از ہوا مدور شدہ فرو ریختن گیرد و ہمیں ریزش مسلسل را باران وبارش گویند۔

وایں آب متقطر قبل از رسیدن بزمین بغایت لطیف و بے کیف رنگ و بو و طعم باشد اکثر الناس ایں آب مقطر بزمین نا رسیدہ را بظروف بلورین جمع نمودہ بادویات بکار برند۔ و نا مدت مدید و عرصۂ بعید ہیچ تغیر باو راہ نیابد ہمیں آب است کہ از دربار گوہر بار ربوبیت خلعت اعجاز رحمت وشفا در بر کردہ بمخلوق نزول اجلال فرمود۔ بحق زمین مردہ اعجاز مسیحائی نمودہ بہ سبزہ وسنبل وغنچہ وگل زندگانی بخشیدہ مایہ دار حیات حیوانات گردانید۔ چوں قادر مطلق وخالق برحق جوہر تواضع وانکسار در طبیعتش ودیعت نہادہ بنابریں ہموارہ سطح خود ہموار داشتہ باشد روئے بزمین پست نہادہ در آبگیر و غدیر و غیرہم جمع ماند۔ واکثرے ازاں درون زمین منجذب گردد کہ باز بصورت چشمہ سر برآرد۔

وآنکہ باز از تابش آفتاب صورت بخار اختیار نمودہ صعود بآسماں نماید وہمیں دور مسلسل تا آنکہ نظام عالم قائم است قایم وثابت ماند۔

(ب) انقلابات دیگر کہ در تبخیر مائیہ رو نماید۔

چوں برودت متجاوز از حد معینہ مذکورہ کہ دخان از آں شکل آب پذیرفتہ بود بدو رسد و درجۂ حرارتش فروتر از نقطۂ انجماد گردد۔ قطرات باہمدگر مخلوط شدہ بشکل غلولہ بلورین منجمد گشتہ میریزد ہمیں ریزہ ہائے یخ بستہ را تگرگ و ژالہ می گویند۔ گاہے ایں ریزہ ہائے بلورین خوردک باشد کہ ہیچ ضررے بہ کشت زارہائے از ایشاں نمی رسد۔ بلکہ گاہ گاہ مفید ثابت می شود الا چوں پارہ ہائے کلاں بہم شدہ فروریزد آفتِ عظیم برپا کند۔ در حق حیوانات و نباتات حکم غضب الٰہی دارد گاہے چوں پارہائے ابر را برودتے شدیدے بہم رسد۔ قبل ازیں کہ کسوت آبی در برکند بہماں صورت منجمد گشتہ بوجہ ثقالت ہیچو پنبۂ مندوف بزمین ریختن میگردد ہمیں برف است کہ ممالک سرد بر تودہائے کلانے تہ بتہ مثل کوہ ہائے پدید آید۔ و بر کلۂ کوہائے اسود کوہے ابیض ہیچو تودۂ بلورین جلوہ گر شود۔ و در آغاز فصل بہار چوں حرارت برودت آمیزد و تابش آفتاب تیز تر گردد باز شکل آب اختیار نمودہ رو بآبادانی نہد۔ بیدل ؎

ہوا بر برگ گل تمکین شبنم مے کند حاصل نگاہ شوخ ما ہم کاش بر رویش حیا گردد

۴۔ فوائد باراں۔

فوائد باراں بے حد و عد ہست کہ در حیطۂ تحریر نگنجد و در احصار شمار نیاید۔ رحمت حق است بحق تندرستاں و شفا بہ بیماراں و آب حیواں بزمین مردہ و نائے پر انگبین بہ نے شکر سپردہ فوارہ بے ایں آوارہ۔ مایہ بحر و کان۔ دایہ نخلستان۔ حیات ہر ذی حیات بدو پیوستہ و رشتہ نمو گلبن بدو بستہ۔ گوش گل را دُر است و دہن غنچہ پُر زر است۔ گوہر بدر بانجشیدہ و جواہر بہ معادن سپردہ زر ریزی گل و مشک بیزی سنبل ہمہ از برکات ازیں مایہ حیات است نیرنگی گل ہائے رنگیں و شیرینی میوہ ہائے شیریں ہمہ از فیوض و اکست ہر گل بہ نثار قدومش زر بکف و ہر غنچہ بجہت فدائے سرش سر بکف است۔

نضارت صحاری و کوہسار و جولانی و رقاصی آبشار و دوانی جوئبار ہمہ از برکات مواہب باران رحمت است کہ ہمہ را ہر جا یکساں رسیدہ نہ از مزبلہ روئے کشیدہ نہ التفتی بگلشن ورزیدہ و نہ از سنگ و آہن دامن چیدہ نہ از ریاض و جناں بوئے انسے شمیدہ

باراں کہ در لطافت طبعش خلاف نیست — در باغ لالہ روئید و در شورہ بوم خس

نیشکر کہ پُر از شکر است از دوست و تلخی و تلخکامی خرزہرہ ہم بدوست بلکہ مایۂ طعم تلخ و شیریں ترش و نمکین خود ہمہ اوست گہے در کسوت نورانی جلوہ نماید وگہے بلباس ظلمانی پدید آید گاہے قبائے قلمکار در برگاہے کلاہ زرکار بر سر میوہ ہائے گوناگوں و گل ہائے بوقلموں ہمہ از شعبدات باراں است۔ جائے بطمہ برف و جائے ژالۂ شنگرف است وقتے بصورت لالۂ آبدار بر فرش زمردین پریشان و وقتے بشکل سلکِ مروارید تابدار چوں آویزۂ گوش حسینان بکنار برگِ گل آویزاں است۔ الحاصل کیفیت مناظر و مظاہر موجودات کہ در مطاوی اوراق کائنات منطوی است بفحوائے ؎

داماں نگاہ تنگ و گل حسن تو بسیار — گل چین بہار تو زداماں گلہ دارد

بہ تحریر و تقریر در نگنجد۔ مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ می فرماید ؎

بکمالِ خالق انس و جان نہ زمین رسید نہ آسمان — بصدف کسی چہ دہد نشان ز حقیقتِ گہر آفرین

سفر

تا بدکانِ خانہ در گروی — ہرگز ای خام آدمی نہ شوی

برو اندر جہاں تفرج کن — پیش ازاں روز کز جہان بروی

"فکر ہر کس بقدر ہمت اوست" اگر ایں قول متداول را عکس نہند۔ بدیں امر خوب صادق آید۔ کہ انسان از جملہ حیوانات فکر بلیغ دارد۔ ازیں جہت ہمت او نیز بالاتر گردد۔ و چوں طیور و وحوش و دواب آں قدر بہ علم بہرہ دارند کہ موافق ضرورت ایشان است مثلاً تربیت بچگان جستجوے خوراک وغیرہ و آں ہم خالق بیچون مقرون بہ پیدائش ایشان مجبولاً عطا کردہ مگر چوں دائرہ احتیاج انسان محیطِ عالم است و تمنائش تا دم واپسیں باقی ماند۔ بنابریں او محتاج است علم کافی را و تجربۂ وافی را و ایں از روی حکمت ہویداست کہ "الانسان مدنی بالطبع" یعنی بنی نوع انسان محتاج یک دیگر است۔ نہ او صرف برائے تزویج چرا کہ ایں ضرورت

نسل حیوانی ہم دارد۔ بلکہ زندگانی بآرام بسر کردن و مصائب یک دیگر را کم نمودن محافل عیش ونشاط و مجالس طرب و انبساط سوگواری و اعزاداری الغرض کارے نیست کہ بجز مصاحبت و مخالطت سرانجام پذیرد و چوں آدمی زادہ خلیفۃ اللہ است۔ لازم است کہ او از علومِ کلی واقف باشد و از مضافات ولواحیات باخبر و از متعلقاتِ خودش نیز واقف شود۔ چوں از خطور و مُضارِ خود بہائم ہم آگاہ باشند واجب است کہ انسان نہ صرف از صعوبات حال رہائی یابد بلکہ بصورتِ حفظِ ماتقدم تدابیرِ رفعِ تکالیف مستقبل بیندیشد۔ و اُو کہ در بحر و بر و کوہ و وادی سکونت پذیر است۔ و در دریا جہاز رانی می کند و بر باد طیارہ پرانی محتاجِ علمِ لواحیات و مضافاتِ خود است۔ و چنانکہ پیشتر مذکور شدہ۔ کہ ہمتِ حضرتِ انسان بقدرِ فکر او باشد۔ و چوں فکر از سائر حیوانات بلیغ دارد۔ ازیں جہت ہمت او نیز بلند تر باشد و چوں پیمانۂ ضرورتش وسیع است۔ بلکہ وسیع تر۔ ازیں جہت واقفیت و علم او نیز وسیع تر باشد۔ و چوں واقفیت اشیاء بجز اشتیاق طلب و اشتہائے حقیقی حاصل نمی شود۔ و بدون تجربہ و مشاہدۂ آں ایچ چیز حاصل شدن ممکن نیست۔ پس لازم آمد کہ انسان را برائے بود و باش و سامان معاش خود و بہر رفع حاجات و طلبِ علم و فضل سفر ضروری است و حکما گفتہ اند" البرکت فی الحرکت" و سِرّ ترقی عالم در حرکت مخفی و منجب است۔ و دریں ایام مغرب بر مشرق سبقت بردہ۔ اگر در علوم و فنون مہارت دارند اہل مغرب اند۔ و اگر فہرست قوانین آئین سلطنت را ملاحظہ کنند۔ نام اہل مغرب یابد۔ کوہ کنی و بادیہ پیمائی و صحرا نوردی و سنگ فرسائی کسانیکہ نمودہ اند اہالی فرنگستان اند۔ و در بحر جہاز رانی کردند و بر باد طیارہ راہمچو طائرے پرانیدند۔ عمق بحر اکا اہل معلوم کردند۔ و بلندی کوہ ہمالہ پیمودند۔ صحرائے اعظم را نوردیدند۔ و جنگلات روزہ (امریکہ) را طے نمودند۔ در جانبِ دیگر اہل ایشیا اند۔ کہ پا از خانہ بیروں نمی نہند۔ بہ زمانہ کہ سفر و سیاحت مے نمودند مالکِ مغرب و مشرق بودند۔ و از وقتی کہ کاہل و کم ہمت شدہ از خانہ دو قدم بیرون نہادن گناہِ عظیم خیال کردند۔ از علم و ہنر بے بہرہ شدند۔ فارغ البالی و خوش الحالی بہ علم و ہنر رونق یابد۔ و علم و ہنر بجز اشاعت و ترویج ترقی نہ پزیرد۔ و از تبادلہ تقویت یابد بصورت دیگر رخت اقامت بندد۔ و ارسطا طالیس گفتہ کہ علم و ہنر از کاہلاں گریزد و مہکاں

او را حاصل کند۔ و تمدن محتاج تعاون است و تجرد وحشت آمیز۔ و تعاون محتاج ارتباط باہمی است۔ و ارتباط باہمی بجز حرکت پیدا نمی شود۔ از وقتیکہ اہل فرنگ متحرک گشتند و ساکن ایشاں حاکم گشتند و ما محکوم وچوں سفر را ظفر گفتند ایشاں غالب شدند ما مغلوب۔ وچوں دست وپا را جنبانیدند۔ گنج یافتند۔ و ما رنج وچوں عبور دریائے شور را سعادت دانستند و ما نکبت و شقاوت۔ ایشاں بر اوج اقبال رسیدند۔ و ما در حضیض زوال زبین ماندیم۔ ہر صفحۂ تاریخ اسلام از زبان حال می گوید۔ کہ اگر مسلمان خواہد کہ در بہشت بریں رسد۔ باید کہ عالم زیریں را بغور بیند واین رازے بود پوشیدہ کہ بحر اسلام در مغرب و مشرق موجزن گشت۔ اکنوں حالت اسلام در روز روشن ظاہر۔ ہمہ انبیا و اولیا و ائمہ دین و جملہ مشائخین سفر نمودہ اند۔ حضرت محمد صاحب علیہ افضل الصلوات واکمل التحیات چوں ضرورت محسوس نمودند از مکہ بہ مدینہ ہجرت نمودند و نتیجۂ ہجرت بود کہ جملہ بلاد عرب را زیر علم اسلام آوردند۔ در ذکر حضرت مسیح علیہ السلام بہ دربارۂ سفر کردن منقول است کہ آں حضرتؑ تا بہ اقصائے ہند سیاحت نمودند و حضرت موسیٰ علیہ السلام از کنعان تا بہ مصر سفر کردند۔ و بہمیں طور جملہ دانایان و ماہران طبقات الارض سفر را وسیلۂ ظفر گفتہ دربائے ایجاد و تحقیق و اختراع و تدقیق را وسیع کردند۔ کولمبس اگر آہنگ سفر نہ نمودی۔ امریکہ را چگونہ دریافتی و کک صاحب اگر پائے خود را جنبش نمی دادند حالات قطبین بر عالم بہ چہ طور روشن می شدند۔ لقمان نیز سفر کردہ است اگرچہ او باشندۂ نوبہ بود۔ مگر اکثر بلاد افریقہ و ممالک یورپ را بسیاحت کرد۔ ابن بطوطا۔ شیخ سعدی ہیونگ سانگ در تمام عالم گردیدہ و برائے ما معلومات مفیدہ گذاشتہ در فن سیر و تاریخ و آثار قدیمہ مایۂ گراں بہا افزودہ مشکور عالم شدہ نام خود را بر لوح دہر ثبت نمودند۔ بزرگان دین کہ زیارت قبور را روا داشتہ یا مجتہدان ملت کہ حج را ثواب عظیم گفتند۔ دانستند کہ زائر را علاوہ زیارت حصول عجائب و غرائب نیز خواہد شد۔ و در باہمی مسائل مذہبی اگر اختلاف واقع شود بہ طریق احسن فیصل خواہد شد۔ و ہر سال کہ عالمان جہان ربط بہ یک دیگری پیدا کنند۔ تضاد و تبائن در رواج و مسائل نخواہد شد۔ و سیاح مطالعۂ صحیفہ قدرت می کند۔ مخلوقات بوقلموں و موجودات گوناگوں را می بیند۔ برائے اہل وطن نوادر روزگار می آرد و خویش ولواحقین

خود را واقفیت جدید می دہد۔ و در ملک خود صنائع و بدائع عجیب را رواج می دہد۔ القصہ اگر خواہد۔ وطن خود را نگارخانۂ چین سازد۔ و ہزارہا مانی وارژنگ پیدا کند۔ در زمانہ حاضرہ می بینیم کہ اہل جاپان در نظم و نسق و اثق و نتق عالم ترقی بے نظیر کردہ اند۔ و چینیان قدامت پسند کہ اہل دنیا را حقیر دانستند۔ تقلید اہل جاپان نمودند۔ شاہ ناصر قاچار و الد مغفور بادشاہ حال بہ نفس نفیس خود در فرنگستان سفر نمودند و بارہا در فرانس رفتند۔ آئین و قوانین سلطنت را ملاحظہ نمودند۔ و مفید تجاویز را در ملکِ خود ترویج دادند۔ بےشک سفر سقر است لیکن نہ در زمانہ حاضرہ زیرا کہ اسباب سفر و ذرائع سیاحت آسان است ہر کس بتواند کہ سفر کند۔ از بمبئی تا لندن بہ چند روز می تواں رسید۔ شیخ سعدی در گلستان می فرماید۔ کہ فوائد سفر بسیار است و عوائد آں بے شمار از نزہت خاطر و جر منافع و دیدن عجائب و شنیدن غرائب و تفرج بلداں و محاورت خلداں و تحصیل جاہ و علم و ادب و مزید مال و مکنت و معرفت یاران و تجربت روزگاراں۔ چنانکہ سالکان گفتہ اند ؎

تا بدکان خانہ در گروی ہرگز اے خام آدمی نہ شوی
برو اندر جہاں تفرج کن پیش ازاں روز کز جہاں بروی

مقاصد زندگی

زندگی اشرف الکائنات رشک حیات جمیع مخلوقات است ر زندگی انسان ضعیف البنیان رشک زندگی جمیع حیوانات و فرشتگان است، ملائکہ باوجودیکہ از آلودگیہائے جسمانی و روحانی پاک اند۔ مگر تاہم بر کسوتِ انسانی رشک می کنند حکیم مطلق کہ سائر کائنات را برائے حضرتِ انسان خلق کردہ۔ چنانچہ در توریت مکتوب است "یا ابن آدم خلقتک لاجلی. و خلقت الاشیاء لاجلک" دلیل شرافت انسان است ، و در کتب فلسفۂ ہندواں مسطور است کہ روح آدمیں بسیار اعمال نیک کردہ کہ اُو را جامہ انسانی عطا شدہ بلکہ می گویند کہ ایں ثمرۂ ہزارہا کالبد است ازیں جہت زندگی انسانی گوہر نایاب است ۔

و در کتب حکمت مذکور است کہ حضرت انسان را کمال بعد از پیدائش او حاصل گشت۔ و ملائکہ را کمال مقارن از وجود ایشان است۔ این عطیۂ عظمٰی و موہبت کبریٰ صرف انسان را مرحمت شدہ خلاصۂ این مقدمہ این زندگی انسانی چیزے است۔ گرانبہا۔ کہ بہ مقابلہ آں ہمہ عالم ہیچ است۔ پس واجب آمد۔ کہ آدمی این چنین نادر عطیہ خداوندی را در مصرف نیک صرف کند۔ و لمحہ اش بلکہ دقیقہ اش را رائگاں نہ سازد یعنی اندیشد کہ او بچہ طور زندگی خود را کامیاب مے تواں گردانید۔ و مقاصدِ زندگی را ہر وقت پیش نہاد ہمت خود سازد۔ و مقاصد زندگی را در چہار شعبہ تقسیم می تواں کرد۔ اوّل ترقی جسمانی۔ دوئم ترقی اخلاقی۔ سوئم ترقی روحانی۔ چہارم ترقی تمدنی۔ اکنوں ما ہر شعبہ را مفصلاً تحریر کنیم۔

جسمانی

جسم مقدم است بر تمام فوائد۔ چہ جسم .... قیام گاہ روح است یعنی جسم مکان است۔ و روح مکین۔ و صاحب ناموس لوح لوس گفتہ۔ کہ جسم معبد است و روح عابد۔ اگر معبد مکدر و ملوث باشد۔ عابد از ریاضت روحانی دست باز کشد۔ و از پرتو خداوندی محروم ماند۔ و انحصار دیگر ہر سہ ترقی ترقی جسمانی است۔ چہ حصولِ زندگی و راز نیز مبنی بر جسم سالم است۔ و خود ہر لمحۂ زندگی پیوستہ بہ کالبد است۔ کہ ماشینے است غریبہ و کارگاہے ایست عجیبہ۔ ظہور قدرت کاملہ و حکمتِ بالغہ صانع حقیقی از صنعت ماشین انسانی است پس جسم انسانی را صحیح و سالم داشتن مبنی بر افادۂ مابعد است بلکہ از روئے تحقیق کتب مذہبی و آیات و احادیث قدسی فرض است کہ ہر آدمی جسم خود را نگاہ دارد و بر اصول و قوانین حفظان صحت کاربند باشد و چوں سنیاسیاں و علویاں جسم خود را عذاب ندہد چرا کہ این داخل ریاضت نیست و نہ در ریاضت ازیں سوئے بہم رسد۔ بلکہ اندیشہ زیاں ضرور ہست۔ نتیجہ اگر کسی جثہ خود را پرورش کند۔ این کار او داخل در ثواب است۔ و پہلوانان ضرور مدعی یک گونہ ترقی اند۔ غرض ترقی جسمانی بنائے است زندگی عالم را۔ و اگر کسی دریں معاملہ تکاہل اختیار کند۔ یک گونہ معاتب خالق بیچوں گردد

اخلاقی

انسان مرکب است از اخلاق بہیمیہ و از اوصاف ملائکہ۔ نگر غضب و شہوت را مطیع و منقاد گردانیدن و بہ اوصاف ملائکہ متصف شدن از سیرت انسانی است۔ و خوف و خطر۔ غضب و شہوت۔ رنج و حزن۔ غبط و حسد جملہ امراضِ اخلاق است۔ و از آن اجتناب نمودن و احتراز

کردن لازم - اگرچہ اینجا بالتفصیل طریق رہائی پرہیز بیان نمودن مشکل - بلکہ مضمون را طوالت دادن است - مگر ما بر چند نصائح مفید اکتفا کردہ بیان اخلاق را ختم می نمایم -

(۱) صحبت نیکاں -

(۲) مطالعہ کتب اخلاق -

(۳) ریاضت بدنی و عبادت -

۱- صحبت نیکاں - صحبت نیکاں چنان است کہ آہن را پارس - وکسی را کہ میسر آید - گویا نعمائے دو جہاں حاصل کردہ ؎

ہمنشین تو از تو بہ باید   تا ترا عقل و دین بیفزاید

وگفتہ اند ؎

رفیقے نیک باید کردہ حاصل   کہ صحبت را نشاید ہر سیہ دل

و از صحبت بداں پرہیز کردن لازم است - چنانچہ مولانا روم گفتہ ؎

الحذر کن الحذر از یار بد   یار بد بدتر بود از مار بد

مار بد بر تن زند بر جان زند   یار بد بر جان و بر ایماں زند

سعدی علیہ الرحمتہ فرمودہ

در صحبت رفیق بد آموز ہم چناں   کاندر پناہ دشمن آہختہ خنجرے

(۲) گر نشیند فرشتۂ با دیو   وحشت آموزد و خیانت و ریو

از بداں جز بدی نیاموزی   نکند گرگ پوستیں دوزی

مختصراً اینکہ صحبت نیکاں را از ہر کجا کہ بہم رسد - حاصل کند -

۲- مطالعہ کتب اخلاق - ہر انسان را باید کہ ہر روز از اوقات برائے مطالعہ کتب اخلاق مقرر کند - و مثل اخلاق جلالی - اخلاق ناصری و محسنی و احیا العلوم و گلستان شیخ سعدی - رباعیات عمر خیام کتب را مطالعہ کند - و فرقان حمید و احادیث معتبرہ را نیز وظیفہ خود سازد وہم چنیں وید مقدس - تورات و زبور را چہ ہمہ کتب مقدسہ مشمول بہ ہدایات سبحانی اند

۳- ریاضت بدنی و نفسانی - ریاضت بدنی اگرچہ تعلق بہ ترقی جسمانی وارد مگر برائے

نفس کشی ریاضت بدنی ہم ضروری است ۔ ازبیکاری ۔ کاہلی عیاشی ۔ خودپرستی وغیرہ دیگر امراض پیدا می شوند ۔ و مراد از ریاضت نفسانی آن است ۔ کہ نفس را از افعال شیطانی باز دارد ۔ و خواہشات قبیحہ را متروک سازد و ضمیر خود را جلا دادن مگر از دنیا رابعبرت دیدن و طاعات و عبادات نمودن حاصل می شود ۔ ہمدردی ۔ ایثار نفسی ۔ فروتنی ۔ انکساری مفید نتائج ریاضت نفسانی اند ۔ و قابل نمونۂ اخلاق اند ۔ عبادت اگرچہ داخل در ترقی روحانی است ۔ مگر معاون ترقئ اخلاق نیز است ۔ پس ترقئ اخلاقی را بہ ترقی روح پیوستہ کردن امر لازمی است ۔

ترقی روحانی

روح چیزی است لطیف کہ ہمچو ذاتِ پاک نورانی از دائرہ محسوسات خارج است و او واسطۂ مستقیم دارد بہ خالق البرایا و ترقی روحانی منزل ایست بلند از مدارج اخلاق فیلسوفان ہند و یونان در فلسفۂ روح کمال حاصل کردہ اند ۔ مگر اہل ہند بر اہل مقدونیہ سبقت بردہ ۔ مشہور و متداول فلسفۂ حال و خصوصاً صوفیائے کرام معتقد ایں امر اند ۔ کہ چوں از انسان پردۂ دوئی برخیزد ۔ فرق در خالق و مخلوق نماند ۔ و بے ساختہ انا الحق گوید ۔ پس روح انسانی کہ مطلع انوار است ۔ راحتِ اصلی و نجات ابدی و رتبہ ہمیں وقتی حاصل کند کہ از حقیقت خود واقف گردد ۔ و از اصلیت و ماہیتِ خود آگاہی آنگاہ میسر باشد کہ جذباتِ نفسانی و وساوس شیطانی و خیالاتِ من و مائی را ترک کند ۔ کہ صعوبات و موانعات و مشکلات و خطرات اند ۔ حائل در راہ سبحانی ۔ مگر برائے ایں محنت خاص درکار است و ہمت بلند و بجز مدد خداوندی عہدہ برائی مشکل ۔ و کسی کہ ایں راہ پُر خطر را عبور کند ۔ مرتبہ اعلیٰ علیین را دریابد نتیجہ ہر کس را لازم است کہ در ترقی روحانی ہم بکوشد ۔ چہ عین حیات و ذریعہ نجات ہمیں است ۔

ترقی تمدنی

از روئے حکمت پوشیدہ نیست کہ انسان مدنی بالطبع است ۔ و محتاج نوع خود است و او را ہر لحظہ تعلق بہ جنس خود افتد ۔ علاوہ تولید و تناسل دیگر ضروریات انسانی اند کہ بجز معونت یک دگر صورت نہ بندد ۔ و بہ لواحقین و خویش و اقارب کہ لزومیت خاص دارند و مستحق سلوک خاص اند ۔ فرائض خود را نگہ دارد و بعد از آن خاطر جیران را ملحوظ دارد ۔ و از ایں گذشتہ اہل دہ و اہل شہر را عزیز دارد ۔ علیٰ ہذا القیاس اہل قوم و اہل ملک

خود را و کل بنی نوع انسانی را چنانکه خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ می فرماید ؎

چناں زندگی کن تو اندر جہاں　　کہ چوں مردہ باشی نگویند مُرد

شیخ سعدی رحمۃ اللہ علیہ ؎

خیری کن ای فلاں و غنیمت شمار عمر　　زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

و بمثل ایں ؎

آنچناں زی کہ وقت مردن تو　　ہمہ گریاں شوند و تو خنداں

قصہ کوتاہ مقاصدِ زندگی اجمالاً نوشتہ شدہ۔ ہر انسان را باید کہ زندگی خود را بے قدر و قیمت ندانستہ۔ عبور مراحل حیات بہ کمال خوش اسلوبی کند۔ تا دُرِ شاہوار ہیچو خذف بیکار فروختہ نشود و جوہر آبدار بہ بہائے آبگینہ ارزیدہ نگردد۔ بقول سعدی ؎

دنیا بدیں خریدنت از بی بصارتی است　　آں بد معاملت ہمہ ہیچ مے خری

ورنہ نتیجہ ایں باشد کہ بجای بہشت بریں ہاویہ نصیب گردد ؎

راہے بسوئے عاقبت خیر می رود　　راہے بسوئے ہاویہ اکنوں مخیری

مردی گماں مبر کہ بسر پنجہ است و زور　　با نفس اگر برآئی دانم کہ شاطری

"تندرستی"

؎ از خدا جز عافیت چیزے مخواہ　　یک [illegible] است و ہزاراں مُدعا

علم و فضل رشد و عقل نجابت و شرافت۔ متانت و ذہانت۔ موہباتِ ربّانی و عطیاتِ سبحانی اند۔ کہ موہب العطایا و خالق البرایا بے قیمت و بے بذل انسان ضعیف البنیان را بخشیدہ۔ لیکن ازاں جملہ صحت جسمانی کہ مقدمہ ایست۔ ریاضت نفسانی را و تقدمہ ایست صحتِ نفسانی را نعمتی دادہ از نعمای غیر مترقبہ و از آلائے غیر محدودہ۔

لذاتِ نفسانی و روائح روحانی حاصل نہ شود۔ تا امتزاج جسمانی بر اعتدال نباشد حجت الاسلام امام محمد غزالی بدیں طور منقول کردہ کہ جسم مدنیہ ایست۔ و نفس ناطقہ درو بادشا

حواس خمسہ باطنی ارکان فاضلہ و حواس ظاہری پیش کار و خدمت گزار دل وزیر اعظیم و مشیر صدارت۔ دماغ دبیر و ذوی الحکمت و البصارت و شرائن و وریدو اعصاب و عضلات افواج و عساکر و دم و منی و خزینہ وافر اگر خزینہ بسیار است کار سلطنت خاطر خواہ۔ و گرکم نظامِ حکومت برباد و تباہ و ایں گنج بجز غذا پیدا نمی شود۔ و غذا را معدہ تحلیل می کند۔ و او محتاج عمل تنفس است و تنفس بجز ہوائے تازہ و غذائے عمدہ صورت نہ بندد۔ و ایں کار نفس ناطقہ انسانی است۔ کہ بمشورۂ وزیر اعظم انتظام حکومت را قیام و نظام بخشد۔ اِلاّ اگر ازیں عملہ یکے ہم مختل باشد۔ در آئین سلطنتِ آں مدینہ خرابی واقع گردد ؎

چو عضوے بدرد آورد روزگار — دگر عضوہا را نماند قرار

صاحب ناموس مقدس پولوس گفتہ۔ کہ جسم ما معبد است و روح عابد۔ اگر معبد مکدّر و ملوث باشد۔ عابد از لذت ریاضت نفسانی و عفافت روحانی محروم ماند۔ و از ادائے لوازمات مراقبہ باز ماند و حکمائے فرنگ گفتہ اند۔ کہ جسم انسانی ماشینے است۔ و جملہ اعصاب و عضلات ادوات۔ اگر یکے ازیں ادوات بیکار یا خراب گردد۔ تمام ماشین معطل شود۔ پس حفاظتی باید کرد۔ کہ یک آلۂ ایں ماشین بیکار نہ شود۔ و بقراط گفتہ کہ دماغ محتاج ایست جسم سالم را۔ و جسم چنداں احتیاج ندارد۔ دماغ صحیح را چہ سالم الجسم کاری کہ از جسم تعلق دارد۔ بدوں حمایتِ دماغ سر انجام می تواں کرد۔ و صحیح الدماغ خواہد کہ بہ اتمام رساند لیکن نہ تواند۔ و افلاطون بر درِ خود نوشتہ۔ کہ انسان را بیش از حکمت آموختن قوی الجثہ و صحیح البدن باید شد ؎

زاں پیشتر کہ نام تو انسان می نہند — باشد ترا کہ تو شدی حیوان در بدن

باید کہ پادشاہ جسم از صدمۂ زوال ماموں و از سطوہ و بال مصئون باشد تا رعیت را خوشحال و لشکر را مرفہ البال دارد۔ اگر خزانہ وافر و بے شمار است۔ خدمت گزار اگر یک طلب دہ حاضر اند و گر دو ہمے خواہد۔ زر بے ایثار پیش گذارند۔ لذاتِ جسمانی میسر۔ و حظائظ نفسانی حاصل۔ لیکن چوں تندرستی نیست لعل و یاقوت بہ نظرش مثل خرمہرہ۔ و ریاحین و بساتین بمانند خرزہرہ ؎ لعل و یاقوت سنگ خارہ است — گر ندارند جوہر صحت

پس عقلاً و نقلاً ثابت است کہ حکومتِ ہفت اقلیم بمقابلۂ تندرستی ہیچ ۔ و محاصل زمین بہ پیشِ صحتِ کامل بے حقیقت ؎

ای خالق ہر بلند و پستی | شش چیز عطا بکن زہستی
ایمان و امان و تندرستی | علم و عقل و فراخ دستی

مرد صحیح المزاج نہ صرف خویشتن دار است ۔ بل برائے بنی آدم سودمند و فیض رسان ثوابِ دُنیا و عقبیٰ و سعادت دنیا و اُخریٰ و حاصلِ کونین مردِ تندرست می تواں گرد ۔ نہ بیمار و رنجور ۔ اکنوں ما چند اصولِ صحتِ عامہ درج می کنیم ۔ کہ برآں کار بند شدن برائے حفظ ما تقدم لازم

اوّل ہوائے صاف ۔ از ضروریاتِ انسانی ہوا زیادہ کار آمد و مفید تر است ۔ آدمی بغیر خورد و نوش تا چند ایام زندہ می ماند لیکن بدوں ہوا یک دقیقہ زیستن محال است ۔ ہر نفس کہ فرو می رود ممدِ حیات است و چوں بر می آید ۔ مفرح ذات ۔ ہوا اگرچہ لازم ترین حوائج زندگی است از بس ضرور الّا ب یا سہل الحصول زیرا کہ بکثرت و افراط ہر جا موجود است لیکن از ہجوم انام و ازدحام عوام ہوا خراب می گردد ۔ چہ ہوائے کہ از اجسام حیوانات استخراج می یابد قابلِ تنفس نیست ۔ ازیں جہت مکانات وسیع و کشادہ تعمیر باید کرد ۔ (۲) راہِ تنفس بینی است نہ دہن ۔ (۳) ہوائے صاف باعث تفریح و تفنن و گل گشت و چہل قدمی ممدِ صحتِ انسانی (۴) بنائے مکان چنیں باشد ۔ کہ ہوائے غلیظ و کثیف از و بآسانی بیروں رود ۔ و ہوائے صاف دروں آید ۔

دوم ۔ آب مصفا ۔ چیزیکہ بعد از ہوا از لوازماتِ حیات است ۔ آب است ۔ ہمیں جہت صانع حقیقی در کرہ زمین سہ حصہ آب پیدا کردہ ۔ و یک حصّہ خشکی ۔ و اطبا گفتہ اند کہ در جسمِ انسانی ہفتاد فیصدی آب است ۔ و باقی اشیاء دیگر یعنی گوشت و استخوان وغیرہ ۔ چنانکہ برائے زیست ہوائے صاف درکار است ہمچناں آب مصفا نیز بکار یعنی از گرد و غبار صاف و از جراثیم پاک ۔ در ہندوستان آب یا از دریا حاصل می کنند ۔ یا از چاہ ۔ آبِ دریا اگرچہ مُصلح خون و دافع مواد فاسدہ است ۔ لیکن اگر اورا از عمل تقطیر پاک کنند ۔ حکمِ آبِ حیات دارد ۔ و چاہ را از برگ و بر درختاں نگہ دارند ۔

سوئم - غذائے عمدہ - مراد از غذائے عمدہ نہ از غذائے مرغن است نہ ملذذ- بلکہ غذائے سادہ و پاک یعنی نہ خام باشد نہ سوختہ بلکہ پختہ- در خوردن غذا کمال احتیاط لازم است یعنی شرط اعتدال و میانہ روی را ملحوظ دارد-

حکایت - در سیرتِ اردشیر بابکاں آمدہ است- کہ عرب را پرسید کہ روزی چہ مقدار باید خوردن- گفت صد درم سنگ کفایت کند- گفت ایں مقدار چہ قوت دہد- حکیم گفت کہ ایں قدر ترا بر پا دارد- و ہر چہ بریں زیادہ کنی تو حمال آنی ؎

خوردن برائے زیستن و ذکر کردن است — تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن است

خیر الامور اوساطہا چنانکہ در ہر فعل و کار اعتدال واجب و درست ہمچنیں در خوردن حد اندازہ لازم-

حکایت - یکی از حکما پسر را نہی کردے از خوردن بسیار کہ سیری شخص را رنجور کند- گفت اے پدر گرسنگی مردم را بکشد- نہ شنیدۂ کہ ظریفاں گفتہ اند- کہ بسیری مُردن بہ کہ بہ گرسنگی جان سپردن- پدر گفت اندازۂ نگہ دار ؎

نہ چنداں بخور کز دہانت بر آید — نہ چنداں کہ از ضعف جانت بر آید

قطعہ

با آنکہ در وجودِ طعام است حظِ نفس — رنج آورد طعام کہ بیش از قدر بود

گر گل شکر خوری بہ تکلف زیاں بود — ور نانِ خشک دیر خوری گل شکر بود

و در ہمیں باب منقول است- یکی از ملوکِ عجم طبیبِ حاذق را بخدمتِ مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم فرستاد- سالے در دیارِ عرب بود- کسی بہ تجربتی پیش او نیامد معالجتی نخواست- روزی پیش پیغمبر صلعم آمد و گفت- کہ مرا برائے معالجتِ اصحاب فرستادہ اند و کسی دریں مدت التفاتی نکرد- تا خدمتی کہ بریں بندہ متعین است- بجائے آورد- رسول صلعم فرمود- کہ ایں طائفہ را طریق است کہ تا ایشاں را گرسنگی غالب نشود نہ خورند- و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند- حکیم گفت- موجبِ تندرستی ہمین است - زمین خدمت ببوسید و برفت - **مثنوی**

سخن آنکہ کند حکیم آغاز | یا سر انگشت سوئے لقمہ دراز
کہ ز ناگفتنش خلل زاید | یا ز ناخوردنش بجاں آید
لاجرم حکمتش بود گفتار | خوردنش تندرستی آرد بار

سرتاج دانایان فرنگ بیکن می گوید۔ کہ دریں دہر ناپائیدار مردماں بسیار از بسیار خوری می میرند تا از کم خوری۔ علاوہ حدِ اعتدال را نگہ داشتن در ماکولات و مشروبات از منشیات احتیاط واجب است۔ شراب۔ بنگ۔ افیم من قبیل مضراتِ بدنی است۔ در صحیفۂ سلیمان مسطور است۔ کہ آں کیست کہ ہزل سرائی و ژاژ خائی مے کند۔ رنج بے فائدہ می کشد۔ مصائب می بیند۔ چشم ہائے خود را سرخ می دارد۔ جواب اشراب خور است۔ واقعی ایں آبِ شر است۔ بل سراسر شر و شر شرکہ خرمن حیات را می سوزد۔

چہارم۔ صفائی جسم و لباس جسم بمنزلہ مکانیست۔ اگر مکان را ہر روز صاف نہ کنند نتیجۂ ایں باشد کہ غلاظت جمع شود۔ و مکان باعثِ ہلاک مکان گردد۔ ہمیں حال جسم است اگر او را ہر روز صاف نہ کنند یعنی ہر روز غسل نگیرند یا موے نہ تراشند یا آب دست نکنند یا لباس را عوض نکنند۔ مکان عنصری مکدر شود۔ مرد غلیظ نہ صرف خود را در عوارض جسمانی مبتلا کند۔ بل از و احتمال پیدا شود۔ کہ دیگراں بہ صحبتش گرفتارِ امراض شوند۔ خصوصاً در امراض جلدی مثلاً جذام۔ برص۔ خارش۔ از صفائی جسم نہ صرف بدن توانا گردد۔ بل روح ہم تقویت گیرد۔ دلیناش ماند۔ رامت است۔ پاک روح در جسم صاف می باشد۔

پنجم۔ ورزش و ریاضتِ بدنی۔ بیکاری مقدمۂ بیماری است۔ خدا جسم نہ ایں خاطر داد۔ کہ او را بیکار کردہ ناقص کنند۔ بل بایں واسطہ کہ ہرچہ ضروری است بداں شغل گیرد۔ کاہلی و طنبل گری ہیچ پر کرمہا است۔ کہ شجرِ انسانی را از بیخ و بن بر آرد۔ و مشقت زیاد و کثرت کار جسم را کمزور و بیکار سازد۔ پس حدِ اعتدال را نگہ داشتہ بکوشید۔ کہ ماشینِ انسانی درست ماند۔ تفریح و تفنن سیر و گلگشت ماندگی را دفع کند۔ و تازگی را بیارد۔ پہل قدمی و شاہسواری عمدہ ترین ریاضت ہائے است۔ ایں اصولِ حفظانِ صحت برائے حفظ ماتقدم بہ طریق اجمال نوشتہ شد۔ غرضِ انسان است کہ صحتِ جسمانی را قائم دارد۔ و از آلائے خداوند حقیقی

محروم نماند۔ باید کہ ایں مقولۂ زریں را کالنقش فی الحجر کند۔ ع
تندرستی ہزار نعمت است

راستی

راستی موجب رضای خدا است　　کس ندیدم کہ گم شد از رہِ راست

ہر چہ در دل باشد۔ آں را بجنسہ بر زبان آوردن و بہ فعل ظہور دادن راستی است حکمائے ہند گفتہ اند کہ مردِ صالح آں باشد کہ قولش با فعلش مطابقت دارد یعنی ہر چہ در دل دارد بر زبان آرد۔ و ہر چہ بر زبان آرد آں را بہ اتمام رساند۔ صدجان فدائے آنکہ زبان و دلش یکی است۔ وحق سبحانہٗ تعالےٰ کہ خالق کون ومکان و مالکِ زمین و زمان است انسان را دست وپا و گوش و زبان چشم و دہان بے قیمت و بے منت ارزانی داشت وحلیۂ احسن التقویم و اشرف المخلوقات آراست شکرِ منعم را با انعامِ او ایں باشد کہ ستائش اُو کنند و اُو را بزرگ دانند۔ و ہر عطیہ او را بہ مصرفِ نیک صرف کنند۔ و ز ہر جارحۂ کار ستودہ گیرند۔ و ودیعت حیات کہ خالق بیچون بہ ما سپردہ بہماں دستی کہ گرفتند باز نگر دانند۔

ایں جان عاریت کہ بحافظ سپردہ دوست　　روزی رخش بہ بینم و تسلیم وے کنم

واگر بخلاف ایں روش راہ گیرد مستوجب عتاب باری گردد۔ و سپاس بدل آنست کہ منعم حقیقی را بشناسد۔ و داند۔ کہ ہر نعمتی کہ بدو رسیدہ۔ از فیض بے غایت اوست وشکر زبان ایں است کہ بپیوستہ یاد حق مشغول باشد۔ و جز راست نگوید۔ وطاعتِ چشم آں ہست کہ نظر در مخلوقات بعبرت کند۔ و در علما و صلحا بہ نظرِ عزت نگرد۔ و بر ضعفا و زیر دستان نظرِ شفقت اندازد۔ وطاعتِ گوش شنیدن قصصِ نیک مرداں و پند و نصائح ایشان است۔ وطاعتِ دیگر جوارح ایں باشد کہ در حال خشم در رضا جانبِ حق فرو نگزارد۔ جملہ انبیا و رسل و علمائے اجل و آئمہ دین وجملہ مشاہیر عالم راستی را اصلا از دست ندادند۔ اگرچہ ایشاں مورد ہلاکت و تباہی شدند۔ منقول است کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم چوں از کفار

تنگ آمدہ رُو بہ مدینہ نہادند۔ مُنافقان کہ بر سرِ راہ استادہ بودند۔ پرسیدند محمد کدام کس است آنحضرت چند قدم پیش رفتہ فرمودند۔ کہ منم۔ مخالفان گفتند۔ باید کہ ایں غلط نباشد چرا کہ کسی نباشد۔ کہ خود را لقمۂ نہنگ اجل سازد۔ والحق رسولِ کریم دست از جان رستہ نکردہ فضیلت راست گوئی از دست ندادند۔ و زبان مبارک را ابد دروغ نیالودند۔ چہ خوب است۔ ع زبان من زبان من نگرداں۔ و در سیرت نبی آمدہ۔ حضرت مصطفٰے علیہ افضل الصلوٰۃ واکمل التحیات۔ طوطیٔ خوش الحان ٗ ما ینطق عن الھویٰ ٗ اگرچہ گاہ گاہ تمسخر محمود می نمودند لیکن صدق را از دست نمی دادند۔ و حضرت عائشہ صدیقہ می فرمودند۔ کہ آں حضرت کم حرف می زدند۔ و ہرچہ گفتند راست می گفتند۔ از کلماتِ طیّبات است کہ دلِ مومن کہ منوّر از نورِ صدق و صفا است۔ بے گمان خانۂ خدا است۔ و گرنہ مامن ابلیس و شیطان است ؎

دِلا راستی گر کنی اختیار	شود دولتت ہمدم و بختیار
مزن دم بجز راستی زینہار	کہ دارد فضیلت بسی بر بسیار
بہ از راستی در جہاں کار نیست	کہ در گلبنِ راستی خار نیست

و در حدیث آمدہ علیکم بالصّدق فان الصدق یھدی الی اللّٰہ و ان اللّٰہ یھدی الی الجنۃ و ما یزال الرجل الصدق و یتحری الصدق حتّٰی یکتب عند اللّٰہ صدیق۔

حکایت ۔ آوردہ اند کہ پیر شیخ عبدالقادر جیلانی چوں برائے حصولِ علم از خانہ روانہ شد۔ و از مادرش اجازت خواست۔ مادر آنہا وصیّت کرد۔ جانِ مادر! ہر جا کہ بروی دروغ نگوئی۔ و چہل دینار برائے زادِ سفر عطا کرد۔ شیخ آہنگ سفر کردہ بہ کارواں روانہ گشت۔ روزی چند نگزشتہ بود۔ کہ کارواں بدست رہزناں اُفتاد۔ و رہزناں ہرچہ از ایشاں جستند بُردند۔ مگر شیخ را کہ وضع فقیرانہ داشت ہیچ نگفتند۔ یکی از رہزناں پرسید۔ کہ تو ہم چیزی داری۔ گفت چہل دینار۔ پرسید۔ کجا است۔ گفت۔ در گلیم دوختہ ام۔ چوں گلیم را دیدند۔ واقعی چہل دینار یافتند۔ چوں سرگروہ دزداں ایں واقعہ خبر یافت۔ متاثر شد۔ و پارسائی اختیار کرد ؎

نہ پیچد سر از راستی ہوشمند	کہ از راستی نام گردد بلند

"الصدق یرفع الصادق" - والکذب یضع الکاذب

و در رسوم قدمائے ہند مذکور است - کہ کسی کہ دروغ می گفت و دعویٰ راستگوئی می کرد - اُو را از آتش می گزرانیدند - چوں از آتش صحیح سلامت می گزشت - دلیل راستیش پدید می آمد - چہ منقول است - کہ آتش راستگو را نہ سوزد - قصۂ رام و سیتا شاہد صدق ایں مقال است - و در ہندی ضرب المثل است "سانچ کو آنچ نہیں" یعنی آتش در راستی سرایت نمی کند - کہ در گلبن راستی خار نیست - و ہمچنیں رسمی تاکنوں در بلادِ بلوچستان باقی است ہمچنیں بسیار نظائر است - برائے ایں کہ راستگو ہمیشہ بر رہِ حق می رود - و اُو را احتمال گم شدن نیست - و رہِ حق صاف است و ہمچو روز روشن - روشن - ع

راہ راست برو اگرچہ دور است

مآل الصدق الفوز و البیاض و مآل الکذب الخسران و السواد - الاتری الی الصحیفین اولہا کاذب فکانت النتیجہ ہذا السواد الخسران و ثانیہما صادق ملحقہ الفوز و البیاض کما تری انہا من امتنان صدق -

وحق اگرچہ درشت است - ولے نیک سرشت است "الحق مرّ و لوکان دُرّ"

نکتہ - دریں شکل خط ا - ب - پلصراط است پلصراط ا (دوزخ / دوزخ) ب بہشت

و ہر دو جانب پلصراط دوزخ است کہ دور از راہِ راست است و کسی کہ از پلصراط بگزرد - در بہشت رود - وگرنہ در دوزخ - و ایاکم الکذب فان الکذب یھدی الی الفجور و ان الفجور یہدی الی النار و ما یزال الرجل یکذب و یتحری الکذب حتی یکتب عند اللہ کذابا - یعنی شخصی کہ راستی اختیار کُند در بہشت رود - بخلاف ازیں در دوزخ -

و الکذب مقراض الایمان) بیشک صدق ایمان است - و صدق حقیقی عبادت - و خدا دروغ گو عابد را ہرگز نمی پسندد - "ان اللہ لا یحب الکاذبین" - ہذا یوم ینفع الصادقین صدقہم و یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ و کونوا مع الصادقین و الذی جاء بالصدق و صدق بہ اولئک ہم المتقون لہم ما یشاؤن عند اہم

حکمت - دروغ گفتن بضربتِ لازب ماند - اگرچہ جراحت درست شود - نشانِ آن بماند

چوں برادران یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را براست گفتن ایشاں اعتماد نماند ؎

دروغی نگیرند صاحبدلاں	ہر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست
اگر مشتہر شد کسی در دروغ	اگر راست گوید گوئی خطا است
کسی راکہ عادت بود راستی	خطائے کند در گزارند ازو
وگر نامور شد بقول دروغ	وگر راست باور ندارند ازو

فقال عزّ من قائل "قُتل الخراصون" یعنی لعن الکذابون

وحکما گفتہ اند "الکذبُ اُمّ الذنوب" یعنی دروغگوئی مادر گناہ است۔ وگفتند کہ در ہر گنہ گارے عادت دروغ گوئی ضرور باشد۔ واگر اُو خواہد کہ دروغ نگوید۔ نتواند۔ کہ باز جرأت گناہ کُند۔

وتاریخ شاہد است۔ کہ در عالم خرابی ہائے کہ از دروغ گفتن واقع شدہ است ناقابل تلافی است جانہائے عزیز محض از تمسخر و دروغ لقمہ نہنگِ اجل شدند۔

حکایت۔ در شاہنامہ مسطور است کہ رستم نامی پہلوان بہ زنِ خود ایں گفتہ مرخص شد کہ اگر پسر پیدا شود مرا خبر بدہ۔ وگر دختری تولد شد۔ خیر۔ بعد از چند ماہ پسر تولد شود۔ ونامش سہراب نہادند۔ مگر زنش رستم را غلط خبر داد۔ گفت۔ کہ دختری پیدا شدہ۔ وچوں سہراب در لشکر افراسیاب ملازم شدہ مقابل لشکر کیکاؤس بہ نبرد آزمائی رواں شد بہ رستم مقابلہ افتاد سہراب ہر چند نامش پرسید۔ مگر رستم خود را ظاہر نمود۔ وگفت۔ کہ من شاگرد رستم ہستم۔ اوّل بار شکست رستم خورد۔ مگر بار دویم کہ بہم آویختند۔ سہراب مغلوب شد۔ ورستم خنجر بہ گلویش مالید۔ سہراب گفت۔ کہ یاد دار طائر شدہ اگر بر آسماں بپری ویا ماہی گشتہ در آب روی۔ پدرم ہرگز ترا زندہ نگزارد۔ پرسید کہ پدرت کیست۔ گفت۔ رستم۔

ناظرین! ازیں سانحہ اندازہ اش می تواں نمود۔ کہ از دروغگوئی چہ قدر زیاں گشت ورستم لختِ جگر و نورِ بصر خود را بدستِ خود پیالۂ اجل نوشانید۔

دانایان مرد راستگو را شجاع اصلی گفتہ اند و خود پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نی گوید۔ کہ جنگ

از کفار جہاد اصغر است و جدل بہ نفس جہاد اکبر۔ رجعنا من الجهاد الاصغر الی جهاد الاکبر واعدی عدوك نفسك الی بین جنبك پس نفس را زیر کردن و دل را از کذب و بطلان پاک کردن و از زبان راست گفتن شجاعت اصلی است ؎

نہ مرد است آں بہ نزدیک خردمند کہ با پیل دمان پیکار جوید
ولی مرد آں کس است از روی تحقیق کہ چوں خشم آیدش باطل نگوید

قیل للقمان بحکمہ ما بلغ بك ما تری قال صدق۔

القصہ آدمی رضائے خالق ہیچوں باین جوید کہ از زیور صدق و صفا مزین باشد و دین نامیست صدق و صفا را وکسی کہ باین صفت موصوف است۔ بندۂ حق است و حق رہبر او ؎

راستی موجب رضائی خدا است کس ندیدم کہ گم شد از رہِ راست

علم

مباموز جز علم گر عاقلی کہ بے علم بودن بود غافلی

مالک الملکے کہ خالق جز و کل است آفرینندہ ہر نیک و بد حضرتِ انسان را از عنایت خاص بہ حلیۂ عقل مزین گردانیدہ اشرف المخلوقات ساخت و ہر ذرۂ کائنات بہ خدمتِ او قیام بخشید۔ وچوں ابو البشر را از کتمِ عدم بہ منصۂ شہود آورد۔ ملائکہ را بہ سجدہ اش مامور کرد و عزازیل را ازیں جہت ملعون و مطعون گردانید۔ واو از سجودِ آدم گریزی می نمود۔ وبفحوای۔ "لولاك لما خلقت الافلاك" کہ بہ شان سرورِ کونین و زبدۂ دارین است و بہ مودائے یا ابن آدم خلقتك لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلك کہ در توریت مکتوب است مبرہن و محقق می شود۔ کہ انسان عین اعیان و فرمانروائے جہان است۔ و از موجودات بعضی را غذا و بعضی را دو اساز د و بعضی کار خدمت گیرد۔ چنانچہ آب و آتش را در حوائج خود بطرق مختلفہ بکار می برد۔ و باد را کہ سببِ ترویج روح و تقویم بدن اوست ہموارۂ گہوارۂ جنبان جہات خود دارد۔ حتی کہ اجرام فلکی را استخدام می کنند۔ چہ فصول را کہ از حرکاتِ اجرام

سماوی حاصل می شود۔ بحسب تدبیرِ صوابِ اسباب افعال خود وچوں زراعت وعمارت می سازد۔ لیکن ایں ہمہ بآں حال صورت می بندد۔ کہ انسان از ماہیت اشیا وزخواص آں واقف باشد۔ ازیں جہت باری تعالےٰ عزّ اسمہٗ آگاہ نمود۔ آدم را از ناموہائے سائر اشیاء "وعلّمَ آدم الاسماء کلہا" وگر آدمی از علم اشیاء مستعملہ مفتخر نمی شد۔ البتہ از عدم واقفیت از استعمال آنہا نفع نمی برداشت۔ وگل کہ نزاکت ولطافت بے نظیر دارد۔ بجز علم خار است وخار کہ خلش گر دل گلرخان است از علم چوں گل میتواں شد ؎

خشتِ ناپختہ سنگِ مرمر است　　آدمی زادہ گر بیارد کار

حضرتِ رب الارباب درکتاب اعجاز انتساب حضرت رسالت مآب را خطاب فرمود کہ قُل ربِ زدنی علما یعنی اے محمد بگو مرا علم بدہ زیادو زیادہ حکما گفتہ اند۔ کہ فضیلت انسان بہ حیوانات از علم است۔ وجاہل کہ بہ ایں حلیہ متحلی نیست بحقیقت درعدد حیواناتِ عجم است۔ بلکہ از ایشان خسیس تر اولئک کالانعام بل ہم اضل سبیلا ؎

مرا بہ تجربہ معلوم گشت آخر حال　　کہ قدر مرد بہ علم است وقدر علم بہ مال

روزی عائشہ صدیقہؓ ہم از حضرت مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم سوال کردند "بائی شئ یتفاضل الناس" فرمودند "بالعقل والعلم" وفی الخبر "اشرف الانسان بالعلم والادب لا بالمال والنسب" ودر مثنوی مولانا روم منظوم است۔ در زمان پیشین بادشاہے بود۔ عجائب پسند خردمند۔ روزی از اخبار سلف خبر یافت۔ کہ در جہان شجری است۔ کہ اگر آدمی ثمرش را بخورد۔ ہرگز نمیرد وزندہ جاوید شود۔ دریں تحریص تفحص نمود۔ ووزیر خود را حکم داد۔ کہ بہ سعی واہتمام کوشش تمام آن شجر را حاصل باید کرد۔ وزیر خرجہائے زر کشیدہ دہ بدہ وشہر بہ شہر در بیابان وکوہ سر بداد۔ لیکن نشانے نیافت۔ آخر تنگ آمدہ رو بہ صحرا نہاد۔ تا خود کشی نماید واز عقوبت بادشاہ مخلص یابد آوردہ اند۔ کہ عالمی بروی گزر کرد۔ وپرسید چرا از جان تنگ آمدہٗ۔ گفت۔ مرا بادشاہ حکم دادہ کہ درختی تلاش بکن۔ کہ ثمرش زندگی دائمی بخشد۔ بسیار جستجو کردم۔ مگر نشانِ آں درخت نیافتم اکنوں چہ کنم۔ بجز جان دادن چارہ نہ بینم۔ عالم بخندید وگفت۔ آن درخت علم است

کہ حیاتِ ابدی و نجاتِ سرمدی بہ بخشد ۔

جملہ عالم صورت و جان است علم جملہ عالم مردہ و جان است علم

حضرت سید المرسلین خاتم النبیین علیہ اکمل التحیات و افضل الصلوٰت کہ جامع الحکم والعلم اند۔ فرمودند کہ علم محکِ نیکی و بدی است۔ و تمیزِ ممنوع و غیرِ ممنوع۔ علم در بزم زیورِ مرصع کار است۔ و در رزم شمشیرِ جوہردار و در بینوائی یارِ وفادار۔ و در کنجِ تنہائی مونس و غمخوار۔ مالِ فراواں و دولتِ بے پایاں از علم حاصل شود۔ و تقربِ شاہاں و تعارف گدایاں نیز بہ علم۔ و در حدیث است "الناس اما عالم او متعلم والباقی ہیچ" و روایت کردہ اند۔ کہ یکی از اصحابہ از حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد۔ کہ کدام عمل فاضل تر است۔ فرمودند کہ علم دیگر ہمیں سوال کرد۔ و ہمیں جواب دادند۔ تا سہ بار آں شخص گفت من از عمل سوال می کنم۔ نہ از علم فرمودند۔ کہ علم اندک بہ از عمل بسیار کہ بہ جہل باشد

قال الامام شافعی " بعد الفرائض افضل من طلب العلم۔ فہو نور یہندی بہ المحائر "

و امام محمد غزالی فرمودہ "یک زکوٰۃ عالم بہ از ہزار صلوٰۃ جاہل" و در حدیث نبوی نیز مرکوز است " ما اتخذ اللہ ولیا جاہلاً قط " یعنی خدا جاہل دوست را ہرگز نمی پسندد۔ و حکما گفتہ اند۔ کہ علم میراثِ پیغمبران است۔

حکایت۔ دو برادر بودند در مصر یکے علم آموختی و دیگر مال اندوختی۔ ایں علامۂ عصر شد و آں عزیزِ مصر پس توانگر بچشمِ حقارت در فقیہ نظر کرد و گفت۔ من بہ سلطنت رسیدم و تو ہمچناں در مسکنت بماندی۔ گفت۔ ای برادر۔ شکر نعمت باری تعالے مرا مے باید گفتن کہ میراث پیغمبراں یافتم یعنی علم۔ و تو میراث فرعون یعنی ملک مصر۔ قال علی العلم خیر من المال ۔

بنی آدم از علم یابد کمال نہ از حشمت و جاہ و مال و منال

شعر لا یحسد العمر الا من فضائلہ بالعلم والحلم او بالفضل و الجود

دانایانِ فرنگ علم را در کتب خود چنیں ستودہ اند۔

علم کلیدِ خزانۂ کائنات۔ و مفتاحِ گنج موجودات است ۔ بیکن

علم حصن حصین است کہ در روے از شرور آفاق و ذمائم نفاق محفوظ بماند۔ جان ستوان
علم نعمتی است حاصل گردہ۔ وجہل مصیبتی است۔ خود بر خود آورد۔ فلپ سڈنی
علم عطیہ الیست از عطایائے خاص بارگاہ خداوندی۔ رسکن
الغرض باتفاق اہل عقل ونقل ہیچ فضیلت بے علم تمام کامل نیست۔ وکسی کہ جاہل است چوں در محافل علما و فضلا کہ میدان یکہ تازان کمالات انسانیت۔ حاضر شود۔ و ایشاں در احراز قصب السبق بیان مسابقت جویند۔ مطلقاً از خاصیت نطق مبرے و عاری ماند۔ و مانند حیوان اعجم از سخن گفتن عاجز آید۔ اطلاق اسم انسان بہ چنیں شخص ازاں قبیل است کہ گیاہ گندم را گندم خوانند وغوزہ را انگورہ گویند۔ و باندک امعان نظر ظاہر شود۔ کہ ازاں حیثیت کہ حیوانات عجم بحسب فطرت مہندی اند۔ بصرف قوی وآلات جسمانی در وصول بغایت کمال نوعی ایشاں و از جادۂ مستقیم کہ باں غایت منتهی تواند شد منحرف نیستند۔ بخلاف جاہل کہ از معرفت فضائل و رذائل غافل و از تصرف قوی در غیر مقتضاے فطرت از صوب صواب انجام تحصیل کمال کہ از خصیصہ نوع اوست۔ منحرف و متمائل پس جاہل از حیوانات اخس باشد۔ وچوں بہمیں قیاس احوال جمادات ملاحظہ گردد۔ ظاہر شود کہ ازاں مرتبہ نیز فروتر است۔ چہ لسبو اختیار فطرت انسانی را از اعلیٰ علیین احسن تقویم باسفل سافلین" اولئک کالانعام بل ھم اضل رسانید۔ ایں است حقیقت جاہل کہ منقول شد۔ پس انسان را باید کہ علم را کہ از مواہب عظیمہ خداوندی و از آلائے جلیلہ ایزدی است حاصل کند۔ اطلبوا العلم ولو کان الیقین و در فرقان حمید است۔ بل یستوی الذین یعلمون، والذین لا یعلمون لا یستوی الاعمی والبصیر

العلم اشرف شی نالہ رجل	من لم یکن فیہ علم لم یکن رجلا
تعلیم العلم و اعمل یا اخی بہ	فالعلم زین لمن بالعلم قد عملا

واز اقوال ابوبکر بن زبیر است۔ یا بنیّ علیک بالعلم۔ فانک افتقرت الیہ کان مالاً و ان استغنیت عنہ کان جمالاً۔
و معلم الاخلاق سعدی می فرماید ؎

توانگری نہ بمال است پیش اہل کمال　　که مال تالب گوراست و بعد ازاں اعمال

و برمردِ سلیم الفطرت ایں امر عیاں و مبرہن است کہ درخت عمل بجز آبیاری علم نشو و نما نیابد و شگوفہ مراد در چمنستان عمل بدوں نسیم علم وانشود۔ خوش گفت آنکہ گفت ؎

ترا علم در دین و دنیا تمام　　کہ کارِ تو از علم گیرد نظام

سخاوت

ہمہ وقت شو در کرم مستقیم　　کہ ہست آفرینندۂ جہان کریم

جوادِ مطلق و فیاضِ برحق از خزانۂ الطافِ نامتناہی نعمائے گوناگوں و آلائے بوقلموں مرانسان را بے منت و بے قیمت ارزانی داشتہ مطمحِ جود و سخا ساخت و از رافات و رِقیات و عنایات بےغایات ہمہ کائنات را بخدمت اُو سپرد۔ باران رحمت بے حسابش ہمہ جا رسیدہ و خوانِ نعمت بید ریغش برائے ہر خاص و عام کشیدہ و نشنیدیم کہ انسان گناہِ فاحش کردہ و کریم سترگ روزیش بند نمودہ ؎

ای کریمے کہ از خزانۂ غیب　　گبر و ترسا وظیفہ خور داری
دوستاں را کجا کنی محروم　　تو کہ با دشمناں نظر داری

چوں خداوند حقیقی باوجودیکہ از ما جرم عظیم صادر آید روزئی ہر روز بلا دریغ بفرستد۔ و ہر چہ ما داریم از خزانۂ اوست کہ برائے خوردن و دادن مرحمت کنندہ۔ پس رضائے خالق و کریم برحق ہمین است کہ ما نیز کریم باشیم وازِ "اِن اللہ خلق آدم علی صورتہ" محقق و مبرہن است کہ آدمی نیز بہ آں اوصاف جمیلہ متصف باشد۔ کہ در پروردگار دو عالم است۔ و در حدیث آمدہ "السخی حبیب اللہ۔ و لو کان فاسق" و در جوامع الکلم مصطفوی علیہ افضل الصلوات و اکمل التحیات وارد است۔ کہ فرمود اللہ تعالےٰ دین اسلام را از برائے جود برگزیدہ و ہیچ چیز دین اسلام را بہ اصلاح نمی آرد۔ اِلّا سخاوت و حُسنِ خُلق پس ایں ہر دو را بہر دو مزین گردانید ؎

مرد بخشندہ را بوقت سخا　　　تازہ روئے سخاوت دگر است

ودر حدیث دیگر آمدہ۔ اول چیزی کہ در روز قیامت در میزان حسنات نهند۔ حسن خلق وسخاوت باشد۔ وچوں خدائے تعالے ایمان را آفرید۔ گفت۔ خدایا مرا قوی گرداں۔ اللہ تعالے اُورا بحسن خُلق وسخاوت قوی گردانید۔ وچوں کفر را بیافرید۔ گفت۔ بارے خدایا۔ مرا قوی گرداں۔ حق تعالے اُورا بہ بُخل وبد خُلقی مضبوط ساخت۔ حجت الاسلام امام محمد غزالی روایت کردہ کہ جمع از کفار بنی عنبر را اسیر کردہ نزد حضرت رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم آوردند۔ حضرت فرمود کہ ہمہ را بکشید۔ اِلّا یکی از ایشاں۔ امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود۔ کہ خدا یکی است۔ ودین یکی است وگناہ ایشاں ہمہ یکی است۔ پس چہ حکمت است۔ یکی از میان ایشاں از قتل خلاص یافت۔ فرمود۔ کہ جبریل فرود آمدہ۔ وگفت کہ ہمہ را بکُش وایں را بگزارد۔ زیرا کہ اُو اسخی ست وسخاوت اونزد ما مطبوع است ودر اخبار آمدہ۔ کہ اللہ تعالے وحی موسیٰ علیہ السلام را کرد۔ فرمود۔ کہ سامری را مکُش زیرا کہ او سخی است۔ ودر حدیث نبویست "الجنۃ دار الاسخیا" ودریں ضمن منقول است۔ کہ حضرت حق تعالے درکلام معجز نظام موسیٰ وہارون رابدر بارہ فرعون مے فرماید۔ "فقولا لہ قولاً لیناً لعلہ یتذکر او یخشیٰ" ایں رعایت بایں بود۔ کہ فرعون سخی بود۔ مائدہ اطعمہ نفیسہ روز وشب کشیدے۔ وہر خاص وعام را بہرہ ور ساختے ودر سیرت نبوی مسطور است کہ ایشاں بدرجہ کمال سخی بودند۔ روزی قافلۂ کفار اسیر شدہ نزد آں پیغمبر آمد۔ بعد از تحقیق معلوم شد۔ کہ در اسیران یکی دختر حاتم است پیغمبر صاحب رعایت سخاوت را ملحوظ داشتہ فرمودند۔ کہ اُورا بہ اعزاز تمام باز گردانند۔ دختر حاتم طائی گفت۔ کہ من بہ ہمہ یاراں دوزخ باہمہ یاراں بہشت را ملحوظ دارم وہرگز نخواہم۔ کہ　رہا شدہ مراجعت بکنم۔ آں حضرت ایں شنیدہ ہمہ را رہا ساختند۔ ایں تلطف خاص آنحضرت شاہد سخاوت عظمت واہمیت است۔ او نہ خود سخی بودند۔ بلکہ اہل سخا را ہم قدر می نمودند۔ اسکندر ذوالقرنین ارسطو را پرسید۔ کہ سعادتِ دین ودُنیا در کدام چیز است۔ گفت۔ در جُود وکرم۔ قال اللہ تعالے "من جاء بالحسنۃ۔ فلہ عشر امثالہا"

۵　آنکہ تُرا توشۂ رہ میدہد　　　از تو یکے خواہد و دہ میدہد

بہتر ازیں مایہ ستانیت نیست | سود کن آخر کہ زیانیت نیست

و شیخ سعدی علیہ الرحمۃ گفتہ۔ جوانمردی کہ بخورد و بدہد۔ بہ از عابدی کہ روزہ دارد و بنہد

سخیاں ز اموال بر می خورند | بخیلاں غم سیم و زر می خورند

دو کس رنج بیہودہ بردند۔ و سعی بے فائدہ کردند۔ یکی آنکہ مال اندوخت و نخورد۔ و دیگری آنکہ علم آموخت و عمل نہ کرد۔ و کسی را پرسیدند۔ کہ از سخاوت و شجاعت کدام چیز بہتر است۔ گفت۔ سخاوت۔ چہ پنجہ شجاعت پنجہ بشکند و دست کرم دست از درم بر می کند

نبشت است بر گور بہرام گور | کہ دست کرم بہ ز بازوی زور
کرم پیشہ کن کادمی زادہ صید | باحساں تواں کرد وحشی بقید
عدو را بہ الطاف گردن بہ بند | کہ نتواں بریدن بہ تیغ آں کمند
چو دشمن کرم بیند و لطف و جود | نیاید دگر خبث ازو در وجود

مال از برائے آسایش عمر است۔ نہ عمر از بہر گرد کردن مال۔ عاقلی را پرسیدند۔ کہ نیک بخت کیست و بدبخت کدام۔ گفت نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بدبخت آنکہ مرد و بہشت۔ بیت

مکن نماز براں ہیچ کس کہ ہیچ نکرد | کہ عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد

موسیٰ علیہ السلام قاروں را نصیحت کرد نشنید۔ و عاقبتش شنیدی کہ چہ بود قطعہ

آنکس کہ بدینار و درم خیر نیندوخت | سر عاقبت اندر سر دینار و درم کرد
خواہی کہ ممتع بری از نعمت دنیا | با خلق کرم کن چو خدا با تو کرم کرد

قطعہ

درخت کرم ہر کجا بیخ کرد | گزشت از فلک شاخ و بالای او
گر امیدواری کزو بر خوری | بمنت منہ ارہ بر پاے او
شکر خدائے کن کہ موافق شدی بخیر | ز انعام و فضل او نہ معطل گزاشتت
منت منہ کہ خدمت سلطان ہمے کنم | منت شناس ازو کہ بخدمت بداشتت

تبصرہ۔ چوں حضرت حق تعالےٰ زمین را بیافرید۔ در اضطراب آمد و قرار نمی گرفت

پس کوه را بیافرید۔ وزمین را بآں قرار بخشید وملائک ازیں معنی متعجب بودند وسوال کردند۔ کہ بار خدایا۔ ہیچ مخلوقے از کوہ سخت تر باشد۔ فرمود کہ بلی آتش۔ دیگر پرسیدند۔ کہ از آتش سخت تر است۔ فرمود بلی آب۔ دیگر گفتند۔ از آب سخت تر باشد۔ فرمود کہ بلی باد۔ گفتند۔ از باد سخت تر باشد۔ بلی صدقہ پنہانی کہ بنی آدم بدست راست دہد۔ ودست چپ را از اں خبر نباشد ؎

مشو تا تواں از سخاوت بری | کہ گوئی بہی از سخاوت بری

حکما گفتہ اند۔ کہ سخاوت ستار عیوب ناشخیدنی وذنوب ناکردنی است ؎

کس نداند بخیل فاضل را | کہ نہ در عیب نقتنش کوشد
ور کریمی دو صد گنہ دارد | کرمش عیب ہا فروپوشد

ومتضمن ایں سخی را خدا برائے دوستی می گزیند۔ واگرچہ او گنہ گار است وبخیل عابد را نہ پسندد اگرچہ روزہ دار وشب بیدار است ؎

جاہلی جاہل گماں داری کہ دنیا مال تست | غافلی غافل نمی دانی چہ در دنبال تست
آنچہ خوردی رزق موراں آنچہ بردی مشت خاک | آنچہ می ماند زیاراں آنچہ دادی مال تست

بیت

مال از بہر آں بکار آید | تا کہ بہر تنت سپر گردد
ہر کہ تن را فدائے مال کند | مال وتن عرضۂ عطا گردد

وجملہ اہل ملل ونحل روا داشتہ اند۔ کہ دہم حصہ آمدنی یا چہلم حصہ را وقف سازند در سبیل اللہ صرف نمایند ؎

زکوٰۃ مال بدر کن کہ فضلۂ رز را | چو باغباں ببرد بیشتر دہد انگور

ونام سخیاں تا ابد زندہ وثبت علی الدوام ثبت مانند۔ نام حاتم طائی تا کنوں زندہ وسخاوت خاشخیاں در ہند ضرب المثل افواہ قطب الدین ایبک از سخاوت حیات باقی یافتہ۔ وشنیدہ ام در بارۂ حاتم طائی۔

حکایت۔ آوردہ اند کہ در جواہر الاثار مسطور است کہ چوں حاتم وفات یافت او

رادریکی از قبرستان دفن کردند۔ بعد از چندی از شدت باران سیلی پدید شد۔ و از و اندیشہ پیدا شد۔ کہ شاید مرقدش ویران گردد۔ ونشانش محو شود۔ پسرانش تابوت را از قبرش بیرون کردند۔ دیدند۔ کہ ہمہ جوارح راخاک خوردہ۔ مگر دستش باقی ماندہ متعجب گشتند۔ واز صاحبدلی سببش پرسیدند۔ گفت۔ جائی حیرت نیست۔ بہ دستش کہ احتیاج سائلاں دور می کرد۔ خاکش اثر نہ کردہ۔

المختصر سخا بہ درگاہ ایزدی مقبول و مرد کریم الطبع بران مجبول ؎

ولا ہر کہ بنہاد خوان کرم	بشد نامدارے جہان کرم

وحکما گفتہ اند کہ سخا بہترین اوصاف بنی آدم است ؎

شرف مرد بجود است وکرامت بسجود	ہر کہ ایں ہر دو ندارد عدمش بہ زوجود

پس ای اشرف المخلوقات۔ شکر جوادِ مطلق وکریم برحق ایں است کہ تو نیز سخی باشی۔

چہ مرضئ موہب العطایا وخالق البرایا ہمین است ؎

ہمہ وقت شو در کرم مستقیم	کہ ہست آفرینندۂ جاں کریم

اطاعتِ شہ

خلافِ رائے سلطان رائے جستن	بخونِ خویش باید دست شستن

مرتبۂ سلطنت از جلائل نعم الٰہی ہست۔ کہ از خزائنہ الطافِ نامتناہی بعضی از افرادِ امجادِ عباد را ارزانی شود چہ مرتبہ بایں رسد۔ کہ حضرت مالک الملوک یکی از خواص عباد خود را در مسندِ خلافت خاصہ متمکن داختہ از انوارِ عظمتِ حقیقی پرتوے بر احوال او اندازد وتعین مناصب وتقسیم مناصب عامہ رعایا وکافہ برایا حکم او منوط سازد۔ ناہمہ را علی اختلاف المراتب روی حاجت بقبلۂ بارگاہ گردون اشتباہ او باشد۔ ودر حدیث وارد است کہ بادشاہ ظل اللہ است۔ ودر حدیث دیگر آمدہ کہ بادشاہ خداوند مجازی است وجائے دیگر مسطور است کہ بادشاہ گماشتہ رب العالمین است وخود رب پاک فرمودہ

فرمودہ داؤد علیہ السلام را۔ یا داؤد انا جعلناک خلیفۃ فی الارض و در جائے
دیگر منقول است کہ حاکم شخصی باید۔ کہ بتائید الٰہی ممتاز باشد تا در تکمیل افرادِ انسانی
و نظم مصالح این جہانی میسر شود۔ و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند۔ و حکام او را
صناعت ملک و متاخرین او را امام گویند۔ و فعل او را امامت۔ و فلاطون او را مدبرِ عالم
خوانند۔ و ارسطاطالیس او را انسان مدنی گفتہ و چوں زمام مصالحِ انام بکفِ کفایت چنیں
شخصی عالی باشد۔ ہر آئینہ انواع مسامن و برکات بر کافۂ بلاد و قاطبہ عباد رسد و جالینوس
نوشتہ کہ بادشاہ طبیبِ عالم است و احکام او طب کلی المختصر خدا کسی را کہ در حکمت و
فراست و حذاقت ممتاز باشد۔ بادشاہ سازد۔ و ایں ممکن نیست۔ کہ رب کریم زمام خلق
بدست شخصی دہد۔ کہ او قابل ایں نباشد۔ حاشا۔ کلا تعالی اللہ عما یصفون۔ ؎

بہ قومی کہ نیکی پسند و خدا ے دہد خسرو عادل و نیک را ے

و در کتب ہنود مذکور است کہ جلوۂ آفتاب و جمال مہتاب و رفعتِ آسماں و صورت
فرشتگان و طاقتِ باد صرصر و شجاعتِ شیر ببر اگر کسی دارد۔ بادشاہ است و نیز در
کتب مقدسہ ایشاں مذکور است۔ کہ بادشاہ پرتو خالق حقیقی و صانع لم یزلی است اگر کسی مشاہد
انوار حقیقت در آدمیان خواہد۔ آں بادشاہ است۔ اگر کسی مہبط انوار حقیقت و مظہر تجلیات
الوہیت باشد آں بادشاہ است پس لازم و واجب آمد کہ کسی از حکم او نہ پیچد و تعمیل حکم شہ فرض خود شمارد
کہ سالکان گفتہ اند ؎

رضائی سلطان جستن رضای سبحان است کہ ہر مجاز را باشد حقیقتے لازم

و در سیاستِ مدن و در آدابِ سلاطین منقول است کہ قافۂ رعایا و سائر برایا بدل
با ایشاں محبت ورزند۔ و بر زبان ثنا و مدحت گویند و بامکان بہ طریق طاعت و خدمت
پویند۔ و در امتثال اوامر و نواہی چوں خلاف امر الٰہی نباشد۔ بقدر مقدرت سعی نمایند
و حقوق ایشاں را از اخراج وغیرہ بہ وجہ رضا ادا نمایند۔ و ازیں معنی اصلا انقباض خاطر
راہ ندہند۔ و در تعظیم و تبجیل ایشاں ظاہراً و باطناً ہیچ دقیقہ اہمال نہ نمایند۔ و در وقتِ ضرورت
جان و مال فدائے ایشاں کنند۔ چہ حفظ دین و دنیا و اہل دول بوجود ایشاں مربوط است

وکسانیکہ در اعداد خدام ایشاں باشند۔ باید کہ بخود بر زیادتی قربت تجاسر ننمایند۔ چہ صحبت سلاطین را بدخول در آتش و مخالطت باشیر تشبیہ کردہ اند۔ والحق رعایت آداب ملازمت سلاطین کاری صعب است۔ و ہر کس را ممکنِ ارتباض بآں نیست۔ وبعضی مشایخ طریقت گفتہ اند۔ کہ کسی کہ خدمت سلاطین نکردہ باشد۔ و تعلق لوز زیدہ از سلوک طریقت نیا بد۔ چہ بہ مقتضائے السلطان ظل اللہ رعایت آداب مجلس خاص نمودن۔ سبب ارتباض نفس و رعایتِ رسوم طریقت گردد۔ و ہر کہ در حضرتِ ایشاں مجال تقرب یابد۔ باید کہ بہ کاری کہ بہ او مفوض است مشغول باشد و بفضول در دیگر کارہا دخل ندہد والتزام ملازمت بر وجہی کند۔ کہ ہر وقت کہ اُو را طلبند حاضر باشد و از ثقل حضور نیز کہ مودی بشامت است محترز باشد۔ و ہر چہ از ایشاں صادر شود آں را از روے صدق مدح گوید۔ نہ بر وجہ نفاق چہ ہر چہ وقوع یابد۔ البتہ آں را وجہی جمیل خواہد بود۔ پس استنباطِ آں وجہ نماید۔ و آں را استحسان کند۔ و اگر کسی را مرتبۂ نصیحت ایشاں باشد۔ باید کہ بہ وجہ مجاملت و ادب عرض کند۔ چہ بحسب شریعت مقدسہ نیز احاد را در امر سلاطین بمعروف و نہی ایشاں از منکر زجر و عنف نمی رسد۔ بلکہ بغیر از نصیحت جمیلہ و بیان بر وجہ ادب وظیفۂ ایشاں نیست۔ و حضرت حق تعالےٰ در کلام معجز نظام موسیٰ و ہارون را نسبت بہ فرعون می فرماید۔ فقولا لہ قولاً لیناً لعلہ یتذکر او یخشیٰ۔

باید کہ اگر از ایشاں امری مخالفِ مصلحت سانح شود۔ اول بار مماشات و موافقت نماید بعد ازاں بطریق تلطف آں را از خاطر ایشاں بیروں برد۔ چہ حکما گفتہ اند۔ کہ ملوک و حکام بمنزلۂ سیلے باشند۔ کہ از سر کوہے آید۔ اگر کسی خواہد کہ آں را بیک بار بطرفے دیگر گرداند۔ ہلاک شود۔ اما اگر اول بگزارد و بتدریج یک جانب اُو را بخاک و خاشاک بلند گرداند۔ در گردانیدنِ آں آسان شود۔ و بہیچ وجہ افشائے اسرارِ ایشاں جائز ندارد۔ و طریق احتیاط آں است۔ کہ احوال ظاہر ایشاں بقدر استطاعت مخفی دارد۔ تا چوں ایں ملکہ در او راسخ شود۔ اخفائے اسرار بر و آسان نماید۔ و مردم را راہِ استنباطِ احوالِ باطنہ نماید و بافشائے اسرار متہم نگردد۔ چہ امور باطنہ را از احوالِ ظاہرہ استنباط می تواں نمود

زیرا کہ امور عالم تماماً بہمدگر منضبط و متصل اند۔ و باید دانست کہ ملوک راہمتہائے بلند است و بدیں سبب خلق را با ایشاں در مقامِ بندگی باید بود۔ و بہیچ وجہ و بہیچ امر عمل جرم و تقصیر بر ایشاں نباید کرد۔ و اگرچہ در غایت تقرب باشد و در ہر امر کہ دائر باشد میان آنکہ گناہ با ایشاں یا با او حائد شود۔ گناہ بر خود باید گرفت۔ غرضیکہ در ہمہ حال رضای باحکام ایشاں شعار خود سازد و در صحیفۂ سلیمان داؤد علیٰ نبینا و علیہ السلام مسطور است۔ کہ بر سبیل خطاب بنفسِ خود می فرماید۔ ای نفس ملوک را خوار مدار و سخنِ ایشاں قبول کن۔ و بہیچ وجہ نزد ایشاں بقولیکہ متضمن شرے باشد نسبت با تو یا بہ دیگرے اقدام منمای چہ اگر نسبت با تو باشد خود را در معرضِ غضب بادشاہان مجازی آوردہ باشی و اگر نسبت بہ دیگرے باشد خود را طعمۂ غضبِ بادشاہ حقیقی ساختہ باشی و در آداب ابن المقفع آمدہ کہ اگر سلطان ترا برادر گوید۔ آن را خداوندگار خواں و ہرچند ترا قرب زیادہ شود۔ در تعظیم او افزائی۔ و ہرگز ہرگز انحراف از صلاح سلطان مجو۔ کہ بر ہلاک خود بکوشی۔ و سعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش فرمودہ۔ نصیحتِ بادشاہان گفتن کسی را مسلم است کہ بیم سر ندارد و امید زر۔ حکایت۔ آوردہ اند کہ وقتی نوشیروان عادل را معاملتی پیش افتاد۔ جمیع امرائے سلطنت و وزرائے حکومت حاضر بودند۔ و بزرجمہر ہم۔ از ہمہ صلاح پرسید۔ و الّا بسوی بزرجمہر التفاتِ خاص نمود۔ ہمہ جواب دادند۔ مگر اختلاف نمودند۔ بزرجمہر بعد از توقفِ بسیار گفت۔ کہ من بہ جہاں پناہ اتفاق می نمائم۔ دیگراں از و پرسیدند کہ دریں چہ حکمت است۔ گفت ؎

اگر شہ روز را گوید شب است ایں   بباید گفت اینک ماہ و پروین

تقدیر

المناظرۃ بین التقدیر والتدبیر

تقدیر از پردۂ غیب نمودار شدہ بسوی تدبیر مخاطب گشتہ گفت۔ ای تدبیر پُر تقصیر

کوری و در شب تیرہ چہ می جوئی۔ و تو کہ نتوانی چراغی پوئی منم کہ زیر و زبر رامی رانم۔ مقدوری نیست کہ کسی از قبضۂ من بیروں رود۔ و طاقتی نے کہ کسی از حکم من سرتابد شاکرے را شکرے می خواہم و عالمی را عالمی می گردانم و توئی کہ اعتبار بہ اُمیدداری و اُمید آنست۔ چنانکہ چشمہ بے آب باشد یا سرابے باشد کہ از تابش آفتاب دریائے آب نظر می آید۔ در اصل نامت بے وفا و کارت مکر و دغا نمودن است۔ و انجام صاحب تدبیر حسرت و حرمان خوردن۔ عاقل بے چارہ بر تو اعتماد کلی داشتہ مرضیٔ تو کہ اُو را نفع بر سانی نے نے مرضیٔ من کہ اُو را سُود سے بہم رسانم۔ تو محتاج من استی۔ چنانکہ گفتہ اند۔ تدبیر کنید الا نظر بر تقدیر کنید کہ از پردۂ غیب چہ بروں آید۔ و تو کہ کاری را در ہمہ عمر سر انجام می دہی۔ من اُو را در یک ساعت در ہم برہم می سازم۔ ع تدبیر کند بندہ تقدیر زند خندہ۔ عارفان قدم می شناسند۔ و عابدان عقل را در پایم بینداز ند ؎

ہر کار را حوالۂ تقدیر ساختن　　　نزدیک عارفست این تدبیر ساختن

زمام عالم و عالمیاں بدستم۔ و تو کہ ندانی۔ حضرت آدم در باغ بہشت بسیار احتیاط نمود۔ کہ دانۂ گندم نخورد۔ الا چوں تقدیر براں رفتہ بود کہ حضرت بو البشر بر زمین بیاید پیش تدبیر نہ رفت و حضرت حوا اُو را بر خوردن دانہ گندم راضی گردانید و اگر آنحضرت بر زمین نیامدے مرتبہ خلافت الٰہی چگونہ یافتی۔

تدبیر۔ تصویر دانش و عقل و پیکر علم و فضل چوں این سخن ہائے کبر و رعونت از تقدیر شنید۔ شعلۂ غضبش بر پا شد لیکن اندیشید کہ گم کردہ را براہ آوردن و فیل مست را لگام دادن کاری سہل نیست۔ و اینجا بجز دانش و عقل و بدوں حسن تدبیر فیروزی یافتن و دشمن را زیر نمودن مشکل این ست ؎

بہ شیریں زبانی و لطف و خوشی　　　توانی کہ پیلے بہ موُئے کشی

پس تدبیر بہ کمال سنجیدگی و متانت و بہ نرمی و لطافت بدیں طور گویا شد۔

تدبیر۔ باجی تقدیر! سر تسلیم خم۔ و ہر چہ فرمودی بر چشم۔ بے ادبی معاف۔ ہر چہ عرض بکنم۔ اگر بگوش ہوش بشنوی۔ دانم۔ کہ مروی۔ انسان بے زیور عقل حیران و عاقل

بدوں فکر و اندیشہ ناداں وچیزی میسر نشود۔ چوں سعی و اجتہاد نمائم۔ مشکلی آسان نشود اگر خونِ جگر را نریزم۔ بیمار بدوں علاج شفا نیابد۔ وصلاح بجز اندیشہ صواب نیاید۔ نام لقمان و جالینوس بہ حسن تدبیر روشن و دوام افلاطون و ارسطاطالیس بہ سبب زیر کی ثبت۔ سکندر بہ حکمتِ عملی مغرب و مشرق را گرفت۔ و سقراط بہ عقل و دانش حکیم بے مثل شد۔ ہرچہ خواست بیاموخت۔ و ہرچہ بیاندوخت۔ ابوالفضل بعہدۂ وزیری رسید۔ و ایاز از ہمہ غلامان در علو مرتبت پیش پیش دوید۔ بزرجمہر زینتِ بزم نوشیروانی و بابک افادۂ کامرانی شد۔ ایں ہمہ یمن و برکت من۔ لیکن تو ئی کہ آدمی را بیکاری گردانی۔ و گرسنہ را گرسنہ تر سازی و ہوشیار را کاہل و کاہل را کاہل تر و تنبل گر۔ بظاہر اگر تو تسلی می دہی۔ لیکن در اصل خراب می کنی۔ شنیدۂ

حکایت ۔ وقتی درویشی در صحرا می رفت۔ باز را دید۔ کہ تکۂ گوشت بہ چنگل خود آورد در آشیان زاغ رفت۔ و آنجا بچۂ زاغ را کہ رنجور بود۔ بخورانید۔ درویش ازیں پنداشت۔ کہ روزئی ہر کس ہر کجا کہ بود برسد۔ بنابریں در راہ نشست و منتظر سفرۂ طعام شد۔ دو شبا روز گذشت مگر ہیچ پیدا نشد۔ و او ہمہ طور گرسنہ بماند۔ کہ ناگاہ بروے صاحبدلے گزر کرد۔ و پرسید۔ چرا خستہ حال نشستۂ۔ درویش ماجرائے خود گفت و فریاد نمود۔ صاحبدل خندید و گفت ای برادر درویش خویشتن تو ہرچہ دیدی۔ نہ اندیشیدی۔ اگر می اندیشیدی گرسنہ نماندی۔ باز تکۂ گوشت بیمار و رنجور را دادہ است۔ نہ کہ بہ پیل تنے مثل تو۔ و تو کہ تندرستی چرا بے کار می باشی۔ بر و امداد بے کساں بنما۔ نہ ایں کہ بے کار نہ نشیں۔ پس اے تقدیر ہر کہ بامید تو بنشیند۔ ذلت یا بد و سختی بیند۔ و لقمہ چیند۔ و ہر کہ بر صلاح من عمل پیرا باشد قدر بیند و صدر نشیند۔

تقدیر ازیں سخنہائے تدبیر قہر آلود گشت۔ و غضبناک شدہ گفت۔

تقدیر ۔ عجب است ع   توچہ باشی و چہ باشد کارِ تو

حلوہ خوردن را روے باید۔ تو و ایں سخنہا خنجرِ قضا بیآرم۔ و سر را از تن جدا بکنم و زبانت را از قضا برکشم۔ ابوالفضول با معقول ~

نہ شود ہیچ جز بہ تقدیری   گر کند کس ہزار تدبیرے

نہ شنیدی۔ دو چیز محال عقل است۔ خوردن بیش از مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم ؎

قضا دگر نہ شود ار ہزار نالہ و آہ — بہ شکر یا بہ شکایت بر آید از دہنے
فرشتۂ کہ وکیل است بر خزائن باد — چہ غم خورد کہ بمیرد چراغ بیوہ زنے

منم۔ کہ بگویم۔ ای طالب روزی بنشیں۔ کہ بخوری۔ و ای مطلوب اجل مرو کہ جاں نبری۔

قطعہ

جہد رزق ار کنی وگر نہ کنی! — برساند خدای عز و جل
در روی در دہان شیر و ببر — نخورندت مگر بروز اجل

ولے تدبیر نگہ دار۔ بہ نانہادہ دست نرسد۔ و نہادہ ہر کجا کہ ہست برسد ؎

شنیدۂ کہ سکندر برفت در ظلمات — بچند محنت و آنگہ نخورد آبحیات

واے تدبیر بر تقصیر صیاد بی روزی در دجلہ ماہی نگیرد۔ و ماہی بے اجل در خشکی نمیرد ؎

مسکیں حریص در ہمہ عالم ہمی رود — او در قفائے رزق و اجل در قفائے او

بیمار شفا نہ یابد چو حکم نہ باشد نشنیدۂ کہ چوں قضا بیاید ہیچ تدبیر کارگر نمی شود ع

چوں قضا آید طبیب ابلہ شود — و آں دوا نفع نہ رساند
از قضا سرکنگبیں صفرا فزود — روغن بادام خشکی می نمود

تدبیر ایں شنیدہ پیچ و تاب خورد گفت۔ **تدبیر**۔ ای تقدیر چوں بہ لطف و نرمی مکالمہ نمودم
دلیر شدی و حقیقت خود را نداستہ کہ رہ بہ ہستی۔ شیر شدی۔ یاد دار۔ انا للوصل و انت للقطع
و انا للعطا و انت للمنع و انا للضرو انت للضرب و انا للعمارۃ و انت للخراب۔ المعمر و انت المقلد
و انا صاحب التقلید۔

تمام رسل و آئمہ ملت و دین تاکید بلیغ نمودہ اند۔ کہ تدبیر ضروری است۔ اگرچہ آں
شود کہ خدا کند چنانچہ صائب گفتہ ؎

غرق بیکاری مگرداں روزگار خویش را — پردۂ روئے توکل ساز کار خویش را

و پیغمبر خدا فرمودہ است۔ اعقل و توکل۔ کہ اشارہ بسوئے آں اعرابی است کہ اشتر خود را
بر توکل خدا بغیر زانو بستن۔ بیروں نشاندہ نزد پیغمبر صاحب آمد۔ مولنا روم بایں قصہ
اشارہ فرمودہ اند۔ **نظم**

گفت پیغمبر بآواز بلند | با توکل زانوئے اشتر بہ بند
رمزِ الکاسب حبیب اللہ بشو | از توکل در سبب کاہل مشو
رو توکل کن تو در کسب ای عمو | جہد میکن کسب میکن مو بمو
جہد کن جدے نما تا وارہی | ور تو از جہدش بمانی وارہی

وای تقدیر زبان دراز گردن فراز ے

رزق ہر چند بے گماں برسد | شرطِ عقل است جستن از درہا
گرچہ کس بے اجل نخواہد مرد | تو مرو در دہانِ اژدرہا

لیس للانسان الا ماسعی

وای تقدیر نشنیدی کہ حکما گفتہ اند ہر انسان تقدیر خود خود می سازد یعنی او تدبیر نیک کند۔ تقدیر نیک می سازد پس من محصل ہستم۔ و تو ما حصل ہستی۔ من مخزن ہستم۔ و تو خزانہ ہستی۔ و اگر لعل ہستی من کان ہستم۔ و تو اگر دُر ہستی۔ من دریا ہستم۔ من مقدم ہستم و تو موخر من اعلیٰ و تو ادنیٰ۔ من گرانم کہ بر زمین ہستم۔ تو سبکی کہ بر آسمان ہستی ے

تو بہ سُبکی فلک نشینی | من بہ خنکی زمین نشینم

خدا ہمراہ من ہست۔ نشنیدی ہمتِ مرداں مددِ خدا۔ پس برائے فہمایش تو چند ہیں سخن ہا کافی است۔ و ترا باید کہ اکنوں دست نگرم شوی و خطائے خود را اعتراف کنی۔

تدبیر ایں تقریر می کرد۔ کہ ہاتفِ غیبی آواز داد۔ **ہاتف غیبی** (بجانب ہر دو مخاطب شدہ) از شماہاں کسی را غرہ نہ باید شد۔ چرا کہ ہر یک بر حق است۔ تقدیر بے شک غالب است۔ مگر تدبیر ہم لا ریب بسببِ فطنت تا جائے کہ اختیار انسان است۔ تدبیر رہبر و راہ نمودنِ او ست۔ و دور از آں تقدیر قادر و غالب کہ گفتہ اند۔ الانسان مختار فی فعل و مجبور فی الاختیار

وقت

ای شیخ چہ جوئی ز شبِ قدر نشانی | ہر شب شبِ قدر است اگر قدر بدانی

وقت متاعی است۔ گراں بہا۔ کہ بہ مقابلہ اش ہفت اقلیم وقعتے ندارد۔ وسلطنتِ عظیم
بے حقیقت آوردہ اند کہ سکندر ذوالقرنین بوقت نزع می گفت۔ کہ دمی زیادہ کنید
وسلطنت ومکنت بعوض آن گیرید۔ مگر مہلت چشم زدن کجا۔ سکندر راہی ملک عدم شد ؎

نگہ دار فرصت کہ عالم دمی است — دمی پیش دانا بہ از عالمی است
سکندر کہ بر عالمے حکم داشت — دراں دم کہ بگذشت عالم گذاشت

وحکمائے فرنگ گفتہ اند۔ کہ ہر روز حیات خورد وہر شب ممات بزرگ است۔ وہر روز را کہ
بکار آرند۔ عالمی زیبند۔ وہر لمحہ را کہ ضائع شود زندگی را خراب کند۔ شیخ سعدی چہ خوش گفتہ ؎

خیری کن ای فلان وغنیمت شمار عمر — زاں پیشتر کہ بانگ برآید فلاں نماند

ویکی از دانایان گفتہ۔ وقت است کہ خاک سیاہ را اکسیر می سازد۔ وسلاخ آہن را خنجر آبدار
وقطرۂ آب را دُرِ شاہوار ونطفۂ ناپاک را آدم پرہیزگار می نماید۔ الغرض وقت فی الواقع
متاع گرانبہا است۔ کہ اندازہ قیمتش مشکل۔ مگر ہر آنکہ قدر وقیمت وقت دانست۔ بہ دولت و
بادشاہی رسید۔ چنانکہ اہل فرنگ رسیدند۔ زیرا کہ ہر لمحہ وقت را بہ باقاعدگی صرف می نمایند۔
ویک دقیقہ را بہ زیاں نمی رسانند۔ خورد ونوش ونشست وبرخاست ونوشت وخواندِ
ایشاں بروقتِ مقرر می شود۔ وممکن نیست کہ روزی از انضباط اوقاتِ روزانہ کارے
خلاف افتد۔ اہل ایشیا از ایشاں تبدیل لباس آموختند۔ مگر افسوسہا کہ قدر وقت ندانستند
کالسکہ، بخار، تلغراف، تیلیفون، بخاریہ، شمندفر رواج یافت۔ مگر اشاعتِ تقسیم اوقات نہ
شد۔ قاب سگار در جیب انداختند۔ وساعت بر مچ دست بستند۔ مگر استعمالِ وقت
نیاموختند۔ اہل سلف کہ نہ ساعت داشتند۔ نہ مینار ساعت۔ ہر کار را بر وقت می کردند۔
واز طاعت وعبادت ومحنت ومشقت وخورد ونوش کارے نبود۔ کہ بر وقت معینہ نمی شد
قدرت ایشاں را رہنمونی می نمود۔ وایشاں لطف زندگی حاصل می کردند۔ علی الصباح بیدار
می شدند۔ بہ ہمیں جہت ہمیشہ تنومند وتندرست می ماندند۔ قابل تعجب امر این است۔
کہ طیور ودواب ووحوش ہر کار را باقاعدہ کنند۔ مگر حضرت انسان کہ اشرف المخلوقات است
در ادائے فرض منصبی کوتاہی وغفلت نماید۔ بر تنگال بہار، خزان، تابستان، بر وقتِ

خود خود می آید۔ مہر ومہ ۔ ستارہ ومشتری شب وروز درکار خود ہستند ہمچنیں تمام صحیفہ قدرت باواز بلند می گوید۔ کہ کار امروز بفردا مگزار ؎

ابروباد ومہ وخورشید وفلک درکارند　　تا تو نانے بکف آری وبغفلت نخوری

ہمہ از بہر تو سرگشتہ وفرمانبردار　　شرط انصاف نباشد کہ تو فرماں نبری

جان سٹوارٹ مشہور عالم فیلسوف گفتہ۔ ہر کہ قدرِ وقت داند۔ استعمال وقت خوب می داند۔ وہمچنیں بکن می گوید۔ خوش بختی چیزے است کہ ہر وقت بدست نمی آید۔ مگر کسیکہ قدرِ وقت بداند خوش بختی راضرور حاصل کند۔ چنانکہ خواجہ حافظ گفتہ ؎

دلا وقت توانائی دریں دُنیا غنیمت داں　　کہ دوراں ناتوانی ہا بسی زیر زمیں دارد

ودریں ضمن مسطور است کہ شاہان قدیم کہ ہمہ عالم را مسخر کردند۔ وقت را نعمتِ گرانبہا می پنداشتند وچوں از دیوان عام فارغ می شدند۔ در دیوان خاص تدابیر ملکی و امورات سیاسی رامی اندیشیدند وبعد ازاں بہ خلوت یادِ خدا می نمودند۔ واکثر شاہان از ایشاں بہ کلاہ دوزی وقرآن نویسی وجلد بندی گزر اوقات می کردند۔ مشہور است ۔ کہ اورنگ زیب بادشاہ از امورِ سلطنت فارغ شدہ ۔ قرآن نقل میکرد۔ ونسخاش را در بازار فروختہ وجہ معیشت می ساخت۔ وہمچنیں ناصر الدین محمود کہ از خاندانِ غلاماں بادشاہے بود۔ متقی وپرہیزگار۔ ہر روز قرآن نقل می کرد۔ واز اجرتِ آں شکم پروری می نمود۔

تاریخ عالم شاہد است کہ والیانِ ملک کہ قدر وقت ندانستہ بہ امور بادشاہی توجہ نداند وعمر خود را در لہو ولعب صرف نمودند۔ عرصہ سلطنت ایشاں امدادے نیافت وانجام ایشاں نہایت بد شد۔ تمثیلاً مستعصم باللہ آخری بادشاہے بود از خاندان عباسیہ کہ عیش و نشاط را بادشاہی دانستہ بود۔ از دست کفار کشتہ شد ودر زمانِ او سیل وار خونِ خلق موجزن گشت۔ ودر تجربہ آمدہ ۔ کہ بہ یک لمحہ چناں تغیر شد۔ کہ پیش ازیں کہ نصرت وست می بوسید۔ شکستِ عظیم واقع شد۔ نپولین بوناپارٹ کہ ہمہ عالم را تسخیر می نمود۔ در سن ہژدہ صد بہ مقام واٹرلو۔ از دست ڈیوک آف ولنگٹن ہزیمتی یافت ۔ وجہ ایں بود۔ کہ لشکر امدادی ڈیوک آف ولنگٹن بر وقت آمد۔ ولشکر نپولین بدیر رسید ۔ قریبہ بود ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔

کہ سہرای فتح بر سر شہنشاہ فرانس بستہ شود۔ مگر وائے قسمت کہ توقفِ یک لحہ برائے فتح
فرانس بسیار مضر ثابت شد۔ و بایں حکایت کہ مذکور می شود ثابت است کہ اگر آدمی از چیز مفید
بروقت نفع حاصل نہ کند۔ نتیجہ بجز حسرت خوردن وکفِ افسوس مالیدن نباشد۔

حکایت۔ آوردہ اند کہ در سلف مردی بود۔ جویاے سنگ پارس کوہ ودشت
وادی و دریا نوردید۔ مگر نشان سنگِ پارس نیافت۔ و در مستی و ہوشیاری و در خواب و
بیداری اگر او را ضبط بود۔ ایں کہ پارس بدستش آید۔ روزی مرادش برآمد۔ و پیر مرد دیرینہ
سال بروے گزر کرد۔ و او را سنگ پارس مرحمت نمود۔ بدیں شرط کہ بعد از یک ماہ باز بگرداند
ایں گفتہ آں ہاتف غیبی غائب شدہ۔ او در بازار رفت و نرخ آہن دریافت کرد۔ دید۔
کہ امروز گرانی خاص دارد۔ فردا ارزاں خواہد شد۔ مگر چوں روز دیگر در بازار رفت و نرخ آہن دریافت
میکرد۔ مگر آہن ہر روز گراں تر می باشد۔ حتیٰ ماہ باختتام رسید۔ و او ہیچ نکرد۔ ہر وقت ایں می اندیشید
کہ مکلفت انبار آہن خریدن و او را زر خالص ساختن کارے مشکل نیست و می گفت کہ ہنوز دہ روز
باقی است و ہنوز پنج روز مگر ایں نمی اندیشید کہ ہیچ چیزے نایاب بدست گرفتن ایں چنیں جہلتی نیز میسر شدن
کوہ آہنی را طلا ناب نمودن فرصت یک دقیقہ نمی طلبد مگر اُف آں بیوقوف فرق در آہن و طلا نمے دانست و
فرصت وقت بے خبر بود۔ نتیجہ ایں شد کہ آں پیر مرد آمد و پارس خود را باز گرفت
و او بجز دستِ تاسف مالیدن و حرماں نصیبی ہیچ حاصل نکرد۔ **تبصرہ**۔ اگر آدمی زندگی خود
را پارس خیال کرد۔ و وقت را غنیمت شمرد۔ ہمانا خویشتن را طلائے خالص سازد ؎

من نمی گویم کہ ایں کن یا بفکر آں مباش ای ز فرصت بی خبر در ہر چہ باشی زود باش

و دیگی از کتب ہنود مسطور است کہ مادہ آہوے بہ بچگان خود بر لب آبِ گنگ از بہر
آب خوردن می رفت و چون بہ کنار رسید۔ دہن بر آب انداخت و آب خوردن آغاز نمود۔ مگر
دید کہ بچگانش آب نمی خورند سببش پرسید۔ گفتند۔ کہ نا وقتی کہ شورِ دریا ختم نشود۔ ما آب نمی
خوریم۔ گفت۔ جانِ مادر۔ شورِ دریا تا قیامت باقی باشد۔ و ما ہر نفس زندگی را بیش بہا دانستہ
از و توشہ آخرت بسازیم۔ یونانیاں در علم متھیالوجی وقت را متشکل بہ شکل انسان ساختہ
بودند کہ بر ہوا سوار بود۔ کہ از زر کِل بود۔ مگر بر ناصیہ کاکلے می داشت۔ مطلوب ازیں ایں است۔

کہ اگر شما وقت را گرفتن می خواہد۔ از جلویش بگیرید کہ از عقبش ۔ ع وقت از دست رفتہ باز نیاید۔ صائب چہ خوش گفت ؎

غرق بیکاری مگرداں روزگارِ خویش را　　پردۂ روی توکل سازکارِ خویش را

الغرض مردِ دانا آں باشد۔ کہ قدر وقت بداند۔ و برائے ہر کار وقت مقرر سازد۔ و اصلا خلاف آں نکند و کارِ امروز بر فردا نگزارد۔ و ہر لمحہ را زندگی شمارد۔ جملہ انبیاؑ و رسل و پیشوایان مذاہب و ملل یک نفس زندگی را ہم غنیمت شمرند۔ و راست گفتند۔ کہ جان در حفاظت نفس است وکسی کہ قدر یک نفس می شناسد۔ تحقیق قدرِ آب حیات می داند۔ برائے عاقلاں ہر شب شبِ قدر است و ہر روز روزِ عید ؎

ای شیخ چہ جوئی ز شبِ قدر نشانی !　　ہر شب شبِ قدر است اگر قدر بدانی

مناظرۂ شاعر و مصوّر

منزلے است خوشنما و دلکشا۔ در و دیوارش از تصویر ہائے رنگیں آراستہ۔ و صحنش از صندلی ہائے بے شمار پیراستہ۔ مرداں جوق در جوق جمع می شوند۔ و درجہ بدرجہ بنشینند لختے نگزشت۔ کہ صدرِ مجلس آمد۔ ہمہ برائے تعظیمش (برخاستند) و و پا شدند مسند و ادند و طرح مصرعہ پیش شد۔ ع "نیست فطرت را مصور در جہاں جز شاعری"

شعرا بکمال جدّت مصرع بر مصرع می رانند و ہر سو ز ہر طرف نعرہ ہائے تحسین بلند می شد۔ گاہے آوازئے "خوب" می آمد و گاہے "فقد مکرر" ارشاد فرمایند"۔ بارے دیگر مصورے کہ ازیں راہ گزر می کرد از مرد ماں پرسید۔ کہ ایں چیست۔ گفتند۔ بزمِ سخن آرائی و مجلس غزل سرائی پرسید بزمِ سخن کرا گویند۔ گفتند شعرائے باکمال و سخن سنجان شیریں مقال جمع اند۔ یک مصرع طرح مقرر کردہ اند۔ کہ دیگر مصرعہ ہائے بر آں می گویند۔ و ایں را مشاعرہ می نامند شما ہم جا در گیرید۔ و حظِ وافر و لطفِ بے حد حاصل بکنید۔ مصور نشست۔ چوں تکرار مصرعہ طرح شد۔ مصور شنید و گفت کہ ایں چہ معنی دارد۔ مرد ماں جواب دادند۔ در جہاں

بجز شاعرے کہ مناظر فطرت را ظاہر کند۔ دیگری نیست۔"

چوں مصور ایں بشنید۔ تن و توش او آتش گرفت۔ بہ سبب خشمش از آتش خشمش پرید۔ مرقع تصویر ہائے نگیں را از جیب بر آوردہ باواز بلند تشہیر داد۔ شاہد است ایں مرقع کہ منم صورت گرے۔ شعرا ایں شنیدہ بر آنگیختہ شدند و گفتند۔ ایں مرد کہ مجلس ما را منغص کرد۔ باشد کہ عزت مجلس خود نگاہ داشتہ ایں را لاجواب کنیم۔ باتفاق ہمہ یکی از شعرائے مقابل او شد و گفت

شاعر۔ ندانی کہ ما کیستیم۔ ما شعرائے بلند خیال ہستیم۔ خاقانی و انوری مثال ہستیم۔ شاہ را گدا نمودن و گدا را شاہ ساختن گل را خار کردن و خار را گل نمودن ادنی کار از کار ہائے ما است۔ شہرت محمود را برباد دادیم کہ از راجگان ہندوستان خراج گرفت۔ بلخ و قندہار را مسخر کرد۔ غزنی را نمونہ ارم ساخت۔ و امین الدولہ و یمین السلطنت خطاب یافت۔ مگر چوں صلہ بہ اشعار شاعر نداد۔ در نظر مطعون گشت و خواہد ماند تا انقراض زماں و مرور زماں و ایں اشعار ہجویہ بحق اوست ؎

زناپاک زادہ نداری اُمید   کہ زنگی بشستن نہ گردد سفید

پرستار زادہ نیاید بکار   اگرچہ بود زادۂ شہریار

مصوّر۔ دانستم بلند خیالی شما۔ خدا ایں بلند خیالی کسی را عطا نکند۔ شما ایں را بلند خیالی نام دہید۔ نزد من خام خیالی است کہ مملو بہ شکوہ گوئی و ہرزہ درائی و ژاژخائی است۔ فردوسی عمر عزیز را دریں ہزل سرائی خراب کرد۔ محمود خوب کرد کہ او را شصت ہزار دینار سرخ عطا نہ کرد۔ شاعر را چہ یارا کہ ایں قدر زر برد۔ منم کہ چین را نگار خانہ چین ساختم۔ گاہے پیغمبر خدا شدم۔ ارژنگ آوردم۔ دنیا را عجائبات دُنیا در ملاحظہ آوردم نہ مثل تو عمر برباد دادم۔

شاعر ایں شنیدہ در طیش آمد و گفت۔ ای نقاش صوری۔ ہشدار۔ مرا ہرزہ گو مگو من نقاش معانی ہستم۔ شما جسم ہستید۔ من روح ہستم۔ روح بر جسم افضل است۔ من بر تو افضل ہستم۔ تو خط و خال مردماں می سازی۔ من نہ فقط خط و خال می سازم۔ بل حسن و جمال می نمایم نہ صرف حسن و جمال بل نقاب از چہرہ کسب و کمال بر افگنم۔ مالک ظاہری و باطنی ہستم۔ نہ ہمچو تو بر کاغذ چند نقش زدہ او را تصویر نام نہادہ و تصویر ہائے را جمع کردہ مرقع

نام کردہ۔ در بازار آوردہ می فروشم۔ وچند درہم حاصل کردہ خوشنود می شوم۔ ایں کار کارِ شاگرد پیشہ ہا است۔ نہ کار ما شرفا۔

مصوّر۔ قربانت شوم بخدا اگر شما شریف ہستید۔ نام شرفا از لوحۂ جہاں محو گشت وشرافت معدوم شد۔ تسلیم می کنم۔ شاخچہ بند ہستید۔ کرۂ زن ہستید۔ لجاجت وخوشامد در جبلت شما مرکوز است۔ و دریں ہم شکے نیست ؎ خوشامد ہر کرا گفتی خوش آمد" نزد ابلہاں و خوشامد طلباں مقبول ہم بشوید۔ وانعام ہم بگیرید۔ مگر بہ پیش سنجیدہ مزاجاں ، عاقلاں و حق گویاں وقعتی ندارد۔ خود رب الارباب خالق جمیع مخلوقات۔ در کتاب اعجاز انتساب گفتہ۔ لم یعقلون مالا یفعلون۔ من ہر چہ بر کاغذ نقش نمایم۔ او را خواندہ و ناخواندہ بفہمد وبشناسد۔ مگر ہر چہ متاع شما است۔ پیش خریدار خواندہ بیرزد و بس۔ پیش انساں کہ بنی آدم نہ شعری گفت نہ طرزِ تحریر ایجاد کردہ بود۔ من بودم کہ اظہار مطالب را سہل مے نمودم۔ بل سہل تر می کردم۔ وتاکنوں جائیکہ مرداں حرف نتوانند زد۔ ضروریات ومافی الضمیر خود را بذریعہ تصویر ہائے بروز می دہند۔ آنجا نہ شعرگوئی مفید است ۔ نہ غزل خوانی و نہ قصیدہ وسیلہ حاجت براری۔ ہزار غزلہا بخوانید۔ و ہزار اشعار بر زبان بیارید مطلب کسی نمی فہمد۔ ؎ "کس نداند کہ در دہانت چیست"۔ پس آنجا ای شاعر شیریں مقال تو گنگ باشی نے نے بلکہ کرہم چہ مافی الضمیر دیگرے ہم نمی فہمی۔

(شاعر چوں از زبان مصور لفظ گنگ و کر شنید۔ برق شد۔ خواست کہ خرمن مصوّر را یعنی ہمہ مرقع او را بہ آتش زبانی بسوزد۔ خاک سیاہ کند۔ و مے گوید بدیں طور گویا باشد)

شاعر۔ ؎ "تو چہ باشی وچہ باشد کار تو"۔ خاک را چہ نسبت با عالم پاک۔ چند خطوط منحنی بکشی و آں را تصویر نام نہی۔ چوں در طینت شما انحنا داخل است۔ استقامت از کجا آید۔ من کہ سطور اشعار را باستوا می نویسم۔ کارِ من نیز مستوی است۔ من اشیاء غیر مرئی را مرئی مے سازم و توصرف مرئی را۔ درحالت مرئی ظاہر می کنی۔ و یک دیگر سقم در صنعت تست۔ و آں ایں مجسم را غیر مجسم می کنی۔ و کلاں را خرد تر می سازی۔ گاہ

خرد ترین۔ مرا صرف ضرورتِ قلم و دوات و گاہے آں ہم نہ۔ چہ من در حافظہ اشعار خود را محفوظ
می توانم کرد و تو نہ صرف ضرورتِ قلم دوات داری۔ بل ترا ضرورت مو قلم است و نیز رنگہائے
گوناگوں و بوقلموں کہ بجز ایشاں تصویر شوخ نتواند شد۔ و یک صفت در شعر من ایں است
کہ من از زور کلام عدم الوجود را بہ وجود می آرم۔ نشنیدۂ "من البیان السحر" و تو صرف خاکۂ موجود
بکشی پس آں قدرت کہ مرا حاصل است۔ ترا در جنت میسر نیاید۔ ای نقش طراز گردن فراز ؎

بارے گرت بگور عزیزاں گزر بود — از سر بنہ غرور کیانی و سروری
کانجا بدست دافعہ بینی خلیل را — درہم شکستہ صورتِ بتہائے آزری

مصوّر۔ چہ کنم۔ لا فہائے شما بے حد۔ و شیخی ہائے تو لاتعد۔ مو قلمہائے مانی و بہزاد تا ہنوز
فرسودہ نشد۔ باید کہ مشتی از خرواری بہ بیں کنم۔ و یک دنیا را مائل خود گردانم چشم ہوش بکشاد
ببیں نقش خسرو و شیریں بہ شیریں قلمی من تازہ بل بہ غازہ تا کنوں رونق می دہند۔ نگار خانۂ
چین تا الحال ضرب المثل عالم است ہزار ہا امرائے ثریا پائگاہ و سلاطین صاحب حشم و جاہ و
حکما و علما و صلحا و عرفا ازیں جہاں گزشتند۔ من صورت ایشاں را تا ہنوز در مرقع تو منقش
و مرتسم دارم و تو اگر بینی بہ بیں۔ و ایں کار من تا ابد جاری بماند۔ و خود ہستی شما بدست من است
من بعد از فوت شما صورت تو محفوظ دارم۔ بل در بائیسکوپ ہر تصویر خود را کاں می تواں
دید۔ و نیز متحرک ہم حالا بگو۔ تو محتاج من ہستی۔ یا من محتاج توم۔

شاعر۔ شاید ترا معلوم نیست کہ من بادشاہِ اقلیم سخن ہستم۔ و قلم شمشیر من۔ و تو از شعرا
نشنیدۂ۔ خاقانی ؎ نیست اقلیم سخن را بہتر از من بادشاہ۔ سعدی ؎

گہہ گر خیال در سرم آید کہ ایں منم — ملک عجم گرفتہ بہ تیغ سخن دری

پس ازیں طور دیگراں پس شعرا بادشاہ ہستند۔ و بداں مرتبہ و تمکنت کہ شعرا یافتند ہیچ مصوری
را ہم نہ رسید۔ رودکی بسیار غلام می داشت۔ چہار صد شتر در زیر بار رخت او
می رفت۔ خاقانی در صلہ ہر قصیدہ سہ ہزار دینار سرخ از منوچہری یافت۔ فیضی منصب
جلیلہ می داشت۔ عنصری و معزی از زر کثیر مالا مال گشتند۔ و ما نشنیدیم مصوری کہ بہ ہم
چنیں دولت تمکنت ہا یافتہ۔ یا بہ تقرب شاہاں اقبال دیدہ۔ و سرفرازی و برتری یافتہ پس

ای تلاش و مصور نام نهاد در پایم بیاد عفو تقصیر بخواه۔

مصوّر من نخستین گفتم۔ کہ بہ زبان تو عہدہ بر اشدن مشکل است۔ آخر شاعر هستی۔ جدت طرازی می کنی۔ در عربی مقولہ است "الشعر یزری بالعلم" کذب و بطلان را بہ صدق تبدیل ساختن ستوۂ تست۔ و دروغ در سرشتِ تست و من شنیدہ ام کہ شاعری از دروغ فروغ می یابد۔ و ایں از بزرگان منقول است۔ دروغ گو را حافظ نباشد و نیز "الکذب مقراض الایمان"۔ ایمان را در تو دخل نیست من چگونہ بہ تو بہ سرِ پیکار بیایم۔ ہر چند می گویم۔ ردمی کنی خدا از بانِ ترا زبوں کند۔ کہ زیاں می دہد۔

(شاعر ایں سخن شنیدہ دلیر شد۔ بلکہ شیر شد۔ و بہ یک ہمہ بر مصور حملہ کرد)

شاعر ۔ معلوم شد بافندگی۔ خواجہ معلوم شد بافندگی۔ ترکی تمام شد۔ حالا بر من روشن شد۔ کہ از کوزہ ہمہ ترا و د کہ در وست۔ ای مصور ای طبل تہی بس ختم شد کمال تو و ظاہر شد جمال تو۔ پیش ازیں ترا معلوم نبود۔ کہ من مصور ہر فن ہستم۔ و در صورت الفاظ بہ چنیں خوبی تصویر مے کشم۔ کہ اگر بزم نشاط باشد۔ در عود و چنگ گل و مُل۔ مینا و جام۔ جمع مے سازم و گر بزم عزا باشد۔ در و سامانِ گریہ و زاری۔ لوازم اشک باری یکجا کردہ۔ فراہم می نمایم و گر معرکہ رزم باشد گرز و سنان۔ تیر و پیکان۔ خنجر و تیغ بید ریغ بر جمع می کنم۔ کہ نظارگیاں را لطف در اصل نباشد کہ در قطار ہاے الفاظ در یابند۔ ازیں جہت بر من صادق آید۔ کہ مصورِ فطرت ہستم۔ مصور ہر رنگ ام۔

چوں ایں قدر عجب در سر شاعر سرایت کرد۔ ناگہ حکیمی پیدا شد دراں مجلس و رو بہ ہر دو کردہ گویا شد۔ شاعرا بیشک شما بلبلِ ہزار داستانِ سخنوری و طوطی شیریں زبان شکرستان معنی پروری ہستید۔ زمزمہ پردازی۔ نغمہ سنجی۔ جدت طرازی۔ سحر بیانی۔ جملہ اوصاف در تو یکجا جمع اند۔ مگر ہر کہ عجب و افتخار را در دل جا دہد۔ منزلت و قعت خود را خراب کند ہر فن د ہر ہنر خوبی دارد۔ بر محل خویش تو بے شک مصورِ فطرت ہستی معنی آفرینی ہا می کنی۔ مگر قلم مصور ہم عالمی را سخر کردہ۔ ہر کاغذے را صفحہ ارژنگ نمودہ۔ لالہ و گل۔ ریحان و سنبل سرو و صنوبر۔ برگ و رگ گل ترچناں می نماید۔ کہ نقل را اصل می سازد۔ و طرفہ ایں کہ

خوانده وناخوانده حظِ وافر بردارد۔ محافل ومجالسِ عیش ونشاط از تصویر ہائے رنگیں ودلکش روضہ رضوان را فراموش می کند۔ شاعر! نام بزرگاں از کارنامہائے تو باقی مانده لیکن ہمیشہ ناموران از قلم مصور تازه مانده۔ پس شما ہر دو افتخار مطبع وقار عالم وعالمیاں ہستید وہر یک را صنعت خود مبارک باشد۔

زمانہ با تو نسازد۔ تو با زمانہ بساز

یکی وجیہہ دیگری قبیح کسی صبیح وکسی ملیح۔ خالق البرایا انسان را از خاک یکساں پیدا نه کرده کسی گلعذار است وکسی مشکبار۔ رومی وزنگی۔ ہندی وفرنگی در عادات واطوار ودر شکل وشباہت تباین بسیار دارد۔ چنانچہ ارسطا طالیس می گوید۔ کہ تضاد عقول در مردماں بر اشکال ایشاں است وجانوراں کہ عقل یک نوع دارند۔ در شباہت اختلاف ہم کم دارند۔ مجبولاً انسان طرفہ معجون است یعنی مجموعۂ صفات ملکی وعاداتِ بہیمی ؎

آدمی زاده طرفہ معجونیست　　از فرشتہ سرشتہ وز حیوان
گر کند میل ایں شود کم ازیں　　ور کند قصد آں شود بہ ازاں

نفس ناطقہ انسانی بر سہ شعبہ منقسم است (۱) نفس مطمئنہ یا ملکی (۲) نفس لوامہ یا سبعی (۳) نفس امارہ یا بہیمی۔ وازیں جملہ نفوس ہر یک انسان را بجانب خود می کشد وبصورتِ عدمِ اطاعت ناموافقتِ تمام می نماید۔ لیکن انسان آنہا را بہ عقل مطیع ومنقاد گرداند۔ بہمیں صورت خود مزاجِ انسانی از امتزاج اخلاط متضاد مرکب است یعنی از دم وسودا وصفرا وبلغم مگر قوتِ حیات از ایشاں بہ سببِ عملِ خاص کارگیر ودر مابین انسانی را رواں دارد۔ ازیں گذشتہ اگر نظر بر موادات دارند معلوم گردد کہ ہر شئے را موافقت نیست تا وقتیکہ برائے افاده خود موافق نہ سازند۔ اگر از دریا جوئے بہ گشتِ خود نیارند سودمند نہ گردد۔ ورنہ بصورت دیگر آبِ دریا طوفان تباه کن است وآتش را کہ در ساعتی عالمی را بسوزد۔ چوں بہ احتیاط بکار می برند۔ فائده مند گردد۔ بعینہ از وحوش ودواب کہ بعضی از آنہا بہ انسان میل وموانست ندارند۔ تابع ومنقاد می گردند۔ الغرض بر فن

و باران کوہ ودشت ابر و باد برائے انسان مفید می تواں شد۔ اگر موافقت بہ ایشاں نماید
آیساب کالسک بخاریہ وابورطیارۂ نتیجۂ موانست انسانی است۔ اگر کسی طبائع مردم راموافق خود
بزاید۔ اورا باید کہ موافق خود سازد و کاری نیست کہ انسان آنرا نتواند کرد۔

بہ شیریں زبانی و لطف و خوشی — توانی کہ پیلے بہ موئے کشی

جملہ انبیا و رسل و مصلحان دین وملل را در ابتدا ت مانہ ناموافق بود مگر ایشاں پرواہی تکالیف نہ
کردہ آخر بر مخالفان خود غالب آمدند۔ حضرت خاتم النبیین سید المرسلین از کفار سخت تنگ آمدند
مگر قربانش شوم زہے۔ ہمت ایشاں کہ آتش را آب نمودند و سنگ راموم کردند۔ و وقتی بود کہ
حضرت عمر رضی اللہ تعالےٰ عنہ تیغ خون آشام از نیام کشیدہ بہ قتل آنحضرت می آمد و بہ ہماں
موم درا اقدام میمنت التزام رسیدہ سر بر خاکِ کفِ پائے آں جناب می نہد و مسطور است ۔

حکایت۔ کہ روزی عیسیٰ علیہ السلام می گزشت۔ الٰہی بہ ایشاں دوچار شد و سخنی پرسید
بہ نرمی و خوش خلقی جوابش باز دادند۔ آں شخص آغاز بدخوئی و فرومایگی کرد۔ اما چندانکہ او
نفرین می کرد۔ ایشاں تحسین می فرمودند۔ و ہرچند وے اندر مجادلہ در می آمد۔ ایشاں طریق
ملاطفت می پیمودند۔ شخصی بدانجا رسید و بہ عیسیٰ گفت۔ چرا ازیں ایں کس شدۂ او قہر می کند
و تو مہر می فرمائی۔ او جور و جفا پیش می برد۔ تو بہ نرمی و لطف پیش می نمائی۔ فرمودند۔ مصرعہ
" از کوزہ ہماں تراود کہ در وست "۔ او چناں می کند۔ کہ علامت اوست۔ و من چنانکہ صفتِ
من۔ من ازوی در غضب نمی نشوم۔ و او ازمن صاحب ادب می شود۔ من از سخن او جاہل
نمی گردم و او از خوئے و خلق من عاقل می گردد۔ نظم

چوں نشوم من ز وے افروختہ — او شود از من ادب آموختہ
من کہ ز دم مایہ دہٗ جاں شدم — ایں صفتم داد خدا زاں شدم
خلق نکو وصفِ بزرگاں بود — خصلت بد سیرتِ شیطاں بود

وہم چنیں در قصۂ یوسف علیہ السلام مذکور است ۔ کہ برادران یوسف باوجودیکہ بہ یوسف
بدسلوکی ہا نمودند۔ بہ عوض چند درہم ناسزا فروخت نمودند در چاہ انداختند۔ مگر یوسف بہ ایشاں
در اثنائے قحط عظیم کہ در مصر و نواحی آں سرزدہ بود۔ آں سلوک نمود۔ کہ ایشاں لائق

ہمچنیں مراعات بہ بخودند ورا انبار غلہ زر سرخ پُر کردہ بہ بیری عطا نمود۔ مطلب انیں واقعہ ایں است کہ یوسف علیہ السلام را زمانہ اگرچہ ناموافق بود۔ مگر یوسف بہ آں موافقت نمود بخلاف آں اگر کسی جواب دشنام بدشنام دہد بعوض طپانچہ مشتکے۔ وبعوض مشتک سیلی زند نتیجہ اش ایں باشد۔ کہ آتش نزاع وفساد مشتعل گردد۔ ونوبت بہ مجادلہ بل بہ محاربہ رسد وگفتہ اند کہ فلک ناہنجار بہ کج روی خود کلاہ کج کلاہاں را بر زمین می نہد۔ وگردن سرفرازاں رامی شکند۔ وکسی کہ سر بتواضع فرود آرد۔ زمانہ گرویدہ او می شود ؎

تواضع ز گردن فرازان نکوست گدا گر تواضع کند خوی اوست

وسان الغیب خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ چہ خوش گفت ؎

بر آستانۂ تسلیم سر بنہ حافظ کہ گر ستیزہ کنی روزگار بستیزد

ورودکی بریں مضمون گفتہ ؎

رفت آنکہ رفت آمد آنکہ آمد بود آنچہ بود خیرہ چہ غم داری

مستی مکن نشنود او مستی زاری مکن کہ نشنود زاری

شو تا قیامت زاری مکن کے رفتہ را بہ زاری باز آری

ومولنا روم نیز گفتہ ؎

با قضا پنجہ مزن ای تند و تیز تا نگیرد ہم قضا با تو ستیز

وور حدیث قدسی است۔ من لم یصبر علیٰ بلائی۔ ولم یرض بقضائی فلیطلب ربا سوای فلیخرج من تحت سمائی۔ وبریں مضمون است ؎

کہ من دست قدرت ندارم بہ پیچ بسر پنجہ دست قضا بر مپیچ!

چو نتواں بر افلاک دست آختن ضروری است با گردشش ساختن

نہ روزی بہ سر پنجگی می خورند کہ سر پنجگاں تنگ روزی ترآند

کہ حاصل کند نیک بختی بزور بسرمہ کہ بینا کند چشم کور

ہمہ فیلسوفان یونان و روم

ندانند کرد آنگبیں از زقوم

اسیرِ لذتِ تن ماندۂ وگرنہ ترا
چہ عیشہا است کہ در ملک جان مہیا نیست

جواہر حمد بے حد وثنائے لاتعد نثار حضرت خداوندی کہ چنین شیون وفنون عالم گوناگوں راکہ عبارت۔ ازصور علمیہ اوست بترکیب کاف ونون از نہانخانہ بطون بدرگاہ ظہور آورد ۔ کنتُ کنزاً مخفیاً .... ووجود بشر را از کارخانہ عنایت خود کسوت حیات پوشانیدہ از جملہ مکونات اشرف وممتاز ساخت ۔بل ہمہ کائنات بخاطر او آفرید۔ چنانچہ در توراۃ مکتوب است ۔ یاابن آدم خلقتک لاجلی وخلقت الاشیأ لاجلک وازفرقانِ حمید وقرآن مجید واحادیث معتبرہ ثابت است ۔کہ اجرام سماوی کہ کمال ایشاں مقارن از وجود ایشان است واجسام ارضی وامہات سفلی وآبائے علوی راہم بخدمت او سپرد۔ وچوں ابوالبشر را از حلیۂ شرافت افتخار بخشید۔ ملائکہ را بر ما نقش گزاشت

ے آں بندہ پروری کہ زبان در دہاں نہاد ۔ دُرِّ کلام در صدف ہر دہاں نہاد

جاں را زلطفِ عذب غذائے لطیف داد ۔ دل را مفرح زسخن درمیاں نہاد

در بحر سینہ دُرِ معانی بپرورید ۔ در کانِ طبع لعل سخن بیکراں نہاد

پس انسان کہ اورا شرف تبیان حاصل است ونیز بہ کمالِ علمی وجمالِ عقلی متجلی است ۔ بقولِ حضرت علی مرتضی کرم اللہ وجہہ کہ بروئے حدیث شریف" انا مدینۃ العلم وعلیٌ بابہا" ابواب مدینۂ علم اند۔ اگر غضب وشہوت رامطیع ومنقاد سازد۔ وبکمال عقلی رسد۔ رتبہ او از ملک اعلیٰ باشد چہ ملک را مزاحمی درکمال نیست بلکہ اختیارے درآں نہ وانسان باوجود مزاحم بسعی واجتہاد باین مرتبہ فائز شدہ واگر عقل را مغلوب شہوت وغضب سازد۔ خود را از رتبت بہائم فروتر سازد۔ چہ ایشاں بواسطۂ فقدان عقل کہ رادع شہوت وغضب تواند بود۔ در نقصان معذور اند۔ بخلاف انسان ـہ

آدمی زادہ طُرفہ معجو نیست ۔ از فرشتہ سرشتہ وز حیوان

گر کند میل ایں شود کم ازیں　　ور کند قصد آں شود بہ ازاں

ہمانا ایں مقدمہ کہ مذکور شد دال است بر کمال انسانی بداں طور کہ انسان ترک غضب وشہوت کند وبہ اوج رسد الحق کہ بہشت جائے اوست ؎

چوں بوم بد خبر مفگن سایہ بر خراب　　در اوج سدرہ کوش کہ فرخندہ طائری

گر قدر خود بدانی قرابت فزوں شود　　نیکو نہاد باش کہ فرخندہ جوہری

انسان را آلاتِ بدنی ووسائل جسمانی وقوائے عقلی غرضیکہ جملہ جوارح بدیں شرط مرحمت شدہ کہ او وجود را از خواہشاتِ نفسانی باز داشتہ در مدارج ترقی قدم نہد ومرتبہ علی علیین حاصل کند۔ وہر کہ بدیں اوصاف موصوف است درحقیقت انسان است ورنہ حیوان محقر۔ بفحوائے ؎

تا جان معرفت نکند زندہ ات بہ شخص　　نزدیک عارفان حیوان محقری

حکما گفتہ اند کہ انسانیت نہ در تاکل وتشارب است ونہ در تنقل وتذکر ونہ در تولید وتناسل۔ اگر ایں می بود فیل بسیار خور جانور است۔ بوزنہ خیلی زرنگ وچابک وخروش کنند ووحوش وطیور اولاد افزانیدہ۔ بلکہ انسانیت چیزی است دیگر کہ از وانسان مشرف ؎

"فربہی چیزے دگر آماس چیز دیگر است" عاقلی را پرسیدند۔ کہ فضیلتِ انسان چگونہ می باشد حالانکہ ہر جارحہ او را در حالت موزونیت بہ چیزے دیگر مشابہت می دہند۔ چناں کہ رخسارش را در ملائمت وسرخی بہ گل۔ وچشم را بہ نرگس شہلا وبہ چشم گاؤ دشتی وبہ دیدۂ آہو۔ ولب را بہ لعل ومرجان بہ دُرِ دنداں را تشبیہ می دہند۔ وزلف را بہ بنفشہ ونافہ ومشک وعنبر وزبان را بہ سوسن۔ وقامت را بہ قیامت وسرو وشمشاد وصنوبر۔ ورفتارش را بہ کبک رفتاری۔ وگفتارش را بہ دستاں سرائے بلبل وشکر خائے طوطی تشبیہ می دہند۔ گفت۔ زیور عقل است۔ کہ ازو تزئین انسان دو بالا ونکریم آدم زادہ سابق ؎

عقل است کہ بنیاد شرف محکم ازوست　　افزونیٔ حرمتِ بنی آدم ازوست

پس انسان از عقل کہ یکی از آلا لے لم یزلی است تمیز خیر وشر کند۔ وعالم را بچشم عبرت بیند نہ پندارد۔ کہ دنیا دار البقا است۔ بلکہ او را دار الفنا خیال کند۔ وحکما گفتہ اند

دنیا سرائے گذشتنی و گذاشتنی است نہ جائے خیمہ انداختنی ؎

دنیا پلے است رہگزر دارِ آخرت | اہل تمیز خانہ نگیر بند سر پلے

حکمائے ہند گفتہ اند کہ دُنیا را بحرے کنار خیال کنید و خود را در آں گل نیلوفری پندارید دریں بحر نہ مغروق شوید نہ مفروق یعنی نہ بہ عالم ملوث گردید و نہ ازاں کنارہ کش شوید۔ بلکہ ہمچو نیلوفر کہ بر سطح آب بماند۔ اگرچہ آب ہم زیادہ شود۔ و جائے دیگر آمدہ۔ کہ دُنیا مردار لیست و بروے جادلہ کنندہ سگِ مردار خوار ؎ " الدنیا جیفۃ وطالبہا کلاب" بعضی از انہا دنیا را عجوزہ شمار کردہ ؎

دنیا زنے است عشوہ دہ و دلستان ولیک | باکس نمی بَرد بسے او عہد شوہری
آبستنے کہ ایں ہمہ فرزند زاد و کشت | دیگر کہ چشم دارد از و مہر مادری

انبیاء و اولیاء و علمائے راسخین و آئمہ دیں۔ دنیا را مزرعہ آخرت قرار دادہ اند۔ ایں واقعی راست است " الدنیا مزرعۃ الآخرت " و بعض بدیں طور گفتند۔ عالم ناسوت مراتِ عالم لاہوت است ؎ نوشتہ اند بہ ایوان جنت الماوی | کہ ہر کہ عشوۂ دنیا خرید وائے بروے

پس ؎

ای دل ازیں جہان دل آزار در گزر | در تنگنائے گنبد دوار در گزر
کار جہاں نہ لایق اہل بصیرت است | مردانہ وار از سر ایں کار در گزر
چوں می تواں بہ گلشن روحانیاں رسید | سعی نما و زیں رہ پُر خار در گزر
در بحر غم ز حرص چو غواص شوخ چشم | غوطہ مخور ز گوہر شاہوار در گزر

و گفتہ اند کہ برائے تن پروری کسی را رنج نباید داد۔ کہ ایں تن ملک کرم و وجود آں است ؎

جاہلی جاہل گماں داری کہ دُنیا مال تست | غافلی غافل نمی دانی چہ در دُنبال تست
انچہ خوردی رزق مور آنچہ بُردی مشت خاک | آنچہ می ماند زیاراں آنچہ دادی مال تست

و ؎

دنیا نیرزد آنکہ پریشان کنی دلے | زنہار بد مکن کہ نکرد است عاقلے
دنیا مثال بحر عمیق است پُر نہنگ | آسودہ عارفاں کہ گرفتند ساحلے

پس ما حاصل زندگی و محاسن حیات ایں است کہ انسان دریں عالم فانی در لذت نفسانی بند نہ
باشد۔ بلکہ خیال عقبیٰ و ما فیہا کند و راحتِ حقیقی و نجاتِ ابدی را طلبد۔ و جملہ حظوظ دانی کہ
باقی ہم اند۔ در فردوس۔ کہ اعلیٰ ترین بہشت است موجود اند۔ چرا انسان بر دنیائے چند روزہ نازاں
شدہ اسیر قیود نفسانی گردد۔ و مشاہدہ جمال انوار حقیقی و دیدار جلال لم یزلی را از دست بدہد۔ و جمال
نیر قدسی بجز صفائی قلب صورت نہ بندد۔ و تصفیہ قلب بدون مقہور و مغلوب شدن خواہشات نفسانی
حاصل نہ شود۔ پس ہر کہ در بند حوادث نفسانی و در بلائے حوائج شیطانی قدم نہد۔ از جلوہ پرتو حقیقی
محروم ماند۔ و از انسانیت عہدہ برا نشود۔ و در ورطہ تنزل آرد۔ حتیٰ کہ از حیوانات عجم خسیس تر ماند۔ اے
اشرف المخلوقات بنی آدم و اے سدرہ نشین طارم چہارم ؎

اسیر لذتِ تن ماندۂ وگرنہ ترا ‏ ‏ ‏ ‏ چہ عیشہا است کہ در ملکِ جان مہیا نیست

قلعۂ رہتاس

تلک آثارنا تدل علینا ‏ ‏ ‏ ‏ فانظروا بعدنا الی الآثار

ایں قلعۂ فلک شاں کہ ہمسر قصر دوازدہ دری آسمان است یکے از قلاع عظیمہ ہندوستان و از آثار
قدیمۂ عرصۂ دوران محسوب می شود۔ و پیمانۂ ہمت آں شیر زماں شیر شاہ سوری والا دودمان است۔ کہ
سلاطین زمان و خواقین جہاں پیش آں چوں روباہ مرعوب و خوانین دوراں و شیاطین و گردن کشان دوراں ہمہ مغلوب
از بلدۂ جہلم بفاصلہ چہار کروہ بجانب شمال مغرب بر ساحل دریائے کہان و از اسٹیشن دینہ بمسافت
دو کروہ بسمت جنوب واقع است۔ شیر شاہ سوری کہ پادشاہِ کامگار و فرمانروائے عالی مقدار بودہ
باصولتِ شیری و شوکتِ ہزبری آں چناں غالب و قاہر می نمود۔ کہ پیش ہیبت و سطوت او شیرِ
فلک ہم چوں گربہ روزہ دار ناخن ہیبت در پنجۂ اضطرار نہاں کردے بنیادش در ۹۴۸ھ مطابق ۱۵۴۲ء
میلادی نہاد۔ الا بعد از انقضائی عرصہ ہفت سال چوں پیمانۂ عمرش لبریز شد در ۹۵۲ھ داعی اجل را
لبیک گفتہ اہتمام تعمیرش بہ پسرش سلیم شاہ تسلیم نمود۔ مؤخر الذکر کار تعمیر را در ۱۵۴۵ء میلادی بہ اختتام رسانید
رقبۂ ایں قلعہ ۹۴ ایکڑ اراضی است و مشتمل است بر دوازدہ دروازہ و دو دریچہ۔ تعداد بروج و کنگرہ
ہائش شصت و ہشت و ہشدہ صد و پنجاہ و شش علی الترتیب است۔ آثارش در بعض جاہا از دوتا

پانزده ذرع و بلندی دیوارش تا سی و سه ذرع رسیده۔ باعث تحریر این قلعه راویان صدق اشعار و حاکیان
حقیقت دثار به این نوع بیان فرموده که چون شهنشاه هندوستان جنت آشیان سلطان نصیر الدین همایون
والا دودمان از نامساعدت روزگار و مصاحبت بخت ناهنجار آوارهٔ دشت ادبار شده از راهِ سنده عازم
ایران گشت تا از چنگ شیر شاه مخلصی یابد۔ شیر شاه سوری که نام اصلی آن فرید خان بوده و در احسان
فراموشی و حق ناشناسی فرید الدهر و وحید العصر بوده۔ و پروردهٔ این خاندان و سر آوردهٔ این دودمان بوده
و خاندان مغلیه سبق غداری در مکتب بد عهدی خوانده حرفی از کتاب وفا نیاموخته سلطان موصوف را تعاقب
کنان بوقت مراجعت از جهلم گزشته بر ساحل دریای کهان رسید و سلطان سارنگ و سلطان آدم که امرائے
مقتدر از گکهر بوده بر اضلاع بسیار و قلاع بیشمار واقع دامن جبال و کهسار حکمرانی می نمودند و به سبب
رفعت شان و علو خاندان پیش شاهان زمان و سلاطین گیتی ستان وقار و اعتباری تمام می داشتند به آن غاصب
غدار بجنگ پیش آمدند۔ و شیر شاه را آن بیشه و کوهک که نواحی آن مشتمل بر جنگلات بسیار مملو از اشجار شجردار
و گلزار پر بهار و مرغزار خوشگوار و دب خوشنما بود بسیار خوش آمد۔ و خیال تعمیر قلعه بر نمونهٔ قلعهٔ رهتاس واقع ملک
بهار بغرض استیصال و سرکوبی گکهران با اقتدار و حفاظت راه مسافران هر دیار و صیانت معموره هائے
قرب و جوار در خاطرش خطور کرد۔ تا در آن سامان حرب و ذخیره جنگ نموده بر مراجعت سلطان نصیر الدین
همایون از ایران مستعد جنگ آن شهنشاه والاشان گردد۔ و معهذا رؤسای قوم مذکور را که باعث جنگ و جدال و
محرک نائرهٔ قتال هر ماه و هر سال می بودند خائف و مرعوب سازد رؤسای قوم گکهر در عهد حکومت مغلیه مصدر
کارهائے شائسته شده مورد الطاف شاهانه و عواطف خسروانه می بودند۔ آورده اند که آن سفاک و خونخوار
و بد عهد و غدار دوازده پسران سلطان سارنگ خان را عرضهٔ تیغ بیدریغ ساخته نعش هائے شان را
بر کنگره هائے قلعه آویزان نمود برائے ترهیب بغات و تخویف عصات و تنبیه غوات الا لغو لے

ببیں کز ظلم جبارے کم از راے ستم بیند ستمگر نیز روزی کشتهٔ تیغ ستم گردد

آن شیر بیشهٔ و غا و هژبر معرکهٔ دغا از بی ثباتی دوران بے بقا و بیوفای جهان بیوفا لقمهٔ نهنگ اجل گشته کار تعمیر
را نا تمام گزاشت در اندرکوت آثار مسجد شاهی و محلات راجه مان سنگه بنظر می آید الا مدرس و منهدم شده
در سقف قصور پرندگان و طیور آشیانه ها ساخته که از ملاحظه آن بے ساخته اشعار مفرعی بر زبان می آید

از روی یار خرگهی ایوان همے بینم تهی وز قد آن سروسهی خالی همی بینم چمن

جای کہ بود آں گلستان ہا و بوستان و بوستاں | شد گرگ و روبہ را مکان ہم بوم و کرگس را وطن

برجای رطل و جام می گوراں نہادستند پی | برجای چنگ و نای و نی آواز زاغ است و زغن

منجملہ دوازدہ دروازہ چند دروازہ ہائے ذیل قابل ذکر است۔ (۱) لنگر خانی۔ کہ دراں طعام می پختند۔ (۲) شیشی کہ مزین شیشہ ہای بوقلموں بود۔ کابلی کہ رخش بہ کابل است۔ شاہ چاندولی کہ پیش او مزار شاہ چاندولی است سُہیل کہ براں محلات قابل دید است۔ اکنوں فرودگاہ حکام بودہ صندلی ہای گوناگوں و فرش ہائے بوقلموں دارد۔ خواص خانی کہ پیش آں مزار سخی خواص خان است۔ طاقی کہ بر وقت ملاحظہ آں شاہزادہ سلیم بیمار شد۔ کتبات سنگ مرمر بر جمیع دروازہ ہائے نصب شدہ کہ عبارات بخط طغرای دارد۔ شعری ازاں جملہ اشعار کہ بر کتبہ دروازہ لنگر خانی کندہ است اینجا مسطور میگردد

ز تاریخ ہجرت گزشت است سال | بہ نہصد چہل ہشت آمد جلال

شہر رہتاس کہ اندرون قلعہ واقع است۔ آبادی در رونقش یوماً فیوماً کم میگردد۔ از ملاحظۂ قلعہ و آثار این بقعہ دلہائے ناظرین رقیق معترف بیوفائی دوراں و بی بقای عرصہ جہاں می شود۔

اشک حسرت مے فشاند دیدۂ نظارگاں | آں قدر کز آب آں روئے ہمگیر و دوراں

از فراز سنگ آب اشک چوں آید فرود | بر زمین سہل نامیدہ شود آب کہاں

چوں رواں منقی صاف است آں آب رواں | زانکہ می آید بروں ہر دم ز قلب مومناں

بوم نعرہ بر فصیلش می زند ہر دم فسوس | فاختہ کوکو کند بر قصر آں شیر ژیاں

آہ کجا شد آنکہ بنیادش نہاد و خود نماند | الاماں از گردش گیتی و دور آسماں

فصیل قلعہ از اشک باری آسماں و حوادث دوراں در ماتم بانیاں روئے سیاہ پوشیدہ سیاحان جہان و رہ نوردان عرصۂ دوراں فصیلی بہ آں پختگی ندیدہ سے

بعد از وفات تربت ما در زمین مجو | در سینہ ہائے مردم عارف مزار ماست

ساکنان بلاد و امصار بعیدہ بقحوائے سے

تازہ خواہی داشتن گر داغ ہای سینہ را | گاہی گاہی باز خواں این دفتر پارینہ را

برای عبرت آموزی و سبق اندوزی بے وفائی دوراں و بدعہدی زماں می آیند و بر زبان می آرند۔ کہ قلعہ از قا! ع جہاں واقعہ از بقاع دوراں مثل آں ندیدیم فصیل قلعہ کہ از بعض جا ہا

سر بسجود می گردد۔ مضبوطی مصالحہ اش نگزارد۔ کہ سنگ از سنگ جدا شود۔ از جائیکہ منہدم میگردد۔ قطعۂ دیوار بر زمین می آید۔ افسوس نہ شیر شاہ باقی ماند نہ ہمایوں۔ فقط داغ غضب و تعدی بر دامن ظلم و بیداوی آں ثبت است۔ کہ تا انقراض دوراں و انتہائے زماں محو نگردد۔ فی الحقیقت ایں قلعہ مجسمہ عبرت است زیرا کہ از ملاحظہ ایں سد سکندری ہمسر قصر دوازدہ دری آں تحیر و ششدری کہ عارض می شود۔ عارض قرطاس از تحمل بار زلف تحریر آں قاصر است۔

ای مبصر گر بیائی از پئے دیدار آں : درس عبرت ہم بیاموز از در و دیوار آں
در فراق بانی او سینہ اش رشک چمن : شد دلش از کثرت داغ الم گلزار آں
سیر گلزار روش بنمای و ہر گل را ببیں : یک نگاہ غور در کار است اندر کار آں
ہست ایں تاریخ گویا یک زباں از نجواں : تا عیاں گردد بخوبی بر دلت اسرار آں
چشم عبرت بیں کشا، و قدرت حق را بہ بیں : تا نمک ریزی ز اشک بر دل افگار آں
شیر شاہ را ہم سر آمد روزگار دولتش : ہم سرش را ہم سر آمد بخت ناہنجار آں
بوم نوبت می زند ہر دم بہ نوبت خانہ اش : زانکہ ویراں گشت اکنوں کوچہ و بازار آں
اصفہاں نیم جہاں رہتاس بد نیم دگر : ہست بر اثبات ایں دعویٰ گوا آثار آں
بر فصیلش طائر وہم و خیال کس نشد : زانکہ گشتہ سنگسار از رفعت کہسار آں
طول و عرضش را بہ آسانی ہندس ہم نیافت : عمر ہا باید کہ پیماید کسے اقطار آں
دیر ہا گشتہ کہ فریاد و فغاں ہا میکند : کس نخوردہ از خویش و بیگانہ غم و تیمار آں
اینکہ می آید نظر در پای آں آب رواں : جمع گردیدہ است آب اشک حسرت بار آں
چشم عبرت بر کشا، در سرمۂ حیرت بکش : از تحیر در نگر چوں فرقداں در بار آں

دیدۂ دل را کشا، و چشم ظاہر بیں بہ بند
تا دلت فی الحال گردد مطلع انوار آں

جلیم نباتات فارسی ڈرامہ مشمولہ امتحان منشی فاضل۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۱۴ر

شکوہ ہند۔ مولنا حالی کی مشہور و معروف نظم۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۲ر

چپ کی داد ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۲ر

مسدس حالی ۔۔ ۔۔ ۸ر

خلاصہ شعر العجم۔ حصہ سوم۔ قیمت ۶ر

۔۔ ۔۔ حصہ چہارم۔ قیمت ۸ر

۔۔ ۔۔ حصہ پنجم۔ قیمت ۱۴ر

لمعات اوج۔ حضرت اوج گیاوی کا کلام۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۶ر

پرشین کمپوزیشن۔ از پروفیسر علم الدین صاحب ایم۔ اے فارسی ترجمہ اور مضمون نویسی کے لئے مفید ہے۔ قیمت ۔۔ عہ

ترجمہ و شرح رباعیات ابوسعید ابوالخیر از مولوی عباد اللہ صاحب اختر و مولوی سید اولاد حسین صاحب شاداں بلگرامی۔ قیمت ۱۲ر

بحر العروض مشمولہ امتحان پروفیشنسی اُردو۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۶ر

عروض سیفی۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۴ر

الفاروق۔ از مولنا شبلی درجہ اول ۶ع ر

۔۔ ۔۔ ۔۔ ۔۔ درجہ دوم عہ ر

المامون ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۔۔ عہ

عقد اللآلی۔ شرح اخلاق جلالی از مولوی محمد الدین صاحب مختار پروفیسر اورینٹل کالج لاہور۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۔۔ عہ

سرگذشت الفاظ از مولوی احمد الدین صاحب بی۔ اے۔ الفاظ کی کہانی۔ ان کی اپنی زبانی مترادفات اور مطالعہ الفاظ پر محققانہ بحث قیمت فی جلد دو روپے ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۲عہ ر

دیوان میر درد۔ مشمولہ امتحان آنرز ان اُردو۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۔۔ ۶ر

فضائے ذوق۔ قیمت ۔۔ ۔۔ ۶ر

ظہیر الاخلاق خلاصہ اخلاق جلالی ۱۲ر

مضامین فارسی ۵۲ مختلف مضامین بزبان فارسی۔ ان میں سے اکثر وہ مضامین ہیں جو ابتک امتحان منشی فاضل میں آچکے ہیں طلباء کے لئے از بس مفید ہے۔ قیمت ۱۴عہ ر

مطالب الغالب یعنی دیوان غالب اردو کی جدید ترین و بہترین شرح از مولنا سہا۔ ۲عہ ر

المشتہر

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

انتخاب مخزن۔ رسالہ مخزن کی دو سالہ مضامین کا انتخاب۔ قیمت عہ

کتب برائے منشی فاضل ۱۹۲۳ء

پرچہ نمبر ۱ - حدایق البلاغت + بی - اے عربی کورس جدید + شعر العجم سوئم - چہارم - پنجم

پرچہ نمبر ۲ - ابوالفضل دفتر اول و سوئم + مقامات حمیدی (مقامہ ۱۷ و ۱۸ خارج) مع ترجمہ

پرچہ نمبر ۳ - قصاید قاآنی الف ب + غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید ابوالخیر -

پرچہ نمبر ۴ - اخلاق جلالی - بحث نغمہ خارج + جہانکشائے نادری -

پرچہ نمبر ۵ - ترجمتین -

پرچہ نمبر ۶ - جواب مضمون بزبان فارسی

کتب برائے منشی فاضل ۱۹۲۴ء

پرچہ نمبر ۱ - حدایق البلاغت + بی - اے عربی کورس جدید + شعر العجم سوئم - چہارم - پنجم

پرچہ نمبر ۲ - ابوالفضل دفتر اول + رسائل طغرائے + حاجی بابا اصفہانی + مقامات حمیدی مقامہ ۱۷ و ۱۸ خارج

پرچہ نمبر ۳ - قصائد قاآنی الف ب + غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید ابوالخیر

پرچہ نمبر ۴ - درۂ نادرہ (انتخاب یونیورسٹی) + سیر المتاخرین (انوار احمدی پریس) -

پرچہ نمبر ۵ - اخلاق جلالی (بحث نغمہ خارج) + کشف المحجوب ہجویری + گلشن راز شرح لاہجی

پرچہ نمبر ۶ - ترجمتین و جواب مضمون فارسی